

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Ա. Գ. ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ

**ՎԻՄԱԳՐԵՐԸ ՈՐՊԵՍ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՍԿԶԲԵԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ
(IX-XIV ԴԴ.)**

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2015**

ՀՏԴ 93/94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Մ 287

*Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր,
գիտ. վաստակավոր գործիչ՝
Գ. Մ. Գրիգորյան*

ՄԱՆՈՒՉԱՐՑԱՆ Ա. Գ.

Մ 287 ՎԻՄԱԳՐԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ (IX-XIV ԴԴ.) / Ա. Գ. ՄԱՆՈՒՉԱՐՑԱՆ.-Եր.: ԵՊՀ
Հրատ., 2015.- 240 էջ:

Գրքում IX-XIV դարերի Հայոց քաղաքական պատմությունը ներկայացվում է վիճական սկզբնաղբյուրների հիման վրա: Հեղինակի կողմից կատարվել են բազմաթիվ պատմագիտական ճշգրտումներ, բացահայտվել իրողություններ, երևան հանվել իրադարձություններ, որոնք ինչ-ինչ պատճառներով տեղ չեն գտել մատենագրություն մեջ:

Նախատեսվում է միջնադարյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրությանը զբաղվողներին, հոլմանիտար կրթաճյուղերի ուսանողներին և ընթերցողներին լայն շրջանների համար:

ՀՏԴ 93/94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-5-8084-1949-0

© ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2015 թ.

© Ա. Գ. Մանուչարյան, 2015 թ.

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Հայ պատմագիտական գրականության մեջ առաջին անգամ փորձ է արվում IX-XIV դարերի հայկական վիմագրերի հիման վրա լուսաբանել միջնադարյան Հայաստանի քաղաքական պատմությունը: Զարգացած ավատատիրության դարաշրջանը Հայ ժողովրդի պատմության լավագույնս ուսումնասիրված բաժիններից է՝ հասարակական-քաղաքական և հոգևոր-մշակութային առումներով: Դա առաջին հերթին պայմանավորված է միջնադարյան հարուստ մատենագրությամբ, հայագիտության դասականների անգնահատելի ժառանգությամբ, ժամանակակից հետազոտողների լուրջ ուսումնասիրություններով, որոնք հաճախ չեն խուսափել իրենց աշխատանքները համեմելու վիմագրական անհրաժեշտ ատաղձով: Սակայն, եթե նրանց հետազոտությունների հենքն առավելապես հանդիսացել է պատմագրական նյութը, իսկ օժանդակը՝ վիմագրականը, ապա ներկա աշխատության մեջ փորձ է կատարվել անել հակառակը, այսինքն՝ թվացյալ երկրորդականը դարձնել գլխավոր: Այս ըմբռնումն է մեր մեկնակետը:

Գոյություն ունեցած բազմաթիվ դեպքեր, իրադարձություններ, երևույթներ, այս կամ այն պատճառով մոռացության մատնվելով ու անտեսվելով, չեն արտացոլվել մատենագրության մեջ, այն դեպքում, երբ վիմագրությունն անմիջապես արձանագրել է դրանք՝ հնարավոր կռվան դառնալով բազմապիսի մոտեցումների համար: Հետագա աղճատումներից ու աղավաղումներից զերծ, փոքրածավալ ու բովանդակությամբ սեղմ հայկական վիմագրերը ժամանակի դրոշմված արձագանքներն են: Հատկապես այս պարագայով է բնորոշվում դրանց պատմագիտական արժեքը, անփոխարինելիությունը, արժանահավատությունը:

Պատմական կտրուկ շրջադարձերի հորձանուտում վիմագրագիտական տեսանկյունով IX-XIV դարերի հայ ժողովրդի պատմությունն անդրադառնալը հնարավորություն է ընձեռում հայտնաբերելու անցյալի ու ներկայի համանման իրավիճակներ: Զուգահեռների բաղդատմամբ հետևությունների հանգելը՝ պատմագիտության առաջնահերթ պահանջներից է: Խորագրից տեսանելի է, որ աշխատանքն առնչվում է հայ ժողովրդի պատմության մի երկարատև ժամանակաշրջանի: Վերջինս տարանջատվում է իրարից

խորապես տարբերվող, սակայն ընդհանրությունների առկայությունը ամբողջացող հատվածների: Յուրաքանչյուր ժամանակահատված՝ զարգացման օրինաչափություններով ու առանձնահատկություններով, որոնք արտացոլվում են վիճակներում, առաջադրում է իր խնդիրները: Մոտեցման այս եղանակը մեծապես օժանդակում է խնդիր դնելու՝ ամենուրեք սփռված, բազմաքանակ արձանագրությունների միջից զատել այն կարևորները, որոնք արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են հանդիսանում ուսումնասիրությունների համար: Ժամանակի պահանջներին համապատասխան՝ վիճակներն իրենք են թելադրում արձարժվող խնդիրները, հստակում նպատակները:

Առավել, քան երբևէ, արդիական հնչեղություն է ստանում ուսումնասիրությունը՝ կապված այսօրվա արտաքին ու ներքին բազմապիսի հարաբերությունների կտրուկ փոփոխությունների հետ և թարմանում գուգահեռների անցկացման միջոցով պատմական հայտնի անցուղարձերից դասեր քաղելու միտումով: Հասարակական-պատմական բեկումնային շրջադարձերի հորձանուտում վիճակագրական տեսանկյունով IX-XIV դդ. հայոց քաղաքական պատմությունն անդրադառնալը հնարավորություն է ընձեռել անցյալի ու ներկայի միջև համանման իրավիճակների հայտնաբերման: Դրանց համեմատությունների շնորհիվ հետևություններին հանգելը թերևս ուշադրության էջը արժանանա խորհրդային վերջին տասնամյակների արտաքուստ միապաղաղ առօրյայում: Թերթելով անգին մատյանների հնաշունչ էջերը, ընթերցելով հնադարյան վեմերի փորագիր տողերը, առանձնացնելով հարկավորը փաստագրական նյութերից, վերլուծելով և համադրելով դրանում առկա երևույթները, կարելի է մի պահ դուրս գալ ուսումնասիրության շրջանակներից ու դարերի հեռավորությունից հիանալ մեր քաղաքական այրերի այն վարպետ հնարքներով, որ բանեցրել են նույնօրինակ իրավիճակներում: IX-X դդ. Բագրատունյաց Հայաստանի փայլուն քաղաքական մարտավարությունը՝ իր անընդհատ մանևրող, պատմականորեն արդարացված, ամենաճշգրիտ, խոհուն քայլերով, որի հետևանքը եղավ անկախության նվաճումը, պետականության վերականգնումը, արտադրողական ուժերի արագ զարգացումն ու հզոր տնտեսական վերելքը՝ օրվա պահանջների լավագույն դասերից է: Նաև XIII դարի հայ դիվանագիտությունը, որը շրջահայաց էր և մեծապես նպաստեց անհասանելիորեն բարձրանալու հայ միջնադարյան դպրությանը, գիտությանը, մշակույթին, որոնք իրենց կատա-

րելու թյամբ ու ինքնատիպում թյամբ ամենա առաջնակարգ տեղերն են զբաղեցնում համաշխարհային քաղաքակրթության անսպառ գանձարանում: Հայ միջնադարյան քաղաքական, դիվանագիտական ավանդույթները դարձան մեր ժողովրդի գոյության ու առաջընթացի գրավականը:

Աշխատանքն արդիական է նաև սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների որոշակի նմանությունների առկայությամբ: Վիմական աղբյուրները բավականաչափ տեղեկություններ են պարունակում հասարակական կյանքի այդ կարևորագույն կողմի վերաբերյալ: Արձանագրություններից հետևում է, որ հատկապես զարգացած ավատատիրության շրջանում տնտեսությունը լիովին սերտաճել էր քաղաքականությանը: Այսպես, տեղերում կենտրոնի տիրապետությունն իրականացնող իշխանավորներն ամենախոշոր հողատերերն էին, իրենց կալվածքների լիիրավ տերերը: Այդ դիրքին, եթե նախկինում հասնում էին միայն հասարակության ազնվականական ընտրյալ դասի ներկայացուցիչները, ապա միջնադարի զարգացած փուլերում իշխանության էին գալիս նաև Ֆինանսական անհամար միջոցներ ունեցող, երբեմն նույնիսկ աննշան ծագումով մարդիկ, որոնք ներկայացնում էին առևտրավաշխառուական խավը: Դա նաև ներքին քաղաքականության արդյունք էր, որն անց էր կացվում պետության դիրքերի ամրապնդման նպատակով: Տիրան հոնենցի հսկայական միջոցները Ջաքարյան եղբայրներին ամենից առաջ անհրաժեշտ էին բանակի ֆինանսավորման, պահպանման, սելջուկյան երկարատև տիրապետության պատճառով երկրի քայքայված տնտեսությունը ոտքի կանգնեցնելու, կարգավորելու համար:

Հարուստ ավանդույթներ ունեցող յուրաքանչյուր ազգի, ժողովրդի, պետության պատմության ուսումնասիրման ու լուսաբանման համար կարևորվում է վիմագրերի օգտագործումն իբրև արժանահավատ սկզբնաղբյուրների: Այս առումով մեծ է արձանագրությունների դերն ընդհանրապես համաշխարհային պատմության մեջ: Շատ դեպքերում հանդես գալով որպես միակ աղբյուրներ՝ դրանք հատկապես անփոխարինելի են հնագույն քաղաքակրթությունների ուսումնասիրության համար, որոնք հնագիտական հետազոտությունների շնորհիվ նպաստեցին համամարդկային աշխարհաճանաչության խորացմանը:

Հնագիտության զարգացմամբ նախանցյալ դարի գիտական միտքը կարողացավ թափանցել դարերի խորքերը: Դա, նախ և առաջ,

առեղծվածային թվացող վաղնջական արձանագրությունների վեր-
ծանությունների շնորհիվ: Գ.Գրոտեֆենդի, Հ. Ռաուլիխսոնի համառ
ջանքերի գնով ընթերցվեց Ք.ա. 521 թ. Բեհեսթունի ժայռին փո-
րագրված Դարեհ Ա-ի եռալեզու սեպագիր արձանագրությունը, որը
հնարավորություն տվեց ոչ միայն բացելու Պարսկաստանի, Բաբե-
լոնի, Ասորեստանի քաղաքակրթությունների դարպասները, այլև
թափանցելու հայոց պատմության հեռուները, երևան հանելու
օտար նվաճողների դեմ հայ ժողովրդի հերոսական պայքարի
դրվագները:

Միջագետքում Հ. Լեյարդի հնագիտական պեղումներով հայտնա-
բերված բաբելոնյան գրագրությամբ սալիկները, որոնք տիտանական
ջանադրությամբ վերծանեց Ջ. Սմիթը, մարդկությանը ծանոթացրեց
շումերների՝ աշխարհում ամենահին դյուցազնավեպին: Գտածոների
շնորհիվ հայտնի դարձավ Միջագետքի քաղաքակրթությունների
ողջ շարքը՝ շումերա-աքքադա-ասորա-բաբելա-քաղդեական անտիկ
մշակույթով:

Պոլիգլոտ Ժ. Շամպոլյոնը, վերծանելով հիերոգլիֆները, ամբող-
ջացրեց հին եգիպտոսի պատմությունը:

Եվ վերջապես, ո՞վ կիմանար մեր մայրաքաղաք Երևանի տարիքը,
եթե չհայտնաբերվեր նրա հիմնադրման ժամանակը հիշատակող Ք.
ա. 782 թ. սեպագիր արձանագրությունը:

Մեր նախնիները քաջ գիտակցել են արձանագրությունների հար-
գը և չեն զլացել հիշատակագրություններ թողնել՝ ապագայի հետ
քարեղեն լեզվով հաղորդակցվելու համար:

Այս ամենով հանդերձ վիմագրերը պահանջում են իրենց նկատ-
մամբ զգուշ մոտեցում, լեզվի լավ տիրապետում և պատմության
խոր իմացություն:

Խոսելով հայկական միջնադարյան վիմագրերի մասին, անշուշտ,
չպետք է գերազնահատել արձանագրությունների աղբյուրագի-
տական արժեքը: Հայտնի է, որ Զաքարյանները ոչ մի ազգակցական
անմիջական կապ Բագրատունիների հետ չեն ունեցել: Սակայն
Իվանեն, քաջ գիտակցելով եղբոր՝ մեծատաղանդ գորավար Զաքա-
րեի ու իր պատմական դերը Հայաստանը թուրք-սելջուկներից ազա-
տագրելու գործում և ունենալով հեռու գնացող վսեմ նպատակներ,
ընդհուպ մինչև հայոց պետականության վերականգնումը, մի իրո-

ղուծյուն, որ հաստատվում է բազմաթիվ վիճազիր վկայուծյուններով, իրենց իրավամբ արձանագրում է «յազգէ Բագրատունեան»¹:

Եվ առավել ևս, չպետք է թերագնահատել վիճական աղբյուրների դերը, արձանագրուծյունների մեջ երբեմն տեսնելով հայտնի անուններ, որոնք ոչ թե պատմուծյան էջերում, այլ միմիայն գերեզմանաքարերի ու վիճազրերի վրա են թողնվել²: Լեոյի արտահայտած այս կարծիքը խստագույնս քննադատել է Բ. Ուլուբաբյանը³:

Հայկական վիճազրերը ունեն բացառիկ աղբյուրագիտական արժեք հայոց քաղաքական, եկեղեցու, իրավունքի, ռազմարվեստի պատմուծյան, աշխարհագրուծյան, տնտեսագիտուծյան, դրամագիտուծյան, ճարտարապետուծյան, արվեստի, լեզվի, մշակուծյթի և այլ ուսումնասիրուծյունների համար:

Վիճազրերի դերն ու նշանակուծյունը չի սահմանափակվում միայն հայագիտուծյան բնագավառներում: Դրանք կարևորագույն սկզբնաղբյուրներ են ոչ միայն մեր, այլև հարևան, մոտիկ ու հեռու ժողովուրդների, պետուծյունների պատմուծյունների ուսումնասիրուծյան համար: Մեծ է այն երկրների աշխարհագրական քարտեզը, որտեղ մեր ազգակիցները գաղթօջախներ են հիմնել, հարմարվել տեղական սովորուծյթներին, բարգավաճել՝ իրենց անմիջական ազդեցուծյունը թողնելով տեղացիների կյանքի բոլոր ոլորտներում: Իսկ որտեղ գաղթավայրեր, այնտեղ էլ եկեղեցիներ ու վիճազրուծյուններ: Դրանց նշանակուծյունը երկակի է, մի կողմից որպես տվյալ երկրի, իսկ մյուս մասով՝ իբրև հայ գաղթօջախի պատմուծյուն:

Միայն իր պատմական սահմաններով Հայաստանի տարածքում գտնվող արձանագրուծյունները վիթխարի թիվ են կազմում, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվում են որևէ ժողովրդի պատմուծյանը:

Արաբագիտուծյան, բյուզանդագիտուծյան, թյուրքագիտուծյան, վրացագիտուծյան, մոնղոլագիտուծյան, իրանագիտուծյան համար հայկական արձանագրուծյուններն արժեքավոր աղբյուրներ են: Օգտվելով դրանց ընձեռած հարուստ նյուծյից՝ կարելի է կազմել վրաց թագավորների տարեգրուծյունը, ուսումնասիրելով հայ-արաբական միջնադարյան կապերը, հայ-բյուզանդական քաղաքական առնչուծյունները, հայ-իրանական անմիջական հարաբերուծյուն-

¹ «Դիվան հայ վիճագրուծյան», պրակ VI, Իջևանի շրջան, կազմեցին Ս. Ավագյան, Հ. Ջանփոլադյան, Երևան, 1977, էջ 22-24, այսուհետև՝ Դիվան, պր. VI:

² Տե՛ս Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 613:

³ Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանուծյունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 98:

ները, երևան հանել սելջուկ-թուրքական ասպատակությունները արհաւիրքները, նրանց դեմ հերոսական պայքարը, հայերի հանդեպ մոնղոլների վարած երկդիմի քաղաքականությունը և այլն:

Վերը նշված գիտությունների համար երբեմն որպես միակ աղբյուր կարող է հանդես գալ հայերեն արձանագրությունը: Վիմագրերում տեղ են գտել նաև այնպիսի դեպքերի հիշատակություններ, որոնք ժամանակին եղել են ողջ աշխարհի ուշագրության կենտրոնում, ցնցել Արևմուտքը: Ահավասիկ. «Ի ՈՒՍ (1191), զկնի Դ

(4) ամաց առնլո զԵրուսաղէմ Սալահազնին, սկսեալ եկեղեցիս սբ Ի Նորո Գետիկ և կատարի յամս Ե (5), Ի խանգար զտակին Յունաց, ձեռամբ վարդապետին Մխիթարա...»⁴: Այստեղ Մխիթար Գոշը Նոր Գետիկ վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու շինարարության սկսման ժամանակի և տևողության հարցում չափանիշ է ընդունել ծագումով հայաստանցի քուրդ, Եգիպտոսի սուլթան Սալահ ադ-Դին Դվինեցու կողմից խաչակիրներից երեք կրօնների սրբավայր քաղաքի գրավման տարեթիվը՝ 1187: Ինչպես տեսնում ենք, այդ ողբերգական իրադարձությունն իր վիմագիր արձագանքն է գտել նաև քրիստոնյա Հայաստանում:

Հայկական վիմագրերը մեր պատմության պաշտպանունակության ամենահուսալի պատվարներն են:

Ոչ հեռավոր անցյալում հարևան հանրապետության պատմագիտության «վերակառուցման հայր» Զիյա Բունիյաթովը, քաղաքական որոշակի նպատակներ հետապնդելով, Արցախը հայտարարեց ոչ հայկական տարածք, հայերին՝ եկվորներ, իսկ մշակույթը՝ աղվանական: Գոտեպնդված հակահարված չստանալուց՝ Ֆ. Մամեդովան, Դ. Ախունդովը և ուրիշներ կնքահոր զեղծարարությունները հասցրեցին մինչև Սյունիք, Գեղամա երկրի արևելք, Նախիջևան: Միայն այդ տարածքներում պահպանվող հայկական միջնադարյան բազմաթիվ հուշարձանների փորագիր հիշատակությունները հակագիտական, հակապատմական, հակահայկական անհեթեթությունների ամենախոստուն հերքողներն են:

Աշխատանքը խարսխված է երկձև՝ փորագիր և գրչագիր հիմքերի վրա: Գերակշիռը գլխավորապես վիմագրական պատվարն է: Սակայն դա չի նշանակում, թե բացարձականացվել է վիմագրի դերն ընդհանրապես: Անհնար է բեռուցնել վիմագրությունն ու մատե-

⁴ Դիվան, պր. VI, էջ 64:

նագրությունը: Դրանք մի կուռ, միասնական ամբողջություն են աշխատանքի կառուցվածքի հիմքում:

Որպես վիմագրական աղբյուրներ ծառայել են Հայ վիմագրագիտության երախտավոր տեղագիրների ուրույն վերծանությունները, «Վիմական տարեգրում», «Դիվան Հայ վիմագրության» մատենաշարի ցայտմ հրատարակված պրակներում, միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր կենտրոններին, մի շարք վանքերին նվիրված մենագրություններում ամփոփված ու քննության ենթակա ժամանակաշրջանն արտացոլող արձանագրությունները, հնագիտական բազմամյա պեղումների շնորհիվ հարյուրամյակների խոր շերտերից հառած բազմաթիվ վկայագրեր, ի նորո հայտնաբերված վիմագրեր, ինչպես նաև մեր կողմից ընդօրինակված նյութեր: Օգտագործվել են նաև Հայաստանի հրատարակված վրացերեն ու արաբերեն վիմագրերը:

IX-XIV դդ. Հայաստանի քաղաքական պատմության վիմագրական հիմքերը քննելիս՝ մատենագրական նյութեր քաղել ենք Շապուհ Բագրատունու, Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Թովմա Արծրունու, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի, Մովսես Դասխուրանցու, Արիստակես Լաստիվերտցու, Կիրակոս Գանձակեցու, Վարդան Արևելցու, Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւններից»: Մատթեոս Ուռհայեցու, Սամուել Անեցու, Մխիթար Անեցու, Մխիթար Այրիվանեցու կազմած ժամանակագրությունները, բացի այն, որ կարևորագույն աղբյուր են քաղաքական դեպքերի վերաբերյալ, այլև, երբեմն պարունակում են այնպիսի եզակի տեղեկություններ, որոնք այլուստ հայտնի չեն: Քաղաքական առանձին վիճահարույց հարցերի ժամանակ անփոխարինելի սկզբնաղբյուրներ են հանդիսացել ժողովածուներում ամփոփված ձեռագիր հիշատակարանները և երկհատորով հրատարակված փոքրածավալ, սակայն արժեքավոր մանր ժամանակագրությունները:

Զարգացած ավատատիրության դարաշրջանի քաղաքական-հասարակական երևույթների ճիշտ ընկալման, պատմական օրինահափությունների զնահատման նպատակով ուսումնասիրել ենք հայ դասական և ժամանակակից պատմագիտական գրեթե բոլոր հետազոտությունները: Միջնադարին առնչվող ճարտարապետական և հնագիտական բնույթի աշխատությունները՝ իրենց առարկայական նյութերով ու եզրահանգումներով, կարևորվում են թեմայի կատարման համար:

Աշխատանքում մեծ տեղ հատկացված անձնանունների ստուգաբանություն, բառարմատների ծագումնաբանություն շուրջ ավելորդ որոնումներից խուսափել են տվել հայ բանասիրության երախտավորների հեղինակած բազմահատորյակները և բառարանները: Հայաստանի և հայերի մասին վրաց աղբյուրների թարգմանություն երկհատորյակը դարձել է դրանց դիմելու հենակետը: Բնագրով օգտագործվել է նաև միջնադարյան արաբական աղբյուրների հիման վրա կատարված և հայագիտության համար անչափ արժեքավոր սիրիական ժամանակակից մի հետազոտություն:

Գրքում առանձնապես կարևորվել են այն պատմագիտական հետադարձ վերլուծությունները, որոնք կատարվել են վիմական հիշատակությունների ակնարկներն ստուգելու, փաստերը պարզաբանելու և առաջ քաշված տեսակետները հիմնավորելու նպատակով:

Արձանագրություններն ամբողջությամբ կամ հատվածաբար ներկայացնելիս, ինչպես կարգն է, հավատարիմ ենք մնացել բնագրերը և դրանց վերծանությունները նույնությամբ հղելու սկզբունքին՝ առանց ուղղադրական ու կետադրական միջամտության:

Ցավոք, վիմագրական նյութի խիստ սղություն պատճառով Կիլիկյան հայոց պետականության պատմությունը դուրս է մնացել ուսումնասիրության շրջանակներից:

ԳԼՈՒԽ Ա

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

1. ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳԵՄԱՆ ՏԱՐԵԹՎԻ ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՃՇԳՐՏՈՒՄ

Քանակով սակավ, բայց որակապես անգնահատելի IX դարի վիմական աղբյուրները երևան են հանում մեր ուսումնասիրութայն ժամանակաշրջանի էական երևույթները, բացահայտում զարգացած ավատատիրութայն բնորոշ հատկանիշները, արտացոլում այն արմատական տեղաշարժերն ու պարզաբանում հիմնական նախադրյալները, որոնք պատճառ հանդիսացան երկար ժամանակ պետականազուրկ երկրում նոր հարստութայն հաստատմանը:

Եթե Հայաստանի ծայրամասերում, ինչպես հետագայում կտեսնենք, նախկին նախարարական տները վերականգնում, պահպանում, ընդարձակում ու ամրապնդում էին իրենց տիրույթների նկատմամբ ժառանգական իրավունքները, ապա այլ էր վիճակը երկրի կենտրոնական մասում՝ Այրարատում, առավելապես՝ Շիրակ-Արագածոտնում, ուր կատարվում են զուտ որակական փոփոխություններ:

Արուճի⁵, Թալինի⁶, Նախճավանի⁷ VII-VIII դդ. վիմագրում «Հայոց իշխան» «ապուհիւպատ պատրիկ⁸ և իշխան Հայոց» բարձրագույն պաշտոններով հանդես եկող Մամիկոնյաններին ու Կամսարականներին (վերջիններս հիշատակվում են նաև «պատրիկ Շիրակայ», «Արչարունեաց տեառն» կոչումներով) արդեն Արուճի 867 թ. արձա-

⁵ Տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Արուճ, Երևան, 1987, էջ 54:

⁶ Տե՛ս Ի. Օրբելու, Избранные труды, Ереван, 1963, էջ 434:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 412:

⁸ «... գներսեհ Կամսարական տէր Շիրակայ և Արչարունեաց, զոր Յուստինիանոս Բ կայսր՝ եկեալ ի Հայս՝ կարգեաց իշխանապետ՝ Կուրապալատ պատուանուամբ (688-91), որոյ հրամանաւ Փիլոն թարգմանեաց զեկեղեցական Պատմութիւն Սոկրատայ ի Հայ բան, ասելով յաւարտն. «... Ով Տէր Ներսէհ Կամսարական, Ապիհիւպատ Պատրիկ, որ եկեղեցեաց ես շինող»: «Մի յայն եկեղեցեաց է Ս. Աստուածածնի եկեղեցին Թալնայ, ուր յիշեն և կին նորա Շուշան և որդին Հրահատ», - պարզաբանում է Ղ. Ալիշանը, (տե՛ս Շիրակ, Վենետիկ, 1887, էջ 5):

նագրությունում⁹ որպես երկրամասի տերեր փոխարինում են Բագրատունի իշխանները:

Խոսելով արաբական ցեղերի Հայաստան տեղափոխվելու մասին՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը գրում է. «...774-775 թթ. ապստամբությունից հետո որոշ նախարարական տներ, որոնք դարեր շարունակ երկրի քաղաքական կյանքում վճռական դեր էին խաղացել, ինչպես օրինակ Մամիկոնյանները կամ Կամսարականները, հեռացան»¹⁰:

Լեոն այս տոհմերի անհետացումը համարում է կատարված VIII դ. վերջին քառորդին. «783 թ. Կամսարականները ծախեցին իրենց Արշարունիքը, ինչպես երևում է՝ Շիրակն էլ հետը: Այս ժամանակներից հետո անհայտանում են պատմության ասպարեզից»¹¹:

«Մամիկոնյան, ինչպես և Կամսարական հզոր տոհմերի թուլացումը և անհետացումը պատմության թատերաբեմից նպաստեցին Բագրատունիների զորեղացմանը: Արաբական գերությունից փախած Գրիգոր Մամիկոնյանի վախճանվելուց հետո, որը հնարավոր ախտյանն էր Աշոտի, Բագրատունիները ձեռք են բերում Մամիկոնյանների վերջին տիրույթը՝ Բագրևանդ գավառը»¹²:

Տիրելով Հայաստանի կենտրոնական շրջաններին՝ Բագրատունիները դարձան քաղաքական, տնտեսական, ռազմական այն գլխավոր ուժը, որն իր շուրջը համախմբելով երկրի մյուս իշխաններին՝ կարողացավ հաղթական ավարտին հասցնել պետականության վերականգնման համար մղվող հայ ժողովրդի դարավոր պայքարը՝ սկզբնավորելով հայոց պատմության նոր՝ զարգացած ավատատիրության դարաշրջանը:

Աշոտ Ա Բագրատունու թագավոր հռչակվելու, հետևաբար հայոց պետականության վերականգնման տարեթիվը պատմագիտության մեջ տեղագրվում է 885-887 թվականների միջև: Հայոց պատմության այս կարևորագույն իրադարձության հարցում որպես մատենագրական սկզբնաղբյուրներ ընդունվում են ժամանակով ինչպես մոտ, այնպես էլ հեռու, հայ և օտար պատմիչների վկայությունները, որոնց մեծ մասում, թվական աննշան տարբերություններով, ուրվագծվում է Աշոտ Բագրատունու ռազմաքաղաքական գործունեության ամբողջական ժամանակագրությունը. 855/56-861/62 թթ.՝

⁹ Տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 60:

¹⁰ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 65:

¹¹ Լեոն, Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 439:

¹² «Հայ ժողովրդի պատմություն», ԳԱ հրատ., հ. III, Երևան, 1976, էջ 17: Այսուհետև՝ հ. III:

Հայոց սպարապետ, 861/62-885/87 թթ.՝ Արմինիայի (Հայաստանի, Վրաստանի, Ադվանքի) իշխանաց իշխան, 885/87-890/91 թթ.՝ Հայոց թագավոր:

Սակայն այս խնդրում, բացառությամբ ժամանակակից մի քանի պատմագիտական հետազոտությունների, գրեթե անտեսվում կամ թերազնահատվում են հայկական վիմագրերի Հայտնի հիշատակությունները: Սևանի 874 թ. վիմագրում¹³ Աշոտ Ա Բագրատունին արդեն հիշատակվում է իբրև թագավոր, իսկ Գառնիի 879 թ. արձանագրությունում¹⁴ նրա կին Կատրանիդեն՝ Հայոց թագուհի: Վիմական այս տեղեկությունները Բ. Առաքելյանին հիմք են տվել նկատելու, որ Աշոտ իշխանաց իշխանը Հայ նախարարների կողմից թագավոր է ճանաչվել նախքան 886 թվականը, ենթադրելով, որ այն կատարվել է 869 թ. Կոստանդնուպոլսի Փոտ (Փոտիոս) պատրիարքի նամակը քննարկելու ու պատասխանելու առիթով հատուկ հրավիրված Շիրակավանի եկեղեցական ժողովում, ըստ այդմ էլ եզրակացնելու, որ 886 թ. հարևան տերությունների կողմից Հայոց թագավորություն ճանաչումն է տեղի ունեցել¹⁵:

Վ. Հակոբյանը, համաձայնելով Աշոտ Ա Բագրատունուն երկրի ներսում ավելի վաղ թագավոր ճանաչված լինելու տեսակետին, մերժում է դրա կապը Շիրակավանի ժողովի հետ այն հիմնավորմամբ, որ վերջինս գումարվել է 862 թ.¹⁶ և քննարկել զուտ դավանաբանական հարցեր: Գիտնականը թեև թերահավատությամբ է մոտենում վերը նշված վիմագրերի հավաստիությանը, այնուհանդերձ ընդունում է Աշոտի ավելի վաղ թագավոր հռչակվելու փաստը, այն համարելով կատարված 864 թ.՝ հենվելով 997 թ. կազմված Հայոց կաթողիկոսների մի ցանկի վրա¹⁷, որի թվականը, ինչպես տեսնում ենք, ժամանակով հեռու է, ուստի արժանահավատությունը՝ կասկածելի:

Հայոց մեծամեծների կողմից Աշոտ իշխանաց իշխանին թագավոր ճանաչելու փաստը սոսկ ազգային ինքնանպատակ ցանկություն

¹³ Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939, էջ 68:

¹⁴ Տե՛ս Բ. Արակելյան, Гарни, том I, Результаты работы археологической экспедиции института истории АН Арм. ССР, Ереван, 1951, էջ 84:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 85-87:

¹⁶ Վարդան Արևելցիին, որը ժամանակամերձ պատմիչ չէ, Շիրակավանի ժողովը թվագրում է 318 = 869 թվականով, տե՛ս «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 82:

¹⁷ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ.», կազմեց Վ. Հակոբյան, Գ. Բ, Երևան, 1956, էջ 160-162:

չէր, այլ ուներ ներքին և արտաքին հանգամանքներով պայմանավորված, քաղաքական ու տնտեսական իրական պատճառներ: Չնայած 851-852 թթ. հակաարաբական ապստամբության ճախողմանը, Բուղայի պատժիչ արշավանքի արհավիրքներին, հայ գլխավոր իշխանների Արաբիա աքսորվելուն, այնուամենայնիվ, 860-ական թթ. Հայաստանի ներքաղաքական կյանքում ստեղծվել էր մի այնպիսի բարենպաստ կացություն, երբ Մերձավոր Արևելքի երկրների ընդհանուր տնտեսական վերելքի ազդեցությամբ համաշխարհային առևտրափոխանակման ճանապարհներին գտնվող Հայաստանի առավել հզորացած շրջանները Վասպուրականի ու Սյունիքի նահանգատերերի եռանդագին նախաձեռնությամբ և հայ եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականության գործուն աջակցությամբ ինքնին ձգտում էին համախմբվել ուժեղ կենտրոնի՝ Շիրակ-Այրարատի շուրջ, որտեղ հանձին իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու, տեսնում էին այն գլխավոր ուժը, որն ընդունակ էր առաջնորդելու հայկական պետականության վերականգնման համար մղվող պայքարը: Դրա հաջողության համար ստեղծվել էին միջազգային բարենպաստ պայմաններ. արաբական երբեմնի լայնածավալ խալիֆայությունը կայսրությունների կործանման պատմական օրինաչափությունների համաձայն հոգեվարքի մեջ էր, նրա մոտալուտ վախճանը քաղաքական հորիզոնում առկա էր. Պարսկաստանից մինչև Եգիպտոս ու Մաղրեբ բռնկված էին հակաարաբական շարժումներով, աշխարհակալության ներսում տարբեր ռազմաքաղաքական խմբավորումների միջև ծայր էր առել գահակալական սուր պայքար. կարճատև ժամանակաընթացքում, երբեմն ֆիզիկական հաշվեհարդարի ճանապարհով, միմյանց հաջորդում են հինգ խալիֆներ՝ ալ-Մուլթաուաբիլ (մահ. 861), ալ-Մունիթասիր (861-862), ալ-Մուսթային (862-866), 866-869՝ անիշխանություն, ալ-Մուհթաբի (869-870) և ալ-Մուլթամիդ (870-892):

Ահա, իրերի այս հարմար ընթացքն էր, երբ, ինչպես Ս. Պողոսյանն է նշում. «Հայաստանում հարց են բարձրացնում Աշոտ իշխանաց իշխանին թագավոր հռչակելու մասին, որի վերաբերյալ եղած մատենագրական վկայությունները ենթադրել են տալիս, որ երկրի քաղաքական կյանքում դեր խաղացող մարդկանց խորհրդակցություն է տեղի ունեցել, բայց ե՞րբ և ո՞րտեղ, այդ ճշտելու համար առայժմ տվյալներ չկան: Թե՛ ժամանակակից և թե՛ հետագա մատե-

նագիրները միաբերան նշում են այն միակամուկությունը, որ հանդես են բերել իշխաններն ու մյուս տիրող տարրերը այդ հարցում»¹⁸:

Թ. Հակոբյանը վստահեցնում է, թե 875 թվականին Ջաքարիա Ջազեցի կաթողիկոսի հրավիրած գավառատեր ու նահանգատեր իշխանների հատուկ համաժողովը որոշում է հռչակել երկրի անկախությունը և դիմել խալիֆին՝ Աշոտ Բագրատունուն ճանաչելու Հայաստանի թագավոր¹⁹:

Մեզ հայտնի մատենագրական աղբյուրներում, ինչպես վերը նշվեց, նման ուղղակի հիշատակություն չկա: Այստեղ, նախ, ճիշտ չէ համաժողով կոչվածի տարեթիվը և վիճելի հարց է, թե ո՞վ է այն հրավիրել, վերոհիշյալ Ջաքարիա հայրապետը, նրան հաջորդած Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսը, թե՞ Վասպուրականի ու Սյունիքի գահերեցներ Դերենիկ Արծրունին, Վասակ իշխանիկը²⁰:

Մինչ այդ էլ, Աշոտը երկրում արդեն հռչակվել էր թագավոր, և մեր կարծիքով, այդ իրողությունն անմիջական արտացոլումն է Սևանի 874 թ. շինարարական-նվիրատվական արձանագրությունը:

Ս. Կարապետ անվանվող եկեղեցու թմբուկի արևելահայաց կողմում տեղ խնայելու միտումով խիստ փակագրված այս վիմագիրը տեղեկացնում է, որ Սյունյաց Մարիամ իշխանուհին եկեղեցիներ է կառուցել սուրբ Առաքյալների անունով, ապա միաբանվելով Աշոտ թագավորին²¹՝ կատարել նվիրատվություններ, սահմանել սուրբ ուխտի ժառանգությունը՝ ընծայելով մի շարք գյուղեր, այգիներ՝ Գառնիում ու Երևանում:

¹⁸ Ս. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում 9-13-րդ դդ., Երևան, 1956, էջ 55-56:

¹⁹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», խմբագրություն Մ. Ներսիսյանի, Երևան, 1972, էջ 207:

²⁰ Պատմիչներից միայն Ստեփանոս Օրբելյանն է նշում կուսակալ գլխավոր իշխանների անունները (տե՛ս «Պատմութիւն նահանգին Միսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1910, էջ 175):

²¹ Ստեփանոս Օրբելյանը (էջ 174), նաև Լ. Մելիքսեթ-Բեկը (տե՛ս Մ. Меликсет-Бекоев, *Новооткрытая надпись на Севане от 874 г., М.-Л.*, 1939, էջ 409-419)

անտեսում են թվ -ը և վերծանում իշխանաց իշխան, որը սխալ ընթերցման արդյունք է: Արձանագրությունն առանց թվ է կարդացել նաև Ա. Ղազարոսյանը (տե՛ս Ա. Ղազարոսյան, Սևանա կղզու եկեղեցիները, ԼՀԳ, 1990, № 1, էջ 51-52):

ԿԼԼԱՅԵՅՈՒԿԿԱՆԷՑԻԶԿԵՂՅԻՍ ՅԱՆԵՆՆԱԿԵՆՆԵՆ ..ՄԱՅԱԽԹԳ
ԱՂՈՒԵՒԱԲԿԱՄԻՄԱՐԲԼՅԱ.. ՉԿԱՍԵՆԷՂՈՂՈՐՑԱԷԹԵԹԻՊՈՆ
ՅՄԱԿՈՆԷՂՈՒԿԻՍԱՅԳԻԳԱՌՆԻԵԻ ԶԵՆԵԻԹԳԱՆՆՈՒՄ
ՋԱՆԵՂԿԵՆՆԵՆՍ ՍԿՍՈՒԿՈՒԹԱԿԵՆԵԿՄԱՍԵՂՈՒՄ
ԿԱԵՅԻՇ ԵՂԿԵՑԻ ԹՎՅԻԳ ԿԱՆ ԱՅՅԱՅԻ

**Սեանի 874 թ. արձանագրության գրչագիրն ըստ Կ. Ղաֆաղարյանի՝ էջեր
հայոց միջնադարյան մշակույթի և պատմության, Երևան, 2007, էջ 182:**

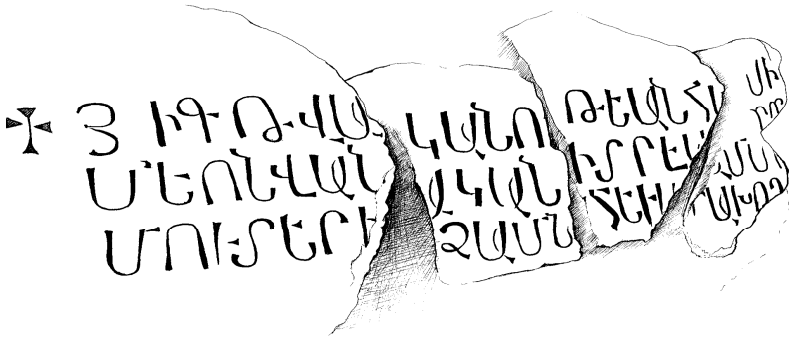
Արձանագրությունում մեզ հետաքրքրող թագավոր հիշատակու-
թյան հարցը կարևորվում է, երբ փորձ է արվում այն դիտարկել
վիմագրի ժամանակի ու Հայաստանի ներքաղաքական կյանքում
կատարված մի նշանակալի իրադարձության շղթայական կապի մեջ:

Թոժմա Արծրունու «Պատմութիւն»-ից տեղեկանում ենք, որ
Արմինիայի մի շարք ամիրայություններ միմյանց հետ գաղտնի հա-
մաձայնության էին եկել՝ Աշոտ իշխանաց իշխանի դեմ դավադրու-
թյուն կազմակերպելու ու իրենց տիրապետությունը Հայաստանում
հաստատելու շուրջ: Հայ իշխաններին հաջողվում է բացահայտել
այդ դավադրությունը և երկրի սահմաններից դուրս վտարել Արմի-
նիայի արաբ ոստիկան Ահմեդ իբն Խալիդին²²:

Ընդ որում, չի բացառվում, որ եղել է նաև հայ-արաբական լուրջ
բախում, ինչը մակաբերվում է Թալինի Ս. Աստվածածին եկեղեցու
մոտ գտնվող Սիմեոն վանականի 874 թ. ջարդոտված ու պակասող
հատվածներով տապանաքարի գրությունից, ըստ որի՝ այդ կրոնավո-
րը վախճանվել է սրախողխող²³:

²² Տե՛ս «Թոժմայի վրդ. Արծրունույ պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Տիգրիս,
1917, էջ 352-354, 357-359:

²³ Մեր դաշտային օրագրից: Գրչագիրը՝ գեղանկարիչ Գևորգ Համբարձումյանի:
Ն. Մառը ժամանակին հրատարակել է այս արձանագրությունը (տե՛ս Н. Я. Марр,
Новые материалы по армянской эпиграфике, СПб, 1899, Зап.-вост. Отд. VIII,
էջ 94):

Սիմեոն վանականի 874 թ. տապանագրության գրչագիրը:

Այս փաստը ենթադրել է տալիս, որ հոգևորականին եղեռնական մահվան կարող էր, առավել հավանականությամբ, հասցնել այլազգի, այլակրոն մեկը, ով ատելությամբ լցված լիներ հայոց եկեղեցու հանդեպ, քանի որ նրա քաջալերությամբ էր տեղի ունենում պետականության վերականգնման գործընթացը:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանից ոստիկանի վոնդմանը, ապա այդպիսի հանդգնություն խալիֆի բարձրաստիճան ներկայացուցչի, կառավարիչ-վերակացուի նկատմամբ, ինչպես Լեոն է նկատում. «առանց պատիժ կրելու վախի կարող էր ցույց տալ միայն Աշոտը, քանի որ նրա անկեղծ հավատարմությունը դեպի արաբական զահր, կասկածի առարկա դառնալ չէր կարող: Եվ, իրավ, արաբական արքունիքը պատասխանատու չհամարեց Աշոտին այս գործի համար, որ մի ուրիշի նկատմամբ դուցե պետական ամենաժանր հանցանք համարվեր»²⁴:

Ի դեպ, Աշոտ Ա-ի՝ իբրև խոշոր ղեկմանագետի մասին ամենայն դրվատանքով են խոսում նաև արաբ հեղինակները՝ առանձնահատուկ ընդգծելով, որ «Աշոտ պատրիկը խալիֆի մերձավոր մարդկանցից ամենամտերիմն էր, որի առջև մշտապես բաց էին արևելաշուք Սամառայի պալատական դարպասները»²⁵:

²⁴ Լեոն, Երկեր, հ. 2, էջ 502:

²⁵ أديب السيد، أرمنية في التاريخ العربي، حلب، ١٩٧٢، ص ١٤٦

Աղբիբ աս-Սեյիդ, Հայաստանն արաբ պատմության մեջ, Հայեպ, 1972, էջ 146: Արաբերենից կատարվող այս և հետագա թարգմանությունները մերն են:

Այս դեպքի բարեհաջող վերջաբանին հավանաբար զուգադիպել է Սևանա կղզու երկու եկեղեցիների շինարարութայան ավարտը: IX դարի ճարտարապետական այս կառույցների իրականացումը, մշակութային արժեքից զատ, օժտված էր նաև քաղաքական համարձակութայան երանգով: Հայտնի է, որ արաբներն իրենց տիրապետութայան սկզբնական շրջանում խալիֆայութայան կազմի մեջ մտնող քրիստոնյա ժողովուրդներին արգելում էին նոր եկեղեցիներ կառուցել՝ թույլատրելով միայն մասնակի վերանորոգումների անցկացումը հներում: Այն հատկապես խստորեն է կիրարկվել Մերձավոր Արևելքի կենտրոնական մասերում, իսկ Հայաստանում մինչև VIII դ. սկիզբն այդ օրենքը, ըստ հույժայան, չի գործել, ինչի վկայությունն են բազմաթիվ եկեղեցիները, որոնք կառուցվել են VII դ. երկրորդ կեսին: Ժամանակի ընթացքում մոռացութայան մատնված այս արգելքը Հայաստանում սկսել է կիրառվել 705 թ. նախիջևանյան նախճիրից հետո և խստացվել Բուղայի պատժիչ արշավանքի և ճնշումների (852 ~855) արդյունքում:

Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է, որ Աշոտ իշխանաց իշխանը Սևանի առաջնորդ Մաշտոցի (հետագայի Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի կաթողիկոս՝ 897 թ. ~Ա.Մ.) համբավից դրդված²⁶, բայց պետք է ենթադրել՝ իր դուստր Մարիամ իշխանուհու ջանքերով կերտված նորակառույց եկեղեցիների նավակատիքի առիթով այցելություն է կատարում Սևանա կղզի: Ամենայն հավանականությամբ, ինչպես նման դեպքերում ընդունված է, նրան ուղեկցում էին երկրի ազդեցիկ հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանավորները և չի բացառվում, որ հենց Սևանում ձևավորված լինի նրան թագավոր ճանաչելու գաղափարը, որը երկու անգամ թգ համառոտագրված ձևով իր անուղղակի արտացոլումն է գտել 874 թ. վիմագրում:

Հայոց թագավորութայան հաստատման ճանապարհին վճռական գործոն էր հանդիսանում հայերի ճիշտ կողմնորոշվելու պարագան այն անհաշտ հակամարտությունում, որն ազդեցութայան ոլորտների վերանայման համար մղվում էր փլուզվող խալիֆայութայան և վերածաղկող Բյուզանդիայի միջև, ինչպես նաև մաներելու ընդունակությունը՝ Հայաստանին այդ պայքարում իբրև դաշնակից տեսնելու երկու հարևան կայսրությունների ձգտումների մեջ: Առաջինը ջանում էր իր ազդեցությունը պահպանել Հայաստանում, ինչի ընդունումը ենթադրում էր, որ Արաբիայի մոտալուտ փլատակներից

²⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 174:

երևալու էր երկրի քաղաքական անկախութիւնը, իսկ երկրորդի ձգտումը նշանակում էր կայացած ինքնուրույնութեան կորուստ ու պետականութեան վերականգնման անիրագործում: Ստեղծված իրավիճակն Աշոտ Ա Բագրատունուց պահանջում էր շրջահայաց քաղաքականութիւնն ու նրբանկատ դիվանագիտութիւն:

Վարդան Արևելցին հայտնում է, որ Բյուզանդիայի՝ ծագումով հայ կայսր Վասիլ Ա-ը, իմանալով, որ հայոց Արշակունի թագավորները թագադրվում էին Բագրատունի իշխանների ձեռքով, 876 թ. Հայաստան է ուղարկում Նիկիտ անունով ներքինուն՝ խնդրելով, որ պեսզի Աշոտը, իբրև Բագրատունի, թագ ուղարկի իրեն²⁷: Այս եղելութեան մեջ, անշուշտ, նախնիների կապի վերահաստատման ուղղութեամբ կայսրի ազգային զգացմունքներով տողորվածութիւնը չէր, այլ Բյուզանդիայի ցանկութիւնը՝ դաշնակցելու Հայաստանի հետ:

Ակներև է, որ Աշոտն արդեն ճանաչվում էր թագավոր, այլապես կայսրը նրանից թագ չէր խնդրի: Այս հարցը կարևորվում է նաև այն հանգամանքով, որ Վասիլ Արշակունին գահ է բարձրացել 867 թ. և միայն ինը տարի անց՝ 876 -ին է թագ խնդրում Աշոտից, դրանով իսկ, կամա թե ակամա նախադեպ ստեղծելով հայոց թագավորութեան պաշտոնական ճանաչման համար: Սրան հետևում է Զաքարիա կաթողիկոսի ուղևորութիւնը (հավանաբար ուղարկվելը ~ Ա. Մ.) Ատրպատականի ամիրա Իսա իբն Շեյխի մոտ²⁸, ըստ երևույթին, տեղյակ պահելու, բանակցելու և առաջիկա գործողութիւնների հավանութիւնն ստանալու ակնկալիքով: Զաքարիա հայրապետի վախճանվելուց հետո 877 թ. հովվապետ է օծվում Գևորգ Բ Գառնեցին, որի աթոռակալութեան ժամանակ Աշոտին էին ենթարկվում ոչ միայն Վիրքն ու Աղվանքը, այլև՝ կովկասցիները, և ինչպես Վարդան պատմիչն է մեկնում. «և չէր ինչ պակաս բայց ի թագէ, զոր խորհէին իշխանքն Հայոց, և ի ձեռն Յիսէի ազդ առնեն ամիրապետին»²⁹:

Նույն առիթով Հովհաննես Դրասխանակերտցին վկայում է, որ հայ իշխաններն ու նախարարները. «Խորհուրդ միաբանական

²⁷ Տե՛ս Վարդան, էջ 85:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁹ Նույն տեղում:

առեալ՝ թագաւորեցուցանել զնա ի վերայ ինքնեացն, զեկուցանեն ամիրապետին ի ձեռն ոստիկանին Յիսէի՝ որդւոյն Շեխայ»³⁰:

Այս խորհրդակցությունը, հավանաբար, տեղի է ունեցել 876/877 թվականին: Պատահական չէ Կատրանիդերի՝ հայոց թագուհի հիշատակությունը Գառնիի 879 թ. խաչքարի վկայագրում, որտեղ «Յ» հարյուրավոր թվականը չափսերով անհամեմատ փոքր է իրեն հաջորդող, նույն զուգահեռությամբ դասավորված «Ի» և «Ը» տառերից, ընդ որում՝ «Ի» տասնավոր բաղադրիչի մեծ ուղղահայաց մասնիկի վերնամասում խաչաձև հատվում է պատիվ նշան – հորիզոնական գիծը, և այդ «ՅԻԸ» թվականը, առանց արձանագրությանը ծանոթանալուն, «ՅԻԸ» (899) ենթադրելը, հետևաբար Սմբատ Ա-ի ժամանակները տեղափոխելը, անհեթեթ է³¹:

Մոտ տասը տարի ձգձգելուց հետո (այն բացատրվում է խալիֆայությունում վիճակի կարճատև կայունացմամբ) և նպատակ ունենալով տարածաշրջանում հանձին Հայաստանի տեսնել այն գործոնը, որն արաբական տիրապետության ամբողջականության պահպանության համար ակամա կփոխհակազդվեր մյուս արաբահպատակ երկրների ինքնիշխանության գործընթացներին, ինչի արհավիրքների ականատեսն ենք դառնում Բագրատունի առաջին թագավորի հաջորդների՝ Սմբատ Ա-ի (890 ~914) և Աշոտ Բ-ի (914 ~928) գահակալության տարիներին անկախության ամրապնդման համար մղվող պայքարում, Ահմադ Աբուլ-Աբբաս ալ-Մուլթիամիդ ալլա-Ալլահ բեն ալ-Մուլթաուաքիլ խալիֆը (870 ~892) ի վերջո ճանաչում է Աշոտի թագավորությունը՝ 886 թ.³² նրան թագ, թագավորական զգեստներ ու արաբական նժույգ ուղարկելով, և Գևորգ Գառնեցի հայրապետի օրհնությամբ, «փոխանակ օծման սրուակի իւղոյն՝ պսակեն զնա (Աշոտին-Ա.Մ.) թագաւոր ի վերա Ազքանազեան ազին»³³: Հավանական ականատես պատմիչի տարակուսանքն օծման արարողության բացակայության առթիվ հաստատում է Աշոտի ավելի վաղ թագավոր ճանաչված լինելու վարկածը՝ գուցե և օծության

³⁰ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, աշխ. թարգմ. և ծանոթ. Գ. Թոսունյանի, Երևան, 1996, էջ 140:

³¹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ, էջ 161, տողատակ: Տե՛ս լուսանկարը՝ զետեղված Բ. Առաքելյանի գրքում՝ Гарни, том I.

³² Ժամանակով մոտ պատմիչներից Հովհաննես Դրասխանակերտցին (էջ 142) այդ կարևորագույն իրադարձությունը չի թվագրում, իսկ Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն»-ից (էջ 370) հառնում է 886 թվականը: Հետագա պատմիչներից Ստեփանոս Օրբելյանը (էջ 175) թվագրում է 885-ով:

³³ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, նույն տեղում:

ծիսակարգով ոչ հրապարակավ կատարված: Դրան հաջորդում է եգեբացիների թագավորի ողջույնի այցը հայոց արքային³⁴, ապա Բյուզանդիայի Վասիլ Ա կայսրի ուղարկած թագի ու թանկարժեք ընծաների հասնելը Հայաստան, ինչպես Վարդանի շարադրանքն է հուշում, 887 թվականին³⁵:

Այսպիսով, վերն ասվածից հետևում է, որ Աշոտ Ա Բագրատունին Հայաստանում թագավոր է ճանաչվել, և հետևաբար հայոց պետականութան վերականգնումը կատարվել է 870-ականների սկզբներին, մասնավորապես 874 թվականին, իսկ ավանդականորեն ընդունված 885 -887 թթ. պետք է համարել հայկական պետականութան միջազգային ճանաչման տարեթիվը:

Նմանօրինակ իրողությունների վկաներն ենք մենք այսօր, երբ կան դե ֆակտո անկախ երկրներ՝ ի դեմս ԼՂՀ-ի և այլնի, բայց դե յուրե ճանաչումն ուշանում է:

Հնում, ինչպես Ռ. Մաթևոսյանն է պարզաբանում, թագավորի իրավական ճանաչումը կատարվում էր թագ ստանալու եղանակով³⁶: Պատմաբանը հերքում է Կ. Յուզբաշյանի այն կասկածը, թե հայերը բյուզանդական Վասիլ կայսրից թագ չեն ստացել, որը պատճառաբանված է այդ մասին ժամանակով մոտ պատմիչների լռությամբ (պետք է ենթադրել նաև կայսրերից Բագրատունի հայոց թագավորների իշխանաց իշխան հորջորջմամբ - Ա.Մ.) և Վարդան Արևելցու, Կիրակոս Գանձակեցու ու շրջանի ենթադրություններով, որոնք առաջացել են արաբական թագերի հիշողությունների ազդեցությամբ³⁷:

Հատկանշական է, որ Բյուզանդիայից թագ ստանալու իրողությանը հանդիպում ենք նաև արաբական աղբյուրներում, որոնք հաղորդում են, որ «Խալիֆը, ընդառաջելով հայ ժողովրդի ցանկությունն ու կամենալով թագավոր Հայաստանի կոչմանը համապատասխան ամենաընտիր նվերն ընծայել իր ուժեղ դաշնակից Աշոտին, հիջրայի 272 թ. (885 -886 թթ. - Ա.Մ.) նրան է ուղարկում թագ ու ծիրանի:

Կրոնական մեծ հանդիսությամբ Աշոտն իր գլխին է դնում թագը՝ բազմելով նախնայաց դահին:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 140:

³⁵ Տե՛ս Վարդան, էջ 86:

³⁶ Տե՛ս Ռ. Մաթևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Երևան, 1990, էջ 88:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97-99:

Վասիլ Արշակունի կայսրը, ձգտելով Աշոտ թագավորի հետ բարեկամության, նրան ուղարկում է նման ընծաներ»³⁸:

Միջնադարյան արաբական աղբյուրներից սիրիացի ժամանակակից հետազոտողի քաղած այս հիշատակության մեջ ակներևաբար հառնում է այն իրողությունը, որ Աշոտին խալիֆը վերաբերում էր ոչ իբրև վասալի, այլ որպես ուժեղ դաշնակցի, և որ հատկանշական է, Աշոտին թագավոր ճանաչելու խնդրանքով խալիֆին իշխանները դիմել են հայ ժողովրդի անունից: Ուշագրավ է նաև տեղեկությունը թագադրության ժամանակ տեղի ունեցած եկեղեցական մեծ հանդիսություն մասին, որի վերաբերյալ մեզ հայտնի ժամանակամերձ աղբյուրները միայն թագի օրհնությունն են հիշատակում, իսկ ուշ շրջանի պատմիչները, ենթադրաբար նաև՝ «օծություն»-ը³⁹, որը, ինչպես վերևում ենք կռահել, հավանաբար, ավելի վաղ է կատարվել՝ սկզբնավորելով շուրջ չորսուկեսդարյա պետականազրկումից հետո «երրորդ նորոգումն թագաւորութեանս Հայոց ի ձեռն Աշոտոյ Բագրատունւոյ»⁴⁰:

---

³⁸ أدیب السید، نفس العمل، في نفس المكان St'u

Ադիր աս-Սեյիդ, նշվ. աշխ., նույն տեղում:

³⁹ Ստեփանոս Օրբելյան, նույն տեղում:

⁴⁰ «Ստեփանոսի Ճարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական», հրատ. Ստ. Մալխասեանց, Պետերբուրգ, 1885, էջ 167:

2. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՏԻՏՂՈՍՆԵՐԸ. ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բազրատունյաց թագավորության հզորության առհավատչյաները հայկական վիճակաճիւղի հիշատակագրութիւններն են: Ի տարբերութիւն մատենագրական հարուստ աղբյուրների, ժամանակը Բագրատունի առաջին թագավորներին հնարավորութիւն չտվեց հարկին գրանցվելու վիճակագրութիւններում, քանի որ նրանք առավելապես զբաղված էին հայկական պետականութեան ամրապնդման ու կենտրոնացման համար երկարատե ու համառ պայքար մղելով, որի հետեանքը Հայաստանի հզորութիւնը հանդիսացավ:

Աշոտ Գ Ողորմածից (953-977) սկսած՝ հայոց Բագրատունի թագավորներն արձանագրութիւններում հորջորջվում են «Հահանչահ» բարձրագույն տիտղոսով: Այդ է վկայում Մրենի X դ. վերջերի հետեյալ անթվագիր արձանագրութեան սկզբնահատվածը.

+ ԵՒ ԵՍ ՍՈՓԻՒ ԴՈՒՍՏՐ ՄԵԾԻՆ ԱՇՈՏՈՅ ՇԱՀԱՆ/ՇԱՀԻ,

ՀԱՂՅՂ ՈՅ ԵՒ ՎՐԱՅ ԹԱԳՈՒՀԻ ...⁴¹

Սոփին Մրենի մի ուրիշ, մեկ տողանի, թերի վիճագրում իրեն կոչում է պարզապես.

... ԴՈՒՍՏՐ ՇԱՀԱՆ/ՇԱՀԻ, ՀԱՅՈՅ ԹԱԳՈՒՀԻ...⁴²

Հայտնի է, որ «Շահանչահ» անվանումն առաջին անգամ կրել է Աշոտ Բ Երկաթը (914-928): Այդ մասին տեղեկացնում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին. «Եւ ապա նա (արաբ. Սբուկ ոստիկան - Ա.Մ.) ևս առաւել քան զՅուսուկի ըստ նմին սակի դնէր ուխտ միաբանական խաղաղութեան ընդ Աշոտի, և Շահանչահ զնա անուանէր»⁴³:

Այս իրողութեան գնահատումն իր արժանի տեղն է գտել հայ պատմագիտութեան մեջ: «Շահանչահ» տիտղոսի հատկացումն արտահայտում էր Վասպուրականի, Իբերիայի, Ափխազիայի և Առանի (Աղուանից) քրիստոնեական մասնավոր իշխանութիւնների նկատմամբ Անիի թագավորութեան ձեւական «սուվերենիտետը»⁴⁴: Իրավ, Գագիկ Ա-ը (990 -1020) Անիի մայր տաճարի արձանագրութիւնում

⁴¹ И. Орбели, Надписи Мрена, «Հայագիտական հետազոտութիւններ», պրակ Ա, Երևան, 1974, էջ 37:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 316:

⁴⁴ Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, գիրք Ա, Երևան, 1957, էջ 120:

հիշատակվում է «Հայոց և Վրաց Շահանշահ»⁴⁵, քանի որ Վրաստանն ընդունել էր Բագրատունի թագավորների գերիշխանությունը: «Շահանշահ» տիտղոսը (պարսկ. «արքայից արքա»- «شاهنشاه») Սասանյան անկումից հետո հավանաբար օգտագործվում էր իրանական նահանգներում Աբբասյան խալիֆայության թուլացմանը զուգընթաց: Շահանշահը Աշոտ Բ-ի հետնորդների ամենասիրած տիտղոսն է: Այն ընդգծում էր Հայոց Բագրատունի տիրակալի գերազանցությունը մանր թագակիրների նկատմամբ, որոնցից ամեն մեկը թագավոր էր կոչվում, և պատահական չէ նրա արաբերենով օգտագործվելը Հաղբատի արձանագրությունում մեջ՝ « شاهنشاه أنه الملك »⁴⁶:

Հայ պատմիչները, որոնցից հղում է կատարում Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, հայտնում են միայն այն, թե Աշոտ Բ ստացել է «շահանշահ» տիտղոսը⁴⁷, մինչդեռ արաբական աղբյուրներից իմանում ենք, որ «այն բանից հետո, երբ Աշոտ Երկաթը, դաշնակցած խալիֆի զորքերի հետ, ջախջախում է Յուսուֆի ուժերին, որպես մատուցած ծառայությունների փոխհատուցում, ամիրապետի հրամանով ստանում է «շահանշահ» տիտղոսը»⁴⁸: Այդուհետև Բագրատունի թագավորները վիճաբերում հանդես են գալիս շահանշահական բարձր տիտղոսով:

Աշոտ Գ-ին հաջորդած թագավորը՝ որդին՝ Սմբատ Բ-ը, «որ և շահանշահ կոչվել»⁴⁹ արձանագրություններում նույնպես հիշատակվում է նույն կոչումով. «Ի թագաւորութեան Սմբատայ Բագրատունւոյ Շահնշահի...»⁵⁰, «Յանուն Այ, ինչ թուական ՆԼԶ (987). ես՝ Սմբատ Շահանշահ, որդի Աշոտի Շահանշահի, ազատեցի վասն իմ հաւրն հաւգոյն և իմ արեւշատութեան և մեղաց թաւղութեան զշալակաւոր ի բաժէ⁵¹ շնորհիւն Այ...»⁵²:

⁴⁵ «Դիվան հայ վիճաբանության», պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 35: Այսուհետև՝ Դիվան, պր. I:

⁴⁶ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հաղբատի արաբերեն արձանագրությունը և Բագրատունի թագավորների տիտղոսները, ԼՀԳ, 1979, № 1, էջ 73-80:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 76:

⁴⁸ ١٦٥ ص العمل، نفس السيد، (Ադիր աս-Սեյիդ, նշվ. աշխ., էջ 165):

⁴⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Կ. Մեխիթ-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 38:

⁵⁰ «Վիճակաւ տարեգիր, ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց», կազմեաց Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 9: Այսուհետև՝ Վիճակաւ տարեգիր:

⁵¹ «Բաժր» անցահարկ է, ինչպես և «ծուծր», «մրուրը» (արաբ. روم - «անցում» բառից - Ա. Մ.) որը թերևս վաճառքի համար սայլով, գրաստով և շալակով ճանապարհներին, կամուրջներին, դարպասների առջև քաղաք տարվող մթերքներից դանձվող հարկ էր 1/10 հափով (շժՊ, III, էջ 263):

⁵² Կ. Մաթևոսյան, Արուճ, էջ 61:

Շահանշահ տիտղոսը, ինչպես հայտնի է, հետագայում վերցրեցին Ջաքարյան իշխանապետները, որոնց մոտ այն նույնիսկ դարձավ հատուկ անուն:

Հաջորդ կոչումը, որով Բագրատունի թագավորները հանդես են գալիս արձանագրություններում, «տիեզերակալ»-ն է:

Եթե «չահանշահ» տիտղոսն արտահայտում է Բագրատունի տիրակալների գերագահությունը թագավոր հռչակված նահանգական գահերեցյների նկատմամբ, ապա «տիեզերակալ» պատվանունը ցույց է տալիս նրանց հզորությունը:

Արդ, հարց է ծագում, թե ե՞րբ է այն երևան եկել, ինչի՞ հետևանքով, և ո՞ւմ պետք է իրավամբ «տիեզերակալ» կոչել:

Հայոց պատմագիտության մեջ «տիեզերակալ» պատվանունը, ինչպես նկատել են մի շարք գիտնականներ (Լեո, Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հ. Մարգարյան) թյուրիմացաբար վերագրվում է Սմբատ Բ Բագրատունի թագավորին: Հայտնի է, որ իր համեմատաբար կարճատև գահակալության տարիներին՝ 977-990 թթ., նա առավել նշանակալից գործ չի կատարել այդպիսի բարձր կոչման արժանանալու համար: Բացառություն են կազմում թերևս Անի մայրաքաղաքի պաշտպանական համալիրի ուժեղացումը նոր պարսպաշարով. «...յամի 979՝ ՆԻԸ, գահագին և զմեծանիստ՝ զանմատոյց և զանխախտելի պարիսպ շուրջանակի զԱնի քաղաքալ՝ լայնատարած յոյժ և բարձր, սկսեալ ի յԱխուրյան գետոյ, որոյ վրա էր քաղաքն քարակտուր բարձրացեալ. մինչև զԾաղկոցաձորն կոչեցեալ վայր, և կանգնեաց ի նմա զբարձրաբերձ բրգունս ահեղս և զարմանալիս. և փորեաց զպարսպալ խրամ խոր և լայն, զոր պատեաց աղիւսօք և քարամբք, աշխատեալ ի նոյն ամս ութն» և «... զմեծ Կաթողիկէի» շինարարության սկսումը՝ «ձեռամբ մեծի ճարտարապետին հայոց Տրդատայ»⁵³:

Լեոյի գնահատմամբ. «Սմբատը հայ թագավորների մեջ միակն է, որ կրում է **Տիեզերակալ** մեծազորոգ տիտղոսը, որ պիտի նշանակեր մեծ աշխարհներ նվաճող: Այս պարզապես թյուրիմացություն է, որ առաջ է եկել պատմական աղբյուրներին և երևույթներին ոչ բավականաչափ լուրջ քննական հայացքով վերաբերվելուց: Սմբատը մի շատ համեստ անուն ունի պատմության մեջ, ուր նա կարող է

⁵³ Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 851: Նաև՝ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, էջ 187:

պարծենալ Անիի պարիսպների շինությամբ: Եվ նվաճող անվանել այդպիսի մի խաղաղ-շինարար գործչի՝ կնշանակի ծաղրել նրան»⁵⁴:

Մինչդեռ մատենագրական աղբյուրներից տեղեկանում ենք, որ նրա համանուն նախնի Սմբատ Ա-ը (890-914), գրավելով ու տիրելով բազում նահանգների ու գավառների, քաղաքների ու ամրոցների, որոնց հղումն ստորև ավելորդ չենք համարում, անվանվում է **տիեզերակալ**: «Եւ նայ (Սմբատ Ա - Ա.Մ.) տիրեաց ամենայն աշխարհին Հայոց և ընդ ձեռամբ էած զՀայք և զՏայք, զՎիրք և զԱղվանք և զՎրաց դաշտ և զՓարիսունք և զԱղորինս և զԱրևիս և զԲաղս և զաւան Պարտաւայ: Եւ առեալ տիրեաց նմայ զՓայտակարանն, որ է Տփլիս, զՎաղարշապատ և զԴվին և զՎայոց ձոր և զՆախջվան: Եւ էառ ամրոցն զԵրնջակայ և զԱղաշկերտ և զՎաղարշաւան, որ է Բասէն, և զԱպահունիս, զՀարք, զՏարաւն: Եւ շինեաց նայ զամրոցն Խլաթայ, շինեաց և զաւարն և էառ զամենայն աշխարհն Առբերան... Եւ մեծամտեցաւ և անուանեաց զինքն Սրմպատ տիեզերակալ»⁵⁵:

Ապա նաև՝ «(913) թագաւորն Սմբատ Տիեզերակալ շինեաց զԱնի քաղաք, որ թարքմանի խնամք (արաբ. انى - խնամք արմատից - Ա.Մ.)»⁵⁶:

«Յետ սպանելոյն Սմբատայ թագաւորին տիեզերակալ. ի ձեռաց ամբարիշտին Յուսիպյ...»⁵⁷:

Մեր կարծիքով, Շապուհ Բագրատունի պատմիչի վերը նշված գնահատականը՝ տրված Սմբատ Ա Տիեզերակալ թագավորի անձին նրա պատմական առաքելության մեջ, որն է Հայաստանի, հայկական հինավուրց հողերի ազատագրումն արաբական տիրապետությունից, խիստ աշառու է:

Օտար, մասնավորապես, վրացական աղբյուրները նույնպես տիեզերակալ են ճանաչում Սմբատ Ա-ին⁵⁸:

Նույնիսկ ինքը՝ Սմբատ Բ-ը, կազմելով իր ծնողների՝ Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի (953-977) և Խոսրովանուշ թագուհու հիմնարկած Սանահնի վանքին եպիսկոպոսական, թեմական վիճակ տալու

⁵⁴ **Լեո**, Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 600:

⁵⁵ «Պատմութիւն Շապուհոյ Բագրատունւոյ», ի լոյս ածին Գ. Տէր-Մկրտչեան և Մեսրոպ եպիսկոպոս, Էջմիածին, 1921, էջ 65-66:

⁵⁶ «Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն Հայոց», ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 56:

⁵⁷ «Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ հաւաքումն ի գրոց պատմագրաց», հրատ. Ա. Տէր-Միքէլեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 98:

⁵⁸ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. հոդված, նաև Հ. Մարգարյան, Զաքարյանների ծագումը, ՊԲՀ, 1994, թիվ 1-2, էջ 159:

արքունական հրովարտակը, իրեն համարում է «.. թոռն տիեզերակալ և մեծ թագաւորին Սըմբատայ»⁵⁹:

Այս, ինչպես գրչագիր, այնպես էլ վիմագիր հիշատակությունը⁶⁰ հուսալի կովան է հանդիսանում եզրակացնելու.

ա) Տիեզերակալ պատվանունն առաջին անգամ կրել է Սմբատ Ա-ը, և հայագիտության մեջ Սմբատ Բ-ին այդ կոչումով առանձնանշելը, ճիշտ է:

բ) Նույնկերպ տիեզերակալ կարելի է անվանակոչել հզորագույն Գագիկ Ա (990-1020) և անգամ Հովհաննես-Սմբատ (1020-1042) Բագրատունի թագավորներին, որոնք «շահանշահ» տիտղոսի հետ ժառանգաբար կրել են նաև «տիեզերակալը» և այդ կոչումով են հանդես գալիս համապատասխանաբար Աշտարակի Ծիրանավորի վիմագրում⁶¹ և Անիի մի արձանագրությունում⁶²:

Աշտարակի Ծիրանավորի վիմագրում հատկանշականը Գագիկ Ա-ի՝ իրեն. «հզաւր և տիեզերակալ շահինշահ և հայոց մեծաց արքայից արքա» անվանելն է⁶³:

Գագիկ Ա-ը (990-1020) ամենագորեղ Բագրատունի թագավորն է: Հարկավ, «Եւ տիրեաց նա (Գագիկ - Ա. Մ.) յոլով բերդից գաւառաց ի սահմանացն Վայոց ձորոյ, Խաչենոյ և Փառխոսոս՝ առաւել քան զեղբայր իւր և ոչ ոք էր, որ զարհուրեցուցանէր զՀայաստանեայս»⁶⁴:

«Գագիկ ... այր հզօր և յաղթօղ ի պատերազմի. սա ի խաղաղու-թեան կալաւ զաշխարհս Հայոց...»⁶⁵:

Նմանապես հայոց թագուհիները վիմագրերում հանդես են գալիս որպես «Հայոց և վրաց թագուհի», ինչպես Սուփէն վերը նշված Մրենի X դ. անթվակիր արձանագրությունում, նաև Գագիկ

⁵⁹ Գարեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 135-136:

⁶⁰ Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 190-191: Նաև՝ «Դիվան հայ վիմագրության» պրակ IX, Լոռու մարզ, կազմեցին Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆաղարյան, Ս. Սաղումյան, Երևան, 2012, էջ 120: Այսուհետև՝ Դիվան, պր. IX:

⁶¹ Տե՛ս Ս. Սաղումյան, Գագիկ Ա թագավորի նորահայտ արձանագրությունն Աշտարակում, ԼՀԳ, 1989, № 9, էջ 91-96: Տե՛ս նաև նույնի՝ Աշտարակ, Երևան, 1998, էջ 146-147:

⁶² Տե՛ս Դիվան, պր. I, էջ 48: Տե՛ս նաև Հ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., նույն տեղում:

⁶³ Ս. Սաղումյան, նույն տեղում:

⁶⁴ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, էջ 256:

⁶⁵ «Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիվերտցևոյ», աշխ. Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 25:

Շահանշահի թոռնուհի Մարիամը Մարմաշենի անթվակիր հիշատակությունում. «Ափխազաց (վրաց - Ա. Մ.) և Հայոց թագուհի»⁶⁶:

Վիմական աղբյուրները ցույց են տալիս, որ հայոց աշխարհի տիկնայք գործուն մասնակցություն են ունեցել երկրի կառավարման և շենացման գործերում: Հետևելով ամուսնու՝ Աշոտ Ողորմածի խաղաղ շինարարական գործունեությունը, հայոց խոսրովանույշ թագուհին «շինեաց զՀաղբատ Նժէ (968) թուին»⁶⁷: «Եւ բարեպաշտ կողմ իւր (Աշոտ Ողորմածի - Ա. Մ.) խոսրովանույշ շինէ զփառազարդ սուրբ ուխտն Սանահին և Հաղբատ»⁶⁸: Արձանագրություններից երևում է, որ խոսրովանույշ թագուհին երկրի քաղաքական-տնտեսական կյանքում ունեցել է առանձնահատուկ դերք, այլապես 971 թ. չէր հաստատի. «...զՏեկորոյ շարյետն⁶⁹ յեզն (յեզն)⁷⁰ կայթ մի...» և իշխողներից ոչ ոք չպետք է հանդգներ «լուծանել» այն⁷¹: Դա վկայում է նաև Դաշտադեմի Ս. Քրիստափոր եկեղեցու «... ի Ն և Լ (981) թուականութեանս Հայոց, ի հայրապետութեան Անանէի և ի թագաւորութեան Աշոտոյ՝ որդոյ Աբասա կամ եղև յԱյ ես խոսրովանոյշ Հայոց թագուհի, որ կարգեցի...»⁷² թվականը սխալ վերծանած արձանագրությունը: Կարծում ենք, որ այն պետք է ընթերցվեր «Ն և Ը» (959), որպեսզի համընկներ Անանիա Ա Մուկացու կաթողիկոսության՝ 946-968 և Աշոտ Գ Ողորմածի գահակալության՝ 953-977 տարիներին: Իսկ 981 թ. աթոռակալել է Նաչիկ Ա Արշարունին՝ 973-990 թթ. և գահակալել Սմբատ Բ Բագրատունին՝ 977-990 թթ.: Հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ արքայազ-

⁶⁶ И. Орбели, Избранные труды, էջ 444:

⁶⁷ Մխիթար Անեցի, Պատմութիւն, Ս.Պետերբուրգ, 1879, էջ 9:

⁶⁸ Վարդան, էջ 90:

⁶⁹ «Շարիատը» տեղական ավատատիրոջը բնամթերքով վճարվող հարկն էր՝ արդյունքի 1/10 մասով (տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 258-259, Լ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը 13-14-րդ դդ., Երևան, 1964, էջ 435-436, Ս. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 219): Ըստ Գառնիի մի վիմագրի՝ «շարիատը» գանձվել է նաև դրամով (տե՛ս Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1964, էջ 119):

⁷⁰ Բնագրի «յեզն կայթ մի» վերծանությունը Հ. Մանանդյանն ուղղել է «յեզն կայթ մի»՝ պատճառաբանելով, որ ոչ թե եզներից էին հարկ վերցնում, այլ կովերից: «Կայթի» կշիռը հավասար է 19 կգ 584 գ (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Կշիռները և չափերը հնագույն Հայ աղբյուրներում, Երևան, 1952, էջ 130):

⁷¹ Վիմական տարեգիր, էջ 8: Ա. Քալանթար, Հայաստան՝ Քարե դարից միջնադար, Երկերի ժողովածու, Երևան, 2007, էջ 151:

⁷² Հ. Շիրազարյան, Ներքին Թալին գյուղի Ս. Քրիստափորի անվան վանքը, նրա վիմական արձանագրությունները և գյուղի մյուս հուշարձանները, «էջմիածին», 1971, Ը, էջ 63:

ները վիմագրերում հիշատակվում են «Թագաւոր» տիտղոսով, ինչպես օրինակ Աշոտը Տեկորի հետևյալ արձանագրութիւնում. «Ի ՆԾԷ (1008) Թ. Հայոց. Յանուն Աստուծոյ կամ եղեւ ինձ Կատրանիդէ. Հայոց Թագուհի դուստր Վասակայ եւ ամուսին Գագկայ, Թողեալ եմ զՏեկորոյ շարյատն վասն Գագկայ Շահնշահի արեւշատութեան եւ իմ որդեացն.. եւ ես Աշոտ Թագաւոր հաստատեցի եւ Թողեալ եմ զհարկ բնովիմբ յաւիտենից եւ զԹաստակ⁷³ վասն իմ արեւշատութեան եւ իմ ծնողաց եւ եղբարց եւ զաւակաց, որ աւր Թ. կ Հաց ՆԿԳ (1014) վասն ս. Սարգսի շինութեան..»⁷⁴: Հավանաբար խոստովանուլ թագուհու 971 թ. հաստատած հարկի իրավական կասեցումն է:

Այս արձանագրութիւնը շատ ուշագրավ է զուտ վիմագրական տեսանկյունից. բաղկացած երկու մասից՝ փորագրված տարբեր ժամանակներում, տարբեր անձանց կողմից, բայց շարունակաբար միմյանց լրացնող: Վիմագրի վերջաբանն ապահարկութեան դասական օրինակ է՝ իր խոստուն բանաձևով. «... եւ վասն մեր հոգեացս ազատեցաք զազգ եւ հայր եւ մայր եւ որդիքս...»⁷⁵:

Ակներևաբար, այդպես էլ «շահանշահ» չղարձած Աշոտը, որը մասնագրական աղբյուրներում հռչակվում է որպես «արի և քաջ և զօրաւոր, անպարտելի և յաղթող ի պատերազմունս»⁷⁶ և հոր՝ Գագիկ Ա-ի մահից հետո՝ 1020 թ. «Թագաւոր ամենայն տանն Հայոց»⁷⁷ կարգվելու համար երկպառակութիւն էր սկսել ավագ եղբոր՝ Հովհաննես-Սմբատի դեմ, պետական կառավարման գործերում խաղացել է նշանակալի դեր:

Հաջորդ տիտղոսը, որ կրել են Բագրատունի, արդեն ոչ Թագաւորն իշխանները՝ «տերանց տէրն» է: Այսպես է կոչվել հայոց սպարապետ Շապուհ Բագրատունին Վանեվանի 903 թ. վիմագրում⁷⁸:

⁷³ «Թաստակը» պետական պաշտոնյաներին, գործակալներին տրվող տուրք է (տե՛ս Լ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 436): Այն բնահարկի՝ «չարիատի» կամ «պախտի» 1/4 մասն է (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 21-22): Թաստակը հանդիպում է հետագայի բազմաթիվ վիմագրերում ևս:

⁷⁴ Վիմական տարեգիր, էջ 13:

⁷⁵ Նույն տեղում:

⁷⁶ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, գրաբար բնագիրը Մ. Մելիք-Արամյանի, Ն. Տեր-Միքայելյանի, աշխ. Թարգմ. և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1991, էջ 12:

⁷⁷ Արիստակես Լաստիվերոցի, էջ 26:

⁷⁸ «Դիվան հայ վիմագրութեան», պր. IV, Գեղարքունիք, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1973, էջ 121-122: Այսուհետև՝ Դիվան, պր. IV: Նաև՝ Լ. Սարգսյան, Հայաստանի նվիրատվական արձանագրութիւնները (9-14-րդ դարեր), Երևան, 2007, էջ 49-50:

Ռ. Մաթևոսյանի կարծիքով, «տերանց տէրը» պաշտոն էր, որը թագավորի հրամանով կարգավորում էր Բագրատունի և մյուս գահերեցյաների փոխհարաբերությունները, այսինքն՝ Վասպուրականի, Սյունիքի «տերերի» փոխհարաբերությունների կարգավորումը հայոց թագավորի հետ որպես «տերի»⁷⁹:

Վանեվանի արձանագրությունից չի կարելի եզրակացնել, թե Շապուհ Բագրատունին տիրույթներ է ունեցել Գեղարքունիքում: Օգտվելով երկարատև պատերազմական գործողությունների դադարից, որը հաստատվել էր Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆ իբն Աբու Սաջ Դևադայի և հայոց Սմբատ Ա-ի միջև խաղաղության դաշինքի կնքմամբ՝ Շապուհը, քրոջը՝ Սյունյաց Մարիամ իշխանուհուն այցի գալով և հիանալով նրա և որդու՝ Գրիգոր Սուփան Բ-ի շինարարական բուռն գործունեությամբ, հավանաբար, ինքն էլ որոշում է կառուցել եկեղեցի՝ վերակացու և տեսուչ առնելով քրոջը: Կարծում ենք՝ Շապուհ Բագրատունին հայոց «տերանց տերի» իրավունքով է Վանեվանի արձանագրությամբ որոշում հինգ գյուղերի սահմանները: Իսկ նրա բուն տիրույթները, ինչպես հայտնի է, գտնվում էին Բագարանի, Կողբի շրջակայքում:

3. ԱՐՈՒՃԻ 867 թ. ՎԻՄԱԳԻՐԸ ԵՎ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ՈՒ ԲԱՐՁՐԱՑՈՒՄԸ

Հայերեն վիմագրերի ժամանակագրական կարգը հնարավորություն է ընձեռում հետևելու ինչպես Բագրատունյաց թագավորության շրջանում, այնպես էլ հետագայում, այս կամ այն տիտղոսի զարգացման, մի ազնվականական տնից մյուսին փոխանցվելու ընթացքին: Արդեն X դարի երկրորդ կեսից սկսած Բագրատունյաց պետության պատվազույն տիտղոսները՝ իշխանաց իշխանը, տիկնանց տիկինը, կրում և ամենաբարձր պաշտոնները՝ սպարապետությունը, մարզպանությունը, հետո էլ նաև կաթողիկոսությունը վարում էին Պահլավունի տոհմի ներկայացուցիչները: Ի դեպ, տակավին քննություն կարոտ է այն կարևոր հարցը, թե ովքե՞ր էին Պահլավունիները և ինչպե՞ս կարողացան հասնել այդ բարձր դիրքերին:

Բագրատունյաց Հայաստանի թերևս առաջնակարգ իշխանների՝ Պահլավունիների ազգաբանական հարցերը ուսումնասիրել կամ

⁷⁹ Ռ. Մաթևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչաքաղաքական կարգը, էջ 103:

դրանց անդրադարձել են մի շարք հետազոտողներ՝ առաջ բերելով երկու հակադիր տեսակետներ:

Ն. Ակինյանը, որն այդպես հստակորեն դատում է հետազայում Պահլավունիների լքած տիրույթներն ու տոհմանունը ժառանգած, նրանց վասալ, Ծաղկունյաց գավառի տեր Ապիրատյանների ճյուղն ու կազմում երկուսի ազգաբանույթյունը, համաձայն տոհմի ազդեցիկ ներկայացուցիչ, հայ միջնադարյան ականավոր գիտնական, իմաստաբան, քերականագետ, ռազմական և քաղաքական գործիչ Գրիգոր Մագիստրոսի վկայությունների, Պահլավունիների սերումը բխեցնում է Կամսարական նախարարական տնից⁸⁰, իսկ ազգատոհմի վերածնունդը, այնպիսի դասական, ինչպիսին Ղ. Ալիշանն է, վերագրում է Ժ դարին⁸¹: Ն. Ադոնցն էլ հայ վաղագույն մատենագրական աղբյուրների հիման վրա Կամսարականներին համարում է Արշակունիներին համազն⁸²:

Հարկավ, այդ են հաստատում նաև վիմական աղբյուրները: Սանահնի արձանագրություններից մեկում XI դարի առաջին կեսի գործիչ, հայոց մարզպան Աբլղարիբը վկայակոչվում է որպես «... յազգէ Պահլաունի, ի տանէ Արշակունեաց ...»⁸³: Նշանավոր սպարապետ, իշխանաց իշխան Վահրամ Պահլավունին Մարմաշենի 1029 թ. վիմագրում իրեն հիշատակում է «... որդի Գրիգոր իշխանի Հայոց Մեծաց, ի ցեղէ Պահլաունի եւ ի զարմից սրբոյն Գրիգորի Հայոց

⁸⁰ Տե՛ս Ն. Ակինեան, Պահլաունեաց և Լամբրոնի Հեթմեաց ազգաբանութիւնը, ՀԱ, Վիեննա, 1954, թիւ 1-5, էջ 3: Վերջին տարիներին Գ.Գ. Սարգսյանը կարևոր բացահայտումներ ու տարանջատումներ է կատարել Պահլավունիների և Ապիրատյանների ազգաբանական հարցերում (տե՛ս Գ.Գ. Սարգսյան, Գրիգոր-Ապիրատ Հասանյան, հիմնադիր Կեչառիսի վանքի (վիմագրական նոր վկայություն), «Հին Հայաստանի մշակույթը», ժողովածու 12, Երևան., 2002, էջ 107-112): Իսկ Կ. Մաթևոսյանը նորահայտ աղբյուրներով հարստացրել է Ապիրատյան կամ Հասանյան իշխանատոհմի ծագումնաբանական ակունքները (տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Հագարամյա Կեչառիսի հիմնադրման պատմությունից, «Էջմիածին», 2004, Ա, էջ 77-91: Տե՛ս նույնի Հավուց թառի վանքի և Ապիրատյան տոհմի պատմության նորահայտ տվյալներ, ԲՄ, 17, Երևան, 2006, էջ 148-167):

⁸¹ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 22-23:

⁸² Տե՛ս Ն. Ադոնց, Հայաստանը Հռոտինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 334:

⁸³ Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 97, Դիվան, պր. IX, էջ 28:

Լուսաւորչի ...»⁸⁴: Կեչառիսի 1051 թ. վիմագրությունում Գրիգոր Մագիստրոսն իրեն համարում է Արշակունի⁸⁵:

Կ. Կոստանյանը թեև Պահլավունիներին համարում է Կամսարականների շառավիղ, սակայն կատարում է մի շարք արժեքավոր դիտողություններ առ այն, որ նրանց մասին չեն հիշատակում հին պատմիչները, հետևաբար տեղեկություններ ունենք միմիայն այդ տոհմին պատկանող հեղինակներից, որոնք իրենց սերումը կապում են Գրիգոր Լուսավորչի տան հետ, ցեղակից են Արշակունիներին, սակայն ինչպե՞ս, ի՞նչ հաջորդականությամբ, մնում է մոլթ, և որ հին նախարարական ցանկերի մեջ Պահլավունի տոհմանունը պահպանվել է միայն 967 թ. խմբագրված Ներսիսյան կամ կեղծ գահնամակի մեջ՝ Պալունիների փոխարեն գրառված⁸⁶:

Քննության առարկա տոհմի ծագման նորագույն ուսումնասիրողներից Վ. Վարդանյանը Պահլավունիներին համարում է Կամսարականներից վերընձյուղված ճյուղ, որը VIII դ. վերջերին ավագ տոհմակիցների կողմից Աշոտ Մսակեր Հայոց իշխանին (804-826) սեփական կալվածները վաճառելուց ու Հայաստանից հեռանալուց հետո մնաց հայրենիքում՝ ընդունելով Բագրատունիների գերակայությունը և նրանց հովանու ներքո պահպանեց Շիրակում ունեցած իր տիրույթների մի մասը, այդ թվում նաև Անին⁸⁷: Իսկ իր գրքում պատմաբանը հավելում է, որ «գուցե նրանք գերադասեցին չկրել արաբների ախոյան Բյուզանդիայի կողմն անցած Կամսարականների տոհմանունը (անշուշտ արաբների թշնամանքը չհարուցելու մտադրությամբ) և պահպանեցին Պահլավունի անունը»⁸⁸: Հեղինակը միաժամանակ երկու մատենագրական վկայություն է մեջբերում, որոնք կարծես փաստում են VI և VII դարերում Պահլավունի տոհմական գործածությունը⁸⁹: Բայց պետք է նկատել, որ այդ երկու վկայություններից առաջինը ուշ շրջանի՝ XVI դ. հիշատակություն է, իսկ երկրորդը՝ VII դ. ձեռագրի հետագա ընդօրինակում, երբ արդեն

⁸⁴ Հ. Եղիազարյան, Մարմաշենի վանքը և նրա վիմագրությունները, «Էջմիածին», 1957, Ե, էջ 41-42: Հմմտ. Խ. Օրբելու, Избранные труды, էջ 441-442:

⁸⁵ Տե՛ս Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռչեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 312:

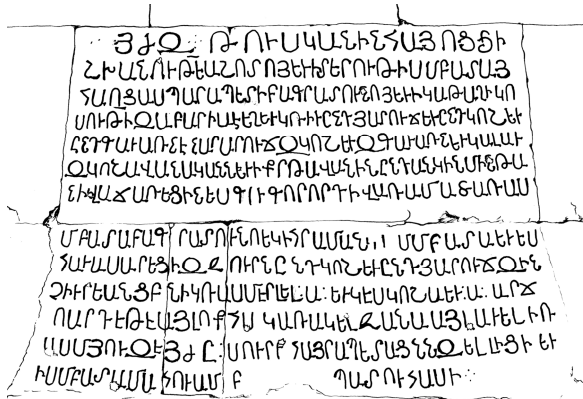
⁸⁶ Տե՛ս «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», Ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Աղեքսանդրոպոլ, 1910, Առաջաբան, էջ Ա, Ժ, ԺԴ:

⁸⁷ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Պահլավունի տոհմի ծագման շուրջ, «Հայոց պատմության հարցեր», 6, Երևան, 2005, էջ 111-121:

⁸⁸ Վ. Վարդանյան, Պահլավունիները Հայոց պետականության և հոգևոր անաղարտության պահպանողներ, Երևան, 2008, էջ 17:

⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15:

Հայտնի էին Պահլավունիները: Դա Անաստաս վրդ. Հերապոլսեցու տեղեկությունն է՝ «ի խնդրոյ իշխանին Համազասպայ Կամսարականին Պահլավունեաց»⁹⁰, որի ներքո հասկացվում են Կամսարական տոհմի պարթևա-պահլավական արմատները:⁹¹ Հետազոտողների մյուս խումբն էլ, որը գլխավորում է Լեոն, կասկած է հայտնում Կամսարականների Պահլավունիների սերվելու մասին՝ նրանց աննշանից բաճրացած նոր տոհմ համարելով⁹²: Այս վարկածի կողմնակից է նաև Լ. Խաչերյանը: Սակայն մեզ համար անընդունելի է բանասեր գիտնականի՝ Աբլղարիբ անվան մեջ «օտարական» կամ «պանդուխտ» արաբներն բառը տեսնելով Պահլավունիներին եկվորներ կարծելու տեսակետը⁹³: Պահլավունիների ծագման, հիրավի մոլթ հարցի վրա, լույս են սփռում Արուճի 867 թ. հետևյալ վիմագիրը և Աբուղամր անվան ստուգաբանությունը:

Արուճի 867 թ. արձանագրության գրչագիրը:

⁹⁰ Տե՛ս «Մատենագիրք Հայոց», 4. Ե, Անթիլիաս, 2005, էջ 1278:

⁹¹ Ն. Ակինյանը, խոսելով Երուսաղեմի Աղվանից վանքերի անունների մասին, գրում է. «Անաստաս վարդապետի թուղթը հասած է մեզի անխորագիր: Այդ թուղթին վերջը երկրորդ գրչի ավելացում է վերջաբան մը, ուր կըսուի. «Երանելոյն Անաստասայ Հայոց վարդապետի գրեալ գԱնուանս վանորէիցն Երուսաղէմի ի խնդրոյ իշխանին Համազասպ Կամսարականի պահլաւունւոյ, որ կամէ գնալ յԵրուսաղէմ ուր և գնաց իսկ եւ արժանացաւ աստուածակիրս սուրբ տեղեացն: Իշխանն Համազասպ տոհմով Մամիկոնեան էր. ուստի պետք է ենթադրել, որ Կամսարական սխալագրութիւնն է կուրապաղատ տիտղոսին, զոր ընդունած էր Համազասպ 657/658 տարւոյն Կոստանդ կայսրէն, իսկ Կամսարական պահլաւունի տոհմանունը Հայոց պատմութեան մէջ երեւան եկած է 1000 թուականէն ետքը, պետք է հետեւեցնել, թէ ձեռագիրը ԺԱ/ԺԲ դարէն պէտք է եղած ըլլայ»: Տե՛ս Ն. Ակինեան, Մովսէս Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի) և իր պատմութիւնն Աղուանից, ՀԱ, 1957, թիւ 8-10, էջ 404:

⁹² Տե՛ս Լեոն, Երկերի ժողովածու, 4. 2, էջ 643:

⁹³ Տե՛ս Լ. Խաչերեան, Գրիգոր Պահլաւունի Մագիստրոս, Լոս Անճելլոս, 1987, էջ 20:

Առաջինը տեղեկացնում է, որ «ՅԺԶ (867) թուականին Հայոց, իշխանութեան Աշոտոյ և ի տերութիւն Սմբատայ՝ Հալլոց ասպարապետի Բագրատունոյ, ի կաթաղիկոսութիւն Զաքարիայի...» վեճ է ծագում Արուճ, Կոչ և Գավառ գյուղերի միջև, և այն կարգավորում է. «Գրիգոր՝ որդի Վառամա, ծառա Սմբատա Բագրատունո, եկի հրամանաւ Սմբատա, և ես հաւասարեցի զՂուրն ընդ Կոչ և ընդ յԱրուճ, զինչ իւրեանց...»⁹⁴:

Ըստ այսմ, Վառամի կամ Վահրամի որդի Գրիգորը Սմբատի ծառան է, որպիսին, ասենք, Վաչեն է Սանահնի 1211 թ. վիմագիր հիշատակությունում. «...Ես Վաչէ ծառա Զաքարիայի⁹⁵... (ամիրսպասալարի- Ա. Մ.)», նույն ինքը՝ Այրարատ նահանգի կողմնապետ, հռչակավոր Վաչէ Ամբերդեցին:

Ազոնցը պարզաբանում է, որ հնում «իշխանները, նախարարները կամ տանուտերերը «ծառայք թագաւորի էին»: Նրանց և թագավորի հարաբերությունը համարվում էր «ծառայութիւն»⁹⁶:

Հետևաբար, ինչպես ենթադրվում է Արուճի վիմագիրից, Գրիգորը Սմբատի իշխանն է, ազատը, որը կառավարել, կարգավորել է իր «տիրոջ» բնիկ կամ սեփ(պհ)ական, տերունական գործերը, կամ այլ կերպ, Սմբատին ենթակա մարզ(եր)ի կառավարիչը, (պահա)պանը, պետն է եղել, ավելի ստույգ, չենք վախենում բառը գործածելուց, սակայն մի փոքր վերապահումով, որպեսզի խնդիրը պարզ լինի, մարզպանը կամ մարզպետն է հանդիսացել՝ նեղ առումով:

X դարի սկզբին Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆ Աբու Սաջ Դևդադի արշավանքի նախաշեմին հակապետական դավադրություն կազմակերպելու համար՝ Հայոց մարզպան Հասան Գնթունու, որ էր «հրամանատար ի վերայ ամենայն տանն արքայի», «իշխան և հրա-

⁹⁴ Տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Արուճ, էջ 60 և լուսանկարը: Հմմտ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 144, թվականը՝ ՅԺԶ (867), Վիմական տարեգիր, թվականը՝ ՅԺԸ (869) էջ 3: Թվականի ճիշտ կամ սխալ վերծանությունը վիճարկման առարկա դառնալ չի կարող, քանի որ այն համընկնում է Զաքարիա Ա Զագեցի կաթողիկոսի աթոռակալության տարիներին՝ 855-876 թթ.: Գավառը, ըստ Կ. Մաթևոսյանի, ներկայիս Շամիրամ գյուղն է (տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Արուճ, նույն տեղում): «Վառամայ» Վիմական տարեգրում վերծանված է «Վահրամայ», որը նույնն է (տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, Երևան, 1962, էջ 201, 126): Սմբատը ոչ թե Աշոտ Ա-ի հայրն է, որը 855 թ. հայ իշխանների հետ տարվել էր Սամառա և նահատակվել, այլ՝ որդին, հետագայի Սմբատ Ա թագավորը՝ 890-914 թթ. (տե՛ս Ռ. Մաթևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, էջ 78, տողատակ):

⁹⁵ Կ. Դաֆադարյան, Սանահնի վանքը ..., էջ 135: Դիվան, պր. IX, էջ 62:

⁹⁶ Ն. Ազոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 511:

մանատար բոլոր տէրութեան արքայի»⁹⁷, շնորհազրկումից ու խստագուշնս պատժվելուց և փոխարենն այդ պաշտոնում գլխավոր կարգված Արծրունիների՝ Վասպուրականում ինքնուրույն թագավորութիւնն հռչակելուց հետո⁹⁸ Սմբատ Ա-ը (890-914), հուսախաբված հայ իշխանների խռովութիւններից ու դավաճանութիւններից, մարզպանի պաշտոնավարութիւնը պետք է վստահեր իրեն հավատարիմ և այդ բնագավառում փորձ ունեցող մարդու: Իսկ այդպիսին կարող էր լինել միայն իր իշխանական տիրույթների վերակացու Վահրամի որդի Գրիգորը⁹⁹:

Վ. Պետրոսյանցը գտնում է, որ «Ամենայն հավանականութեամբ այդ ժամանակ Գնթունիներից վերցվել է նաև նրանց Նիգ գավառը, որն այնուհետև անցել է նրանց իշխանութեան տարածքում գտնվող Բջնիի բերդի տերերին՝ Պահլավունիներին»¹⁰⁰: Նկատենք, որ վերջիններս այդ գավառում, կամ, ինչպես Ղ. Ալիշանն է կարծում, նրա արևմտյան հատվածում¹⁰¹, մինչ այդ տիրույթներ չեն ունեցել: Հնարավոր է՝ Պահլավունիներն իշխում էին հարևան Արագածոտն գավառի արևմտյան մասում, որտեղ նրանք որոշ կալվածներ են ստացել VIII դ. երկրորդ կեսին պատմական ասպարեզից Մամիկոնյան, Կամսարական, Ամատունի, Գնունի նախարարական տների անհետացումից հետո:

Գրիգոր Վահրամյանից հետո, ըստ ժամանակի միջնադարյան տերութիւններում ընդունված կարգի, մարզպանութեան պաշտոնը պետք է նրա ժառանգն ստանձնէր: Ըստ այդմ, նրա որդին պետք է համարել այն հայրենասեր, անձնվեր իշխանին, որի մասին կաթողիկոս պատմիչը տեղեկացնում է. «վասն զի ոմն ի պատուաւորաց անտի Շահանն կոչեցեալ շահայ (Աշոտ Բ Երկաթի՝ 914 -928 - Ա. Մ.)

⁹⁷ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 182-183, 194-197:

⁹⁸ Վասպուրականում թեև այդ պաշտոնն այնուհետև կոչվել է «մարզպան հայոց», սակայն նրա իրավասութիւնը տարածվել է միայն այդ թագավորութիւնում, որտեղ այն հետագայում շնորհվել է Անձեւաց իշխանական տան ներկայացուցիչներին: Ահա վասիլ. «Այս հանգիստ է Սոփեա աղախնի Քրիստոսի, կնոջ Վահրամ Պահլավունո իշխանաց իշխանի, դստեր Տիգրանայ հայոց մարզպանի, տեառն Անձեւացեաց մեծին Վասպուրականի...ի թ. ՆԿԴ (1015) (տես Հ. Եղիազարյան, Մարմաշենի վանքը..., էջ 43, II. Орбели, Избранные труды, էջ 445):

⁹⁹ Նրան ժամանակակից է ոմն «գմեծ և զխոհեմ և զհանճարեղ իշխանն Հայոց, Գրիգոր», որին Սմբատ արքան, նեղվելով Յուսուֆ ամիրայի ուժերի գերազանցութիւնից, ուղարկում է խալիֆի մոտ «զխաղաղութիւն» և «յոզնականութիւն» խնդրելու (տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 234-235):

¹⁰⁰ Վ. Պետրոսյանց, Գնթունիների նախարարական տունը, «Երիտասարդ գիտաչխատող», ԵՊՀ, 1980, № 1 (31), էջ 58-64:

¹⁰¹ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 248:

Գէորգ անուն, ելեալ շրջէր զգաւառօքն սակաւամասնեայ շինութիւն աշխարհին ամրացուցանել ի հինից թշնամեաց»¹⁰²: Հովհաննես Դրասխանակերտցու այս հիշատակութիւնից ակներև է, որ Գևորգն ունէր այն պաշտօնը, որը ժամանակին կատարում էր Հասան Գնթունին, այն է՝ շինութիւնների, բերդերի ամրացումը, նաև հսկողութիւնն ու պաշտպանութիւնը¹⁰³: Գեղայո (Քեղի) պաշարված ամրոցի տակ Գևորգը, ըստ պատմիչի, պարտության է մատնում արաբ զորապետ Բաշիրին, որին մինչ այդ հաղթել էր քսան քաջերով¹⁰⁴:

Ինչպես հայտնի է, վերը նշված տեղեկութիւններն սկզբնաղբյուր են հանդիսացել Մուրացանի համար՝ շարադրելու հանրածանոթ ու սիրելի «Գևորգ Մարզպետունի» հայրենաշունչ պատմավեպը:

Մեզ հայտնի պատմական բոլոր աղբյուրները Գևորգի մասին համառորեն լռում են: Սակայն Մ. Չամչյանը նշում է, որ Աշոտ Երկաթի մահից հետո արքաեղբայր Աբասը (928-953), ժառանգելով հայոց գահը և ստանձնելով Հայաստանն արաբներից վերջնականապես ազատագրելու հայրենանվեր գործը, ժողովում է հայկական զորքերը՝ օգնական ունենալով իր քաջ իշխան «Գէորգին յազգէ Մարզպետունեաց»¹⁰⁵: Մի ուրիշ տեղ, նկարագրելով Աբխազաց Բեր թագավո-

¹⁰² Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 354-355:

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 182-183:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 354-357:

Կ. Մաթևոսյանի նորահայտ վկայութիւնը Քեղի ամրոցի տեր, իշխանաց իշխան Գևորգի (X դ. վ.-XI դ. սկ.) ծագման մասին (տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Հավուց թառի և Ապիրատյան տոհմի պատմութեան նորահայտ տվյալներ, էջ 147-167), գալիս է փարատելու մեր այն կասկածը, որ Հասանի որդի և Գրիգոր Ապիրատի այս եղբայր չէր կարող մերձավոր ազգականը կամ անմիջական շառավիղը հանդիսանալ Աշոտ Երկաթի օգնականի՝ անվանակից Գևորգի: Այդ դեպքում առաջինի եղբորորդիները՝ Աբլշահաբն ու Վասակը, չէին կարող կնութիւնն առնել տվյալ պարագայում անմիջական այրունակից Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու դուստրերին: Բացի այդ էլ, արքունական ծառայողը Գեղայոյի պաշարման ժամանակ գտնվել է այդտեղ ոչ թե իբրև այդ ամրոցի տեր, ինչը չի մատնանշում պատմիչը [ամրոցը նախապես հիշատակվում է որպէս Բագրատունի տոհմի տիրույթ (տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, ծանոթագրութիւն № 132, էջ 379)], այլ ի պաշտոնէ կազմակերպել է բերդի պաշտպանութիւնը, որի մասին խոսել ենք վերևում:

¹⁰⁵ Մ. Չամչյան, Բ., էջ 822: Լեոն, բարձր գնահատելով Մ. Չամչյանի գործը, վրդովվում է, թե ի՛նչ հիման վրա է նա Գևորգին Մարզպետունի համարում, երբ Հովհաննես կաթողիկոսը, որը միակ աղբյուրն է, չի հիշատակում թե որ տոհմից էր այս Գևորգը (տե՛ս Լեոն, Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 568, տողատակ): Գևորգին Մարզպետունի են կոչում նաև Ղ. Ալիշանը (տե՛ս Այրարատ, էջ 359) և Գ. Հովսեփյանը (տե՛ս Խաղբակեանք..., էջ 34): Կարծում ենք, որ նա Մարզպետունի է անվանվել ըստ իր վարած պաշտոնի:

րի դեմ հաղթական արշավանքը, գրում է, որ «**էառ Աբաս զգօրս իւր Հանդերձ Գէորգաւ** (≈ 943 թ. - Ա. Մ.)»¹⁰⁶:

«Գեորգ Մարզպետունի» վեպում գլխավոր հերոսի որդին Գոռն է: Պատմական աղբյուրները Գոռի մասին ոչինչ չեն հայտնում: Բայց Մատթեոս Ուռհայեցին հաղորդում է մի ուշագրավ տեղեկութ-
յուն, ըստ որի. «**Յայսմ ամի (961) ժողով արար զօրապետն Հայոց զմարզպետական գունդն քառասուն և հինգ հազար արանց քաջ, զատ ի յարքունական գնդէն**»¹⁰⁷: Նորից Մ. Չամչյանից ենք իմա-
նում, որ Աշոտ Գ Ողորմածի (953-977) վերակազմած ութսուն հազա-
րանոց բանակի (քառասունհինգ հազար մարզպետական և երեսուն-
հինգ հազար՝ արքունական - Ա. Մ.) սպարապետ է կարգվում «**զոր-
դի Գէորգայ զԳոռ յազգէ Մարզպետունեաց**»¹⁰⁸:

Ինչպես նշել ենք Գրիգոր Մագիստրոսի կապակցությամբ, հետա-
զոտողները Պահլավունիների նախահայր են համարում Աբուղամ-
րին, որի պատվին նրա սերունդներն Անիում եկեղեցի են կառուցել
ու մի շարք արձանագրություններում անունը հավերժացրել:

Գոռ և Աբուղամր անձնավորությունները, ինչպես նրանց անուն-
ների ստուգաբանությունն է պարզում, նույնն են:

«Գոռ» անձնանունը, որը տակավին հնուց հայտնի է (Տիգրան Մեծի եղբայր Գոռ[ակ]ը, [փաղաքչական ձևով - Ա. Մ.] ստուգա-
բանվում է որպես «խրոխտ», «հպարտ», «խիզախ», «հանդուգն»¹⁰⁹:

Այն ծագում է «գոռ» արմատից, որից կազմված են «գոռոզ»,
«գոռոզանալ», «գոռոզաբար» և այլ ձևերը: «Գոռ» արմատն արտա-
հայտում է «խիզախ», «խրոխտ», «ահավոր», նաև «կռիվ», «պատե-
րազմ»¹¹⁰, «բուռն», «ահրենկեց» իմաստները, օրինակ՝ «Այր գոռ պա-
տերազմաւ էր», «Նա էր այր ժանդ և գոռ պատերազմաւ»¹¹¹: Մի
խոսքով՝ մարդ, որը «խրոխտ», «հպարտ», «խիզախ», «գոռոզ», «ա-
հարկու» և պատերազմասեր է՝ հակում ունի դեպի սխրանքները,
կռիվները, պատերազմները:

«Աբուղամր», ինչպես մեծավաստակ Հ. Աճառյանն է խոստովա-
նում, որպես «հայր Ղամրի» արաբերեն այսպիսի մի ձև ծանոթ չէ

¹⁰⁶ Մ. Չամչյան, Բ, էջ 829:

¹⁰⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 8-9:

¹⁰⁸ Մ. Չամչյան, Բ, էջ 837: Պետք է նկատել, որ Աբասի թագավորության շրջանի վերաբերյալ պատմական աղբյուրները սուղ են:

¹⁰⁹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 488:

¹¹⁰ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 580-581:

¹¹¹ Տե՛ս «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հ. Ա, Երևան, 1979, էջ 572:

ինձ, բայց կա Ղամր իբրև անձնանուն, որի բուն նշանակությունն է «ազնվաբարո», «առատաձեռն» և «շատ համբերատար մարդ»¹¹²:

«Աբուղամր» անձնանունը բաղկացած է երկու արմատից՝ «աբու» և «ղամր»: Աբու(أبو) ունի երկու իմաստ: Այն բառացի նշանակում է «հայր», օրինակ՝ «Աբու Սուլեյման» (أبو سوليمان)՝ «Սմբատի հայր» և այլն: Երկրորդ, «աբու» բառակապակցությունը արտահայտում է հատկանշական իմաստ, այսինքն՝ մատնանշում, երևան է հանում անձի ներքին կամ արտաքին այնպիսի հատկանիշ, որով նա ուշադրություն է գրավում, աչքի ընկնում, այսպես՝ «աբու աշ-շաուարիբ» (أبو الشوارب)՝ «բեղավոր», «աբու ալ-մուխտան» (أبو المخطان)՝ «փսլնքոտ», «աբու ալ-իզան» (أبو الإذان)՝ «երկարականջ», «աբու ալ-քալաուաթ» (أبو الكلوات)՝ «խաբեբա» և այլն:

«Աբուղամրի» երկրորդ ածանցյալի՝ «ղամր»-ի (غمر) արմատական-բայական ձևը նշանակում է «բուռն» (գործողություն), «հորդել», «հեղեղել», «թափվել» (առատորեն) և այլն: «Ղամր» արմատը մասդարային-դերբայական Յ-րդ ձևում՝ (غامر) «ղա՛միր», նշանակում է «խիզախել», «ռիսկի դիմել», «վտանգի ենթարկել» (կյանքը), «բուռն գործողությունների դիմել», «արկածախնդրել»¹¹³ (չհասկանալ «բախտախնդրել» բացասական ձևով- Ա. Մ.):

Ըստ այսմ, «Աբու ալ-Ղա՛միր» (أبو الغامر) նշանակում է «խիզախ», «խրոխտ», «կյանքը վտանգի ենթարկող» մարդ, որը հակում ունի դեպի զանազան արկածները, սխրանքները, պատահարները, բուռն դեպքերը, կռիվները, պատերազմները և զանազան այլ կարգի դժվարությունները հաղթահարելուն:

Կարծում ենք, որ Հայաստանում Արչակունյաց թագավորությունը վերացնող, պարսկական սատրապությունը, մարզպանություն կամ կամսարությունն ստեղծող, Սահակ Պարթև կաթողիկոսից (387-439) հայ նախարարների բարձրակարգը՝ գահնամակը խնդրող, Ֆիրդուսիի սիրելի հերոս պարսից Բահրամ-Վահրամ-Վուամ Ե արկածասեր արքան (421-439) Հնդկաստանում և այլուր ցուցաբերած գերբնական սխրագործությունների¹¹⁴ համար է արժանացել Գոռ մականվանը:

¹¹² Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա., էջ 24:

¹¹³ Шен X. Баранов, Арабско-русский словарь, М., 1977, էջ 571:

¹¹⁴ Шен X. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 35:

Ահա, Աբուղամր-Գոռ անունն էլ արտահայտում է նույնապիսի իմաստ:

Գոռի և Աբուղամրի նույնության հաստատումն է նաև այն պարագան, որ երկու անձնավորությունները գործել են բացառապես միևնույն ժամանակի մեջ: Այսպես, Մ. Չամչյանը, որին պարտական ենք Գոռի մասին արժեքավոր հիշատակությունների համար, ինքն էլ չնկատելով, որ ակնհայտորեն խախտվում է Մարգարետունի-Պահլավունի հաջորդական կապը, շարունակում է նշել, որ այդ օրերին Հայաստանում երևելի էր Նիգ գավառի մեծ իշխան Գրիգոր Պահլավունին, որն ապրելով Աբաս արքայի և Աշոտ Ողորմածի ժամանակ, վախճանվել է 982 թ.՝ Սմբատ Բ-ի օրոք (977-990)¹¹⁵:

Գրիգոր Պահլավունին, որը հայտնի է Համգե անունով ու որպես սպարապետ արձանագրվել է Կոչի 981 թ. վիմագրում¹¹⁶, վախճանվել է 982 թ. 40 տարեկան հասակում¹¹⁷, հետևաբար ծնվել է 942 թ.՝ Աբաս Բագրատունու թագավորության (928-953) և Գեորգի մարգարանությունների ժամանակ: Գեորգը, ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Միքայել Չամչյանի, երկար է գործել: Նա իր ռազմաքաղաքական գործունեությունն սկսել է Աշոտ Բ Երկաթի (914-928) թագավորության շրջանից, մոտավորապես 920-ականների սկզբներին, եղել Աբասի (925-953) օգնականը և վախճանվել Աշոտ Ողորմածի (953-972) գահակալության առաջին տասնամյակում: Գոռը, երբ ստանձնել է սպարապետության պաշտոնը, արդեն հասուն տղամարդ է եղել, մոտ 40 տարեկան և կարող էր ունենալ 942 թ. ծնված որդի:

Բացի այդ էլ, ծագում է հետևյալ տեղին հարցը, թե դժվարությունների, անձնավիրածությունների, ռազմական անվիճելի տաղանդի շնորհիվ մինչև սպարապետություն բարձրացած ո՞ր իշխանական տունը, այն էլ երկարատև խաղաղ-չինարարական ժամանակներում, երբ պետք է վայելեր արյամբ վաստակած փառքի ու իշխանության դափնիները, իր տեղը կգիշեր մեկ ուրիշ տոհմի: Այստեղ խոսք չի կարող լինել արական ժառանգորդի բացակայությունից, քանի որ Պահլավունյաց հետագա սերունդների մեջ կրկնվում են նախաաբուղամրյան Վահրամ, Գրիգոր, Գեորգ անունները: Վերջինիս վկա-

¹¹⁵ Տե՛ս Մ. Չամչյան, Բ, էջ 837:

¹¹⁶ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 9:

¹¹⁷ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, էջ 12:

յուլթյունն է Վահանավանքի տապանաքարը. «Թ: ՇԾ (1101) գԳիորգ Պահլաւունի՝ որդի Աբլժամի յիշեցէք»¹¹⁸ գրուած է:

Գոռը, գուցե եւ իրական անվամբ Վահրամ, ինչպէս ենթադրել է տալիս Վարդան վարդապետի մի հիշատակութիւնը Բագնայրում 1013 թ. արձանագրված Սմբատ Մագիստրոսի մասին¹¹⁹, մեզ ավանդվել է Աբուղամը ձեռով: Միջնագարում, ինչպէս հայտնի է, հայ բարձրատոհմիկ ազնվականութեան ներկայացուցիչները միաժամանակ կրում էին նաև արաբական անուններ, որոնցով էլ հաճախ գրանցում են գտել պատմութեան էջերում՝ որոշ դեպքերում նույնիսկ հայկականը մոռացութեան մատնելով: Այդ ո՞ր մատենագիրն է հայտնում Աբաս թագավորի՝ մկրտութեան ավագանով կնքված անունը, որը մեզ է հասել միայն մի հիշատակագրութեան շնորհիվ¹²⁰:

Գոռ-Աբուղամի սպարապետ կարգվելուց հետո մարզպանութեան պաշտոնը շարունակում է մնալ այդ նոր վեր բարձրացած տոհմի ժառանգական իրավունքը՝ փոխանցվելով նրա մեկ այլ ճյուղի ներկայացուցիչ Աշոտ իշխանաց իշխանին, որի հոր անունը նույնպէս Գեորգ էր: Նա Արգինայում վերանորոգել է ժամանակին Հասան Գնթունու կառուցած եկեղեցին՝ հազվագյուտ վիմաթվագրութեամբ («ՆԾ եւ Փրկչի 1001 թուին», ինչպէս հայտնի է, մեր նախնիները նոր հազարամյակի սկզբին նախապատրաստվել են Հիսուս Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստին) արձանագրելով. «Ես Աշոտ իշխանաց իշխան, որդի Գէոր (գայ)... առն քաջի եւ պատերազմողի, հաւատարիմ եղեալ տանս Հայոց, առի բարձ եւ պատիւ ի Աշոտոյ Շահնշահ եւ յորդուց իւրոց Սմբատայ եւ Գագկայ եւ ամենայն թագաւորաց...»¹²¹:

Պետք է նկատել, որ մարզպանի տիրույթ-նստավայրը, ինչպէս մեր վիմագրագիրտական դիտարկումներն են պարզում, անկախ նրա տոհմական, բնիկ ժառանգական հողերից, մշտապէս գտնվելիս է եղել արքունիքի հարևանութեամբ: Բագրատունյաց թագավորութեան

¹¹⁸ Գ. Գրիգորյան, Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները, ԼՀԳ, 1970, № 10, էջ 81-94: Նաև նույնի՝ Վահանավանք, Երևան, 2007, էջ 41:

¹¹⁹ Կ. Կոստանյանը, չխորանալով Վարդանի հիշատակութեան մեջ, Սմբատին հռչակում է Վահրամ Մարմաշենցու որդի (տե՛ս «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», էջ ԻԱ, ԻԵ): Այնինչ, 967 թ. ծնված 31 տարեկան հայոց սպարապետը չափահաս որդի ունենալ չէր կարող, որին որպէս հրամանատար իր հետ 998 թ արշավանքին տաներ: Վրիպակը նկատել է նաև Կ. Մաթևոսյանը (տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Անի-Շիրակի պատմութեան էջեր, Երևան, 2010, էջ 64):

¹²⁰ Տե՛ս Աշ. Մանուկարյան, Հայոց Աբաս թագավորի մկրտական անունը, ԵՊՀ «Հայ աստվածաբան», Բ, Երևան, 2008, էջ 212-216:

¹²¹ Մ. Գէորգեան, Համառօտ տեղագրութիւն Հնութեանց Մեծին Շիրակայ և մայրաքաղաքին Անուոյ, Աղէքսանդրոպօլ, 1903, էջ 113-114: Հմմտ. Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 15:

առաջին շրջանում, երբ արքայանիստը Շիրակավան-Երազգավորան էր, այն հանդիսացել է Արիգինան, ապա Բագնայրը՝ 961 թ. Անին մայրաքաղաք հռչակվելուց հետո: Աչոտը եղել է զորավար, ըստ Աճառյանի՝ «մարզպան» զորավար¹²²: Համաձայն Ալիշանի, նա վախճանվել է 1002 թ. «Նոյն Արտակեան Պահլավունի արմատէն Գէորդ իշխան մը, որոյ որդին Աչոտ իշխանաց իշխան»¹²³:

Աչոտի որդին է Բագնայրում արձանագրված իշխանաց իշխան Վահրամը¹²⁴, որի կինը՝ տիկնաց տիկին Սեղան, քուլըն էր Գրիգոր Մագիստրոսի: Ազգակցութունը մի քանի սերունդ հեռացել էր և հայ եկեղեցով թուլատրելիության սահմաններում էր¹²⁵:

Վահրամ Բագնայրեցու որդին պետք է կարծել Բյուրականի եկեղեցում 1044 թ. արձանագրված իշխանաց իշխան Զաքարեին. «...որդի Վահրամայ, որ ազգաւ Պախղ(ա)ւ...»¹²⁶, որն իր պատրոն Շահանշահի (Հովհաննես-Սմբատ թագավորի՝ 1020-1042) հոգու հանգըստության համար տվել է Բյուրականի հարկը:

Եվ այսպես, Աչոտ Գ Ողորմած թագավորը պետության երկու ամենաբարձր պաշտոնները՝ սպարապետությունն ու մարզպանությունը, վստահել է հայրենասիրությամբ ու հավատարմությամբ վեր բարձրացած նոր տոհմի ներկայացուցիչներ Գոռ-Աբուղամրին ու Աչոտին: Այդ պաշտոնները վարողները, աղբյուրների համաձայն, կրել են իշխանաց իշխան բարձրագույն տիտղոսը¹²⁷:

¹²² Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, էջ 189-190: Տե՛ս Ալ. Մանուչարյան, Քննութուն Հայաստանի IV-XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977, էջ 151: Վիմական տարեգիր, էջ 12:

¹²³ Գ. Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, էջ 13:

¹²⁴ Տե՛ս Կ. Բասմաջեան, Հայերէն արձանագրութիւնք Անույ, Բագնայրի եւ Մարմաշիւնու, Պարիս, 1931, էջ 136:

¹²⁵ Շահապիվանի 444 թ. եկեղեցական ժողովի ԺԳ կանոնով արգելվել է ամուսնությունը մինչև չորս զարմ (տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, հ. Ա, Երևան, 1964, էջ 447): Նույն արգելքը մինչև չորս զարմ կրկնվել է 768 թ. Պարտավի Բ ժողովի ԺԶ կանոնով (տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, հ. Բ, Երևան, 1971, էջ 12): Այդ օրենքը, ըստ էության, ուժի մեջ է եղել մինչև Սսի Բ ժողովը (1243 թ.), որի Ը կանոնով արգելվել է ամուսնությունը մինչև վեց զարմ (տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 1904): Կ. Մաթևոսյանը Բագնայրի իշխանական այդ տունը գատում է Պահլավունիներից՝ այն առանձին իշխանատոհմ համարելով (տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Անի-Շիրակի պատմության էջեր, էջ 66-67):

¹²⁶ Ե. Տեր-Մինասյան, Ամբերդաձորի հնությունները և արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1961, Ե, էջ 48: Հմմտ. Ս. Ավագյան, «Տանուտրութիւն» տերմինը Անիի XI դ. արձանագրության մեջ, ՊԲՀ, 1971, № 2, էջ 189:

¹²⁷ Մատթէոս Ուռհայեցիին Վասակ Հոյունին նաև հայոց սպարապետ է հիշատակում (տե՛ս Ժամանակագրություն, էջ 16), չնայած ըստ մյուս աղբյուրների՝ գլխավոր զորապետի պաշտոնին նրա եղբայր Վահրամն է եղել: Վասակ Հոյունը իշխանաց իշխան տիտղոսը կրել է որպես հայոց ասպետ: Սյունյաց թագավորու-

Այժմ՝ Պահլավունիների նախապապ Արտակ Կամսարյանի հարցի մասին: Թժուժ է՝ նա կարող է լինել տոհմի հեռավոր նախնին, ինչպես, ասենք, Խաղբակյանների Բակ նահապետը, կամ էլ IX-X դարերում Պահլավունի նոր տոհմանունով հանդես եկած Կամսարական իշխան, ինչպես Մազիստրոսի ազդեցությունը ենթադրել են հետազոտողները¹²⁸:

Մեր պրպտումներն այս խնդրի ուսումնասիրության ուղղությունում երևան հանեցին մի շարք զարմանալի նմանություններ, համընկնումներ Արտակ Կամսարյանի և Գևորգ Մարզպետունու միջև: Վերջինս, ինչպես նշել ենք, կաթողիկոս պատմիչի մոտ հիշատակվում է որպես անանուն տոհմիկ, սոսկ «...ոմն ի պատուարաց Գէորգ անուն»¹²⁹: «Պատուար» նշանակում է «ազնվատոհմիկ», «իշխան»¹³⁰, «ազատ»: Հնում «ազատները» հեծյալներն էին¹³¹, այսինքն՝ ձիավոր ազնվականները: Հայերենում «ձի» բառի «նժույզ», «երիվար» և այլ հոմանիշների մազիստրոսյան շարքում հանդիպում ենք «փահլ»¹³² ձևին: Հետևապես, հեծյալ՝ «ձի-ա (ձիով)-որ (է)», դառնում է «պ(Փ)ահլ-ալ(ձիով)-ունի(է)»՝ Պահլավունի, պարսկերեն՝ Փեհլևի:

Իբր թե Աշոտ Գ Բագրատունու թագավորության և Վահան Ա Սյունու հայրապետության օրոք Մեսրոպ երեց Վայոցձորեցի մատենագիրը, զարմանալի զուգադիպությանը Վահրամ Պահլավունու ծննդյան տարեթվին, այսինքն՝ 967-ին, գրել է իսկական գահնամակի հեղինակ Սահակ Պարթևից (387-439) առաջ գործած Ներսես Մեծի (353-373) պատմությունը և իր ձեռքի տակ եղած նյութերից քաղել ու ներկայացրել հայոց պատվաստիճանների հրովարտակը¹³³, որտեղ Պալունի նախահայկյան նախարարական տան փոխարեն, որից

թյունում իշխանաց իշխանը վարել է զորաց գլխավոր հրամանատարի պաշտոնը (տե՛ս Դիվան, պր. III, էջ 119):

¹²⁸ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Ծնորհայի եւ պարագայ իւր, էջ 12: «Գրիգոր Մազիստրոսի թղթերը», առաջաբան, Ն. Ակինեան, Պահլավունեաց և Լամբրոնի Հեթմեաց ազգաբանութիւնը, էջ 8, Վ. Վարդանյան, Պահլավունի տոհմի ծագման շուրջ, էջ 111-121:

¹²⁹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 354-355: Հնում արքունի գործակալը կոչվել է «պատուական» (Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ԳԱ հրատ., հ. II, Երևան, 1984, էջ 140): Այսուհետև չԺՊ, II:

¹³⁰ Տե՛ս Ն. Աղոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 305:

¹³¹ ՉԺՊ, III, էջ 136:

¹³² Տե՛ս Գրիգոր Մազիստրոսի «Մեկնութիւն քերականի»՝ զետեղված Լ. Խաչերյանի «Գրիգոր Պահլավունի Մազիստրոս» գրքում, էջ 413:

¹³³ Տե՛ս Մեսրոպ երէց, Պատմութիւն Սրբոյն Ներսիսի Պարթևի, հայոց հայրապետի, Վենետիկ, 1853, էջ 33:

առավել հայտնի է Ավարայրի քաջ նահատակ Արտակը, մտցրել է Պահլավունի տոհմանունը:

Կարծում ենք, որ ըստ Գր. Մագիստրոսի ու Հ. Աճառյանի ստուգաբանությունների, հունարեն «Γεωργιος» («Գեորգիոս») ¹³⁴ և վերջինիս կողմից չմեկնաբանված պահլավերեն «Art» («երկիր», «հող») ¹³⁵ ու հայերեն «ականել» («փորել փոս, խոռոչ», որտեղից էլ առաջանում է անվանումն այժմյան «ական» (मुना) պայթուցիկ լիցքով սարքի, որը հիմնականում տեղադրվում է հողի մեջ նախապես փորված անցքում) բառերից բաղկացած «Արտակ» անուններն արտահայտում են նույն իմաստը՝ «մշակ», «հողագործ», «երկրագործ»:

Գևորգը մարզպան է, այսինքն՝ կամսար: Ի տարբերություն այս բառի Խորենացու ժողովրդական մեկնությունը՝ «պակասավոր գլուխ», այն գիտականորեն ստուգաբանում է գերմանացի արևելագետ-իրանագետ, լեզվաբան Յուստին (Justi), որի համաձայն, «կամսարը» ծագում է *kamasara*՝ «ըստ կամի իշխող» բառից, հմմտ. *Camisares*՝ կուսակալ ¹³⁶: Ի դեպ, համաձայն Անանիա Շիրակացու մի վկայություն, որը մեջբերում է Ղ. Ալիշանը, V-VII դդ. Հայաստանի կառավարիչները՝ սատրապները, մարզպանները, կոչվել են նաև կամսարականներ ¹³⁷: Մեր հետագա պրպտումները հանգեցրին այն հետևություն, որ III դ. կեսերին Հայաստան տեղափոխված պարթև Պահլավունիները ¹³⁸ Կամսարական են կոչվել ըստ իրենց պաշտոնավարության, այնպես ինչպես Ասպետունիները (Բագրատունիները), Հավնունիները, Գնունիները և այլք: Եվ դա կատարվել է այն բանից հետո, երբ Հայոց Տրդատ Մեծ արքան (287-330) նրանց մեծարել ու բարձրացրել է մինչև՝ «երկրորդ յետ արքայի», «գլխաւորք և յոյժ պատուական յետ արքայի» ¹³⁹:

¹³⁴ Տե՛ս Հ.Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, էջ 454-455:

¹³⁵ Տե՛ս «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հ. Ա, էջ 375 և 21:

¹³⁶ Տե՛ս Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ., Երևան, 1944, էջ 577:

¹³⁷ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 5:

¹³⁸ Պարթև Պահլավունիների նախահայրենիքը՝ բնօրրանը, եղել է Մեծ Հայքի Տայք նահանգում գտնվող Բահլի և Պալխարի հովիտը: Այդտեղից այդ երկայնաբազուկ տիտանները, բարձրահասակ հսկաները, քաջ ռազմիկները տարածվել և հաստատվել են հեռավոր Բակտրիայում, ապա հինգ հարյուր տարի թագավորել են Պարսկաստանում (մ.թ.ա. 330 - մ.թ. 226): Տե՛ս Ատրպետ, Ճորոխի ավազանը, Վիեննա, 1929, էջ 124, 137, 141:

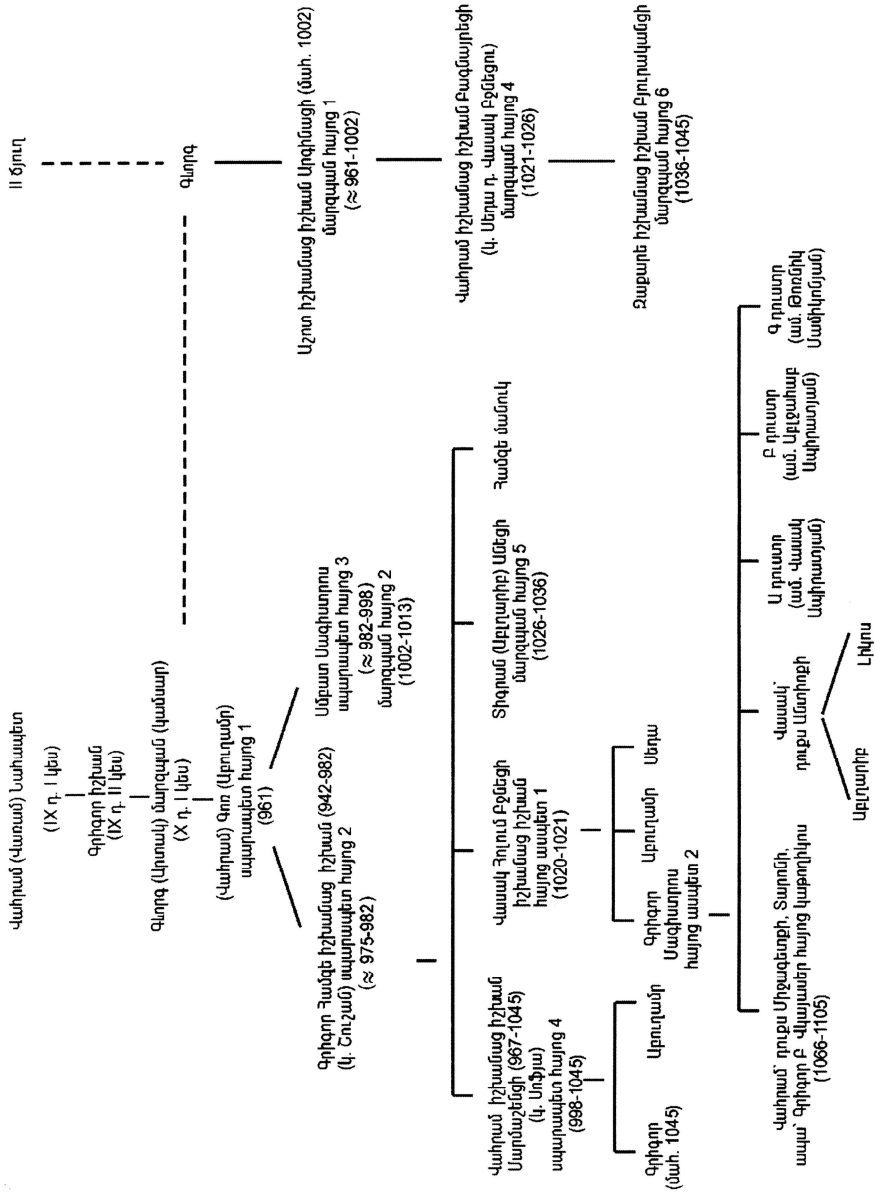
¹³⁹ Տե՛ս Ս. Կոզեան, Կամսարականք, Տեարք Շիրակայ և Արշարունեաց, Վիեննա, 1926, էջ 9, 45:

Այսպիսով, Կամսարական կնքվելը կրտսեր իշխանական անանուն տոհմի ներկայացուցիչներին, որոնք ժամանակ առ ժամանակ կոչվել են ըստ իրենց վարած պաշտոնների՝ Մարզպետունյաց, Աբուղամբենց (անհարիր կլիներ Սպարապետենց հորջորջվելը), բայց ինչպես հոչակավոր Վահրամ իշխանաց իշխանը Մարմաշենում կարճանագրեր. «...որք էաք ամենայն տամբ և տոհմիւ հաւատարիմք տերանց մերոց և նահատակեալ ի վերա տանս Հայոց աշխատութեամբ և արեամբ մեր ...»¹⁴⁰ բարձրացած Պահլավունիներին մի կողմից կապում է Գրիգոր Լուսավորչի զարմին՝ հնարավորութուն ընձեռելով հավակնելու հայրապետական աթոռին, ինչը շատ չանցած, իրականանում է, մյուս կողմից էլ այդ հին ու նոր տոհմանվամբ աղերսվելով Արշակունյաց արքայական ընտանիքին՝ էլ ավելի է ամրապնդում նրանց քաղաքական դիրքերը ոչ միայն Հայաստանում, այլև ողջ Առաջավոր Ասիայում¹⁴¹:

¹⁴⁰ Հ. Եղիազարյան, Մարմաշենի վանքը..., էջ 41-42, *И. Орбели, Избранные труды*, էջ 441-442:

¹⁴¹ Կարծես թե իրականանում էր ս. Սահակ Պարթևի հայտնի տեսիլն ի դեմս Պահլավունյաց տոհմի ներկայացուցիչների:

ՊԱՅԼԱՎՈՒՆԵՐԻ ՏՐՈՍԱԾՈՒՆ

4. 966 թ. ՀԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԱՐԱՍ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՄԿՐՏԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆԸ

Հայկական մի շարք վիմագրեր իրենց բացահայտչական նշանակությամբ ունեն աղբյուրագիտական բացառիկ արժեք. պարունակում են տեղեկություններ, որոնք այլուստ հայտնի չեն: Այդպիսի եզակի արձանագրությունների թվին է պատկանում X դարի թագավորական խաչ-դրոշակի պատվանդանի հիշատակագրությունը:

Խաչը մինչև XIX դ. երկրորդ կեսը պահվել է Արաքսի աջ ափին վեր հառնող Մաղտյաց կամ Մաղարդի բարձրաբերձ լեռան հյուսիսային դժվարանցանելի ստորոտին հրաշագեղորեն կառուցված Ս. Ստեփանոս Նախավկայի մեծահոգև վանքում, որը դեմ հանդիման է Գողթան գավառին և հեռու չէ պատմական Հին Ջուղայից: Առաջինը խաչը նկարագրել, արձանագրությունը վերծանել ու ընթերցել է Հովհ. Շահխաթունյանցը¹⁴²: Խաչի ձողերը երկաթյա են: Դրանց վրա ագուցված են բյուրեղապակյա 18 անկյունավոր հատվածներ, որոնցից 10-ը ուղղահայաց (բարձրությունը), իսկ 8-ը՝ հորիզոնական (լայնությունը՝ թևերի երկայնքով): Պատվանդանի բունն օղակված է արծաթով, որի բոլորակ շրջանով ելնագիր դրոշմված է արձանագրությունը:

Ամենայն հայոց Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի հայրապետության տարիներին (1866-1882) խաչը բերվել է Էջմիածին և տեղադրվել Մայր աթոռի թանգարանում: Այդտեղ այն տեսել, ճշտորեն ընդօրինակել և հրատարակել է Կ. Բասմաջյանը¹⁴³: Ստորև ներկայացնում ենք նրա վերծանությունը՝ մեր կողմից կատարված համապատասխան նշանների տեղադրմամբ.

Յ ԼԻՂՇ ԼԱՂՏ ԼԱՂԿ Է Ս ԼՈՒՐՂԲ Խ ԼԱՂՁՍ ՅՈՎԱ-
ՆԷՍ Թ ԼԱՂԳ ԼԱԻՈՂՐ ԼԻՂՆ ՀԱՅՈՑ ԵԻ Կ ԼՈՂՂ ԼԱՂԿ-
Յ ԼԻՆՂ ՇՈՒՇ ԼԱՂՆ Տ ԼԻՂԿՆ ԼՈՁՆՂ ԵԻ ՈՐԴ ԼՈՅՆՂ
Ա[Ր]ՇՈՏ Թ ԼԱՂԳ ԼԱԻՈՂՐ ԼԻՂՆ: Բ ԼԱՂՁՈՒՄ ՉՕՐՕՔ
ԵԿԻ Ս ԼՈՒՐՂԲ ՈՒԽԴՍ, ԵԴՈՒ ՇԱՄԲԱՅ
Ձ ԼԱՂՂ ԼԱՂՅՆԵՐՆ, ԵՐԱՍԽԻ ՆԱԻՆ, Ա ԼՍՂՏ ԼԱՂ-

¹⁴² Տե՛ս «Ստորագրություն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ», աշխ. Յովհ. եպս. Շահխաթունեանցի, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 1842, էջ 308:

¹⁴³ Կ. Բասմաջյան, Մեր հնութիւնները, «Բանասէր», հատոր Դ, ապրիլ, թիւ 4, Պարիս, 1902, էջ 97-101:

Պ ԼԱՂՏ ՈՒ ՀՈՂՆ Ս ԼՈՒՐՂԲ Ե ԱԽ ԼԱՂՎ Կ ԼԱՅԻՂ Ե
Յ ԼԻՂՇ ԼԱՂՏ ԼԱՂԿ ՄԵԶ ԵԻ ԾՆ ԼՈՂՂ ԼԱՂՑ ՄԵՐՈՑ,
ԹՎ ԼԻՂՆ Ե ԺԵ (966)¹⁴⁴:

Այս հիշատակագիրը միակ պատմական աղբյուրն է, որը հայտնում է հայոց Աբաս Բագրատունի թագավորի (928-953)՝ մկրտության ավագանով կնքված Հովհաննես ավետարանական անունը: Սակայն այս հիշատակարանը, ի տարբերություն Հովհ. Շահխաթունյանցի և Ղ. Ալիշանի, ոչ վավերական, անհավաստի են համարում Կ. Բասմաջյանը և Գ. Հովսեփյանը:

Առաջինի համար որպես արժանահավատություն բացասման կռվաններ հանդես են գալիս արձանագրությունում օգտագործված տառաձևերը, որոնք նորագույն երկաթագիր են: Նաև այն, որ 966 թ. կլոր «o» տառը գործածական չէր, և որ «գօրօք» բառը պետք է լիներ «զաւրաւք» ձևով, ինչը ճիշտ է գրել Ղ. Ալիշանը¹⁴⁵: Որպես հերքման փաստարկ բերվում է նաև պատմական այն հայտնի իրողությունը, որ եթե խոսքն Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի (953-977) մասին է, ապա նրա հոր անունը ոչ թե Հովհաննես է, այլ՝ Աբաս: Հարկավ, դա այդպես է, իսկ ինչ վերաբերում է «o» տառին, ապա այն հայոց այբուբեն է ներմուծվել XII դ. վերջին - XIII դ. սկզբին ձեռամբ Արիստակես Հռետորի¹⁴⁶:

Խնդրո առարկա հիշատակագրին անմիջականորեն ժամանակամերձ են երեք պատմական փաստաթղթեր, որոնք ստորև հղվում են հատվածաբար: Դրանք տառացիորեն կրկնում են արքայի՝ Մաղարդա մենաստան գործով այցելելու վիճակի խոսքերը:

Առաջինը Աշոտ Ողորմած թագավորի պարգևագիրը և Խաչիկ Ա Արշարունի կաթողիկոսի (973-990) կոնդակն է՝ 976 թվականին: Այդտեղ նշվում է. «...են Աշոտ թագաւոր թագաւորաց ամենայն

¹⁴⁴ Մի շարք հրատարակիչներ (Յովհ. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն..., հ. Բ, էջ 308: Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 518: Կ. Կոստանեանց, Վիճական տարեգիր, էջ 8: Հ. Ոսկեան, Նախճականի վանքերը, ՀԱ, Վիեննա, 1941, № 7-12, էջ 196, տողատակ) «ԵՒ ՈՐԳ ԱՐՇՈՏ ԹԳՐՆ» բառակապակցությունը վերծանել են ուղղ. հղովով՝ «Եւ որդի Աշոտ թագաւորս»՝ միտքն ավարտելով դրանից առաջ: Մինչդեռ ճիշտ ընթերցումը, ինչպես բնագրի այդ հատվածի ԹԳՐՆ համառոտագրված բառի վերջին «ն» տառն է պահանջում, պետք է լինի տրական հոլովով, և վերջակետը տեղադրվի բառակապակցությունից հետո, ինչը ճիշտ են կատարել Կ. Բասմաջյանը (նույն տեղում) և Գ. Հովսեփյանը (Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 121-122):

¹⁴⁵ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 518:

¹⁴⁶ Տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 12, Երևան, 1986, էջ 507:

տիեզերաց՝ եկեալ ի սուրբ ուխտս աստուածաբնակ Նախավկայիս հանդերձ զաւրաւք թագաւորականաւքս և իշխանաւք տեառն Խաչկայ Հայոց կաթողիկոսի՝ երկրպագեալ սուրբ տաճարիս հին Մաղարդայ վանից...»¹⁴⁷:

Երկրորդը Աշոտ Գ-ի թագավորական նվիրագիրն է՝ նույնպես 976 թ., որտեղ հայոց արքան հայտնում է մենաստանին իր կողմից նվիրաբերվող Աստապատ և Դարաշամբ գյուղերի մասին, նաև՝ «Եւ եղև դարձեալ հանդերձ զաւրաւք երթեալ ի յաւանն անուանեալ Ճվաչ»¹⁴⁸, գնում շրջակա հողերը, ընծայում վանքին:

Եվ վերջապես երրորդը՝ Հռիփսիմե արքայադստեր կտակարանն է (981 թ.): Օրիորդը տեղեկացնում է. «...Ձի որպէս հայրն իմ թագաւորն Աշոտ՝ կոչեցեալ Շահանշահ եկեալ էր ի սուրբ ուխտն Նախավկային հանդերձ մեծամեծ իշխանաւք և ազատագունդ զաւրաւք, և տեսեալ զսուրբ ուխտին երեք տաճարն խախտեալ, որ էր յանուն սուրբ Նախավկային, սուրբ Աստուածածնին և սրբոյն Գէորգայ, շինեալ և հիմնեալ ձեռամբ սրբոց առաքելոցն Թաղէոսի և Բարդուղիմէոսի»¹⁴⁹:

Այսպիսով, երեք վկայութիւններն էլ, որոնցից Կ. Բասմաջյանը օգտագործել է միայն վերջինը, Աշոտ Ողորմածի՝ մեծաթիվ գորքով Մաղարդա մենաստան ժամանելու մասին է, հետևապես 966 թ. հիշատակագրի վավերականութիւնը կասկածի տեղիք չպետք է տա: Կարելի է ենթադրել, որ խաչն ու պատվանդանը, կամ միայն վերջի-

¹⁴⁷ Գ.Ա. կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 129-134, 138-142: Հմմտ. Յովհ. եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն..., հ. Բ, էջ 305-307: Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 516-518: Մեսրոպ արքեպս. Սմբատեանց, Նկարագիր սուրբ Կարապետի վանից Երնջակայ և շրջակայից նորա, Տփլիս, 1904, էջ 410-412, 418-420, 422-424: Հ. Ոսկեան, Նախճաւանի վանքերը, էջ 198-199: Նույնի՝ Մաղարդայ Նախավկայի վանքին կոնդակները, ՀԱ, Վիեննա, 1941, թիւ 7-12, էջ 231-234, 218:

¹⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղերում: Դարաշամբ և Աստապատ գյուղերի տեղագրութիւնը նշում է նաև Կ. Բասմաջյանը. «Շամբ, որ եւ Դարաշամբ, յիշեալ ս.Նախավկայի վանքին շատ մօտիկ գիւղ, դեպի արեւմուտք, Երասխ գետի աջ ափին վրայ: Իսկ Աստապատ՝ Շամբ գիւղէն դեպի հիւսիսային-արեւմուտք վեց մղոնի չափ (≈11կմ - Ա. Մ.) հետի գիւղաքաղաք մ' է, Երասխի մյուս ափին վրայ»(տե՛ս Կ.Բասմաջեան, Մեր հնութիւնները, էջ 100): Ճվաչ ավանը գտնվել է Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի համանուն գավառում: Տեղն ստույգ հայտնի չէ: Խորենացին այն հիշատակում է Նախճաւան գաւառի հետ: Եղել է Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի թագավորի (908-943.) գվարճավայրը (տե՛ս Թ. Հակոբյան, Ստ.Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 619): Նվիրագրից մակաբերվում է այն, որ Ճվաչ ավանը պետք է որ եղած լինի Մաղարդա վանքի մոտ և, գտնվելով Արաքսի ափին, որսորդութեան, ձկնորսութեան հարմար վայր կարող էր հանդիսանալ արքունիքի համար:

¹⁴⁹ Տե՛ս ծանոթ. № 147:

նրս ուշ միջնադարում ենթարկվել է նորոգման, որի ընթացքում, ինչպես հուշում են արձանագրության ու վերը նշված հիշատակարանների նույնական փաստերը, հավատարիմ են մնացել բնագրի պահպանմանը: Աբաս թագավորը («աբբաս» عباس. արաբերենից թարգմանվում է «ահեղ»), որի ժամանակ հայ իրականության մեջ, հատկապես բարձրատոհմիկ շրջաններում տարածված են եղել երկանուկները, որոնց բաղադրիչներից մեկը հաճախ հնչել է արաբական ձևով, վավերագրում արձանագրվել է իր մկրտական անունով, որն է Հովհաննես:

Տեկորի անթվակիր արձանագրությունում հիշատակվում է նրա կինը.

«ՎԱՅԵԼՈՒՉ ԾՆԸՆ ԴՈՎՔ...ՄԵԾԱՆՈՒՆ ՇՈՒՇԱՆ... ԲԱՐԵ-ՊԱՇՏ ԹԱԳՈՒՀԻ»¹⁵⁰:

Խաչի ընդհանուր պատկերը պատվանդանով (61,5x31 սմ, որից բուն խաչինը՝ 41x31 սմ):

Պատվանդանի բնիկի արձանագրության գլխա-հայաց հատվածը:

¹⁵⁰ Ա. Քալանթար, նշվ. աշխ., էջ 156:

5. ՍՅՈՒՆԻՔ - ԱՐՑԱԽ ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՏՆԵՐԻ ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

IX դարի սկզբներից ամբողջ Սյունյաց աշխարհը, ներառյալ Գեղարքունիքը, բացառությամբ Սողք գավառի, բաժանված էր Վասակ մեծ նահապետի սերունդների և նրան ազգակից իշխանների միջև, որոնք քաղաքական, տնտեսական, մշակութային լայն գործունեություն էին ծավալել այդ շրջաններում: Հ. Ութմազյանը մակաբերել է, որ «Զ-րդ դարի առաջին կեսին Սյունիքում գոյություն ունեին ինքնուրույն գահակալ իշխանների հինգ ճյուղեր», որոնք վասալական հպատակությամբ ենթարկվում էին երկրամասի գահերեցին¹⁵¹: «Միլենաց տեառն» Փիլիպե Բ-ի 932 թ. արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ Տաթևի եպիսկոպոսանիստ վանքի դերի բարձրացմանը 839 թ., անշուշտ, նաև քաղաքական նկատառումներով, ձեռնամուխ է եղել նրա պապ, գահերեց իշխան Փիլիպե Ա-ը, որի բուն տիրույթներն էին համարվում Վայոց ձորը՝ Եղեգիս ավան-նստոցով, Հաբանդ գավառը: Վայոցձորեցիներին ազգական Ձագիկյան տոհմի անդամներին էր պատկանում Բաղաց գավառը՝ Կապան քաղաքով: Նրանց հոգևոր կենտրոն Վահանավանքում հայտնաբերված արձանագրությունները վկայում են Ձագիկյանների ոչ միայն Սյունիքում, այլև ողջ Հայաստանում կատարած վիթխարի դերի մասին: Բավական է հիշատակել Վահանավանքի հոգևոր առաջնորդ Վահան Ջևանշիրյանին, որը հետագայում, թեև շատ կարճ ժամկետով, բայց և օծվեց որպես հայոց կաթողիկոս (Վահան Ա Սյունի՝ 968-969): Կովսական և Քաշունիք գավառների գահակալ (գավառատեր) իշխանն էր Հրահատը, որի նվիրատվական արձանագրությունը մեզ է ավանդել Սիսական պատմիչը¹⁵²:

Սյունիքի արձանագրությունների լրացուցիչ ժողովածուի կազմման շրջանակներում (աշխ. Գրիգոր Գրիգորյանի) 2013 թ. ամռանը շրջագայելով Մեղրու տարածաշրջանում՝ գրանցեցինք մի խաչաքանդակ քար, որը թվագրությամբ ավելի հին է, քան IX դ. թվագիր, ցարդ հայտնի հետևյալ վեց խաչքարերը. 853 թ. Արցախի՝ Մեծարանց Սողոմոն եպիսկոպոսի¹⁵³, 866 թ. Վաղուհաս գյուղի մոտի՝

¹⁵¹ Հ. Ութմազյան, Սյունիքը IX-X դարերում, Երևան, 1958, էջ 26-27:

¹⁵² Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 206-207:

¹⁵³ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ V, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 12 (այսուհետև՝ Դիվան, պր. V): Խաչքարը չկա, դրա մասին արձանագրությունը փորագրված է պատվանդանին:

Սարգսի¹⁵⁴, 879 թ. Գառնիի՝ Կատրանիդե թագուհու¹⁵⁵, 881 թ. Մեծ Մասրիկի՝ Սյունյաց և Աղվանից իշխան Գրիգոր Ատրնեբսեհյանի¹⁵⁶, 882 թ. Դաշտադեմի՝ Սուսերի¹⁵⁷ և 886 թ. Կեչուտի՝ Դավթի կոթողները¹⁵⁸:

Նորահայտ խաչաքանդակ քարը գտնվում է Ափկես¹⁵⁹ գյուղատեղիում՝ XVII դ. եկեղեցուց մոտ 500 մ հյուսիս: Քարը գրանիտ է: Նրա արևմտյան մակերեսին կերտված է հինգ խաչապատկեր՝ երկուսը մեծ, կողք-կողքի և երեքը՝ փոքր: Դրանցից երեքը՝ մեկ մեծը և երկու փոքրերը, հողմահարված են:

Այն հավակնում է դասվելու խաչքարերի նախօրինակների շարքը, քանի որ բնութագրելով Հայաստանի վաղ խաչքարային կոթողային հուշարձանները՝ Ստ. Մնացականյանը գրում է. «Խաչքարի ընդհանուր կոմպոզիցիոն մշակումը հնագույն խաչքարերում պարզ, առանց որևէ պաճուճանքի խաչեր են, քանդակված հարթ, կիսաշրջանաձև ավարտվող սալերի վրա»¹⁶⁰, նաև՝ «Հայտնի է, որ հնագույն խաչքարերն աչքի են ընկնում իրենց պարզ ու հստակ ձևերով, ընդ որում հիմնականը՝ որոշիչը, այստեղ բուն խաչի կոմպոզիցիան է, իսկ օժանդակ մոտիվները և զարդաձևերն ունեն անհամեմատ ավելի աննշան ու երկրորդական նշանակություն»¹⁶¹:

Մեր կողմից հավելենք, որ գրանիտը կարծր, դժվար մշակվող քար է, ուստի պատվիրատուն և վարպետը բավարարվել են՝ խաչեր ու

¹⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 113:

¹⁵⁵ Տե՛ս Ե. Արակելյան, Գարու, том I, էջ 84:

¹⁵⁶ Տե՛ս Դիվան, պր. IV, էջ 334:

¹⁵⁷ Տե՛ս «Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները. IX-XIII դդ. խաչքարերը», Երևան, 1984, էջ 14:

¹⁵⁸ Տե՛ս «Դիվան հայ վիճագրություն», պր. III, Եղեգնաձորի և Ագիգբեկովի շրջաններ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 21 (այսուհետև՝ Դիվան, պր. III): Ըստ Ա. Շահինյանի՝ IX դարից են նաև այն երկու որմնախաչերը, որոնցից մեկը գետեղված է Տաթևի վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս կաթողիկեի արևմտյան մուտքից վերև այդ տաճարը կառուցող Հովհաննես եպիսկոպոսի հիշատակությամբ, որը թեև թվական չունի, բայց թվագրվում է սրբարանի շինարարության ժամանակով՝ 895-906, իսկ մյուսը ներկայիս Գեղարքունիքի մարզի Հացառատ գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան պատին ագուցված անարձանագիր խաչքարն է, որի թվագրությունը որոշվում է աղոթարանի կառուցմամբ՝ 898-899 թթ. (տե՛ս «Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները. IX-XIII դդ. խաչքարերը», էջ 15):

¹⁵⁹ Տաթևի վանքին հարկատու գյուղերի ցուցակում հիշատակվում է Աբգավանք՝ 8 միավոր հարկաչափով (տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 521):

¹⁶⁰ Ստ. Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960, էջ 177:

¹⁶¹ Նույն տեղում, էջ 174:

1. Տաթևի 839 թ. վավերագրում, որով Սյունյաց տեր Դավիթ եպիսկոպոսը (836 -853) 10.000 դրամով նահանգի գահերեց իշխան Փիլիպե Ա-ից (821-844) գնում է Արծիվ և Բերդկաներեչի գյուղերը, որպես գործարքի վկա հիշատակվում է նաև տեր «Հրահատ` տեառն Սահակայ որդի»¹⁶⁴:

Հ. Ութմազյանն այս Հրահատին համարում է որդին Գեղարքունիքի տեր, գահակալ իշխան Սահակի, ով գոհվել էր Կավակերտի ճակատամարտում 831/832 թվականին¹⁶⁵:

Հետևապես այս Հրահատը չէր կարող լինել Ափիկեսի խաչքարում հիշատակվող անձը, քանի որ նրա տիրույթները գտնվել են Գեղարքունիքում:

2. Ի դեպ, Սիսական տոհմի Գեղարքունյաց ճյուղում հանդիպում ենք Հրահատ անունով մեկ ուրիշ իշխանի, ով եղբայրն էր նշանավոր Վասակ Գաբուռնի (851-859) և որդին Գրիգոր Ա Սուսիանի (832-851): Նա հանդես է գալիս IX դարի վերջին քառորդում` 874 թ. Շողագավանքի վավերագրում իր հորեղբոր` Գեղարքունյաց գավառի գահակալ իշխան Գագիկի հետ¹⁶⁶:

3. 844 թ. ընծայագրում, որով Սյունյաց գահերեց իշխան Փիլիպեն Տաթևի վանքին է նվիրաբերում իր սեփական համանուն գյուղը, վկաների շարքում ներկա են «Տէր Հրահատ և Գագիկ` որդիք Գրիգորոյ` Սիւնեաց տեառն»¹⁶⁷:

Սյունյաց տեր Գրիգորը, ըստ Ութմազյանի, Գեղարքունիքի տեր Սուսիան Ա-ը չէ, քանի որ նա Գագիկ անունով որդի չի ունեցել¹⁶⁸: Նրա որդիները Վասակ Գաբուռն ու Հրահատն էին: Հետևապես, ըստ պատմաբանի, նա 881 թ. հիշատակվող իշխանաց իշխան Հրահատն է¹⁶⁹:

Այդ թվականին Սյունյաց տեր, իշխանաց իշխան Հրահատը` Գրիգորի որդին, ըստ Սողոմոն եպիսկոպոսի (863-880) վավերագրի`

¹⁶⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 205:

¹⁶⁵ Տե՛ս Հ. Ութմազյան, նշվ. աշխ., էջ 309:

¹⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 312, ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի, էջ 175:

¹⁶⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 215:

¹⁶⁸ Տե՛ս Հ. Ութմազյան, նշվ. աշխ., էջ 318:

¹⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

Տաթևի վանքին է հանձնել իր հայրենի Դարատափ գյուղը¹⁷⁰: Կարծում ենք, որ նա չի նույնանում Ափկեսի խաչքարի Հրահատի հետ, քանի որ ժամանակային վիճ կա 827-881 թվականների միջև՝ 54 տարի, և որ իշխանը 827 թ. շատ երիտասարդ պետք է լիներ, ուստի դժվար թե կարողանար կոթող կանգնեցվելու պատվին արժանանալ:

4. Տաթևի նույն 844 թ. ընծայագրում վկաների մեջ են «տէր Հրահատ և տէր Արուստան՝ Սահակայ որդիք»¹⁷¹: Ստեփանոս Օրբելյանը նշում է, որ նույն 844 թ. տեսնելով Սյունյաց գահերեց Փիլիպեի նվիրատվությունը՝ մեծ իշխան Հրահատը՝ Սահակի որդին և Գրիգոր Արուստանի եղբայրը, Հայկազուն, նույն Սիսական տոհմից, որ «ունէր իր բաժին ժառանգութեան զԿովսական գաւառ և զՔաշունիք», գնում է տեր Դավիթ եպիսկոպոսի մոտ և Տաթևի վանքին ընծայում Կովսական գավառի Նորաշինիկ անունով գյուղը՝ «իւր բոլոր սահմանօք, լերամբ և դաշտաւ, ջերմաւ և ցրտով, ծառով և տնկով...»¹⁷²: Այս նույն Հրահատը հիշատակվում է նաև իր տիկնոջ՝ Քուպղիդուխտի 867 թ. նվիրագրում¹⁷³: Քուպղիդուխտը դուստրն էր Սյունյաց մեծ նահապետ, իշխանաց իշխեցող Վասակի (մո. 821) և քույրը գահերեց իշխան Փիլիպեի (821-844): Իշխանու-

¹⁷⁰ Ստեփանոս Օրբելյանի հարկացուցակում Դարատափ չի հիշատակվում (տե՛ս **Ստեփանոս Օրբելյան**, էջ 509-523): Հ. Ութմազյանը գրում է, թե Դարատափի տեղադրությունը հայտնի չէ, որով հնարավոր կլիներ որոշել իշխանաց իշխան Հրահատի՝ որդի Գրիգորի՝ Սիւնեաց տեառնի բուն տիրութիւնըը (Հ. **Ութմազյան**, նշվ. աշխ., էջ 319), չնայած մի այլ տեղ հավանական է համարում դրանց գտնվելը Սյունիքի հարավում (նույն տեղում, էջ 26): Խիստ գայթակղիչ կլիներ Դարատափի նույնացումը Մեղրու տարածաշրջանի նախկին աղբբեջանաբնակ Ալգարայի հետ (ներկայիս Ալվանք): Տեղանունների բառարանում Դարատափը տեղադրվում է կամ Բաղք կամ Կովսական գավառներում (տե՛ս Թ. **Հակոբյան**, Ստ. **Մելիք-Բախչյան**, Հ. **Բարսեղյան**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 55-56): Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ Դարատափը եղել է խոտ գյուղի մոտ (տե՛ս Ղ. **Ալիշան**, Սիսական, 1893, էջ 227): Իսկ խոտ գյուղը Ութմազյանը տեղադրում է Հաբանդ գավառում (տե՛ս Հ. **Ութմազյան**, նշվ. աշխ., էջ 295):

¹⁷¹ **Ստեփանոս Օրբելյան**, էջ 207:

¹⁷² Նույն տեղում, էջ 208-211: Նորաշինիկը, ըստ Ա. Աբրահամյանի, Ղափանի շրջանի մեջ մտնող Նորաշենիկ գյուղն է (տե՛ս **Ստեփանոս Օրբելյան**, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. **Աբրահամյանի**, Երևան, 1986, էջ 466): Քաշունիքը Սյունիքի գավառներից էր, որը որպես վարչական միավոր կազմավորվել է VIII դ. վերջերին՝ Բաղքի մասնատմամբ: Սահմանակից էր Սյունիքի Ծղուկ, Հաբանդ, Բաղք, Կովսական և Արցախի Մյուս Հաբանդ գավառներին (տե՛ս Թ. **Հակոբյան**, Ստ. **Մելիք-Բախչյան**, Հ. **Բարսեղյան**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 2001, էջ 300):

¹⁷³ Տե՛ս **Ստեփանոս Օրբելյան**, էջ 220:

հին արդեն ծեր էր, ինչպես ինքն է ասում. «.. մերձեցայ ի ժամանակս ծերութեան»¹⁷⁴, երբ Տաթևի վանքին է նվիրաբերում իր Մաճ գյուղը՝ լեռներով, դաշտերով, մարգով և այգով, ջրով ու ցամաքով, ծառերով ու տունկերով:

Այն, որ Քուպղիդուխտի ամուսին Հրահատ իշխանը Սահակի որդի ու Գրիգոր Արուսեանի եղբայր Հրահատն է, ինչպես նշում է Հ. Ութմազյանը, ակնբախ է հետևյալ երեք հանգամանքներին.

1) Մաճը գտնվում էր Քաշունիքում, որի տերը Հրահատն էր:

2) Երկուսն էլ գանգատվում են անգավակությունից. Քուպղիդուխտ իշխանուհին իր 867 թ. ընծայագրում տրտնջում է, որ «գրկեալ էի ի զաւակէ մասանց»¹⁷⁵, իսկ Հրահատ իշխանը 844 թ. նվիրագրում նշում է. «զմտաւ ածեալ զանգաւակութիւնս իմ..»¹⁷⁶:

3) Երկուսն էլ խոսում են Հրահատի գործած ինչ-որ մեղքերի ու հանցանքների մասին: Իշխանուհին, որպեսզի հաստատուն պահի Տաթևի վանքին իր կատարած նվիրատվությունը, վճիռը խախտողներին սպառնում է Աստուծոց և ս. Խաչից դատապարտմամբ, ինչպես նաև նզովքով հոգևոր տերերի, ծնողների, և «տեառն Հրահատայ, որ իմ կենաց կցորդն էր զամենայն մեղս և զյանցանս Աստուած ի նմանէ տուժեսցէ»¹⁷⁷: Հրահատը 844 թ. Նորաշինիկի կտակագրում խոստովանում է. «Ես Հրահատ բազմամեղ՝ երանելի տեառն Սահակայ որդի, վասն իմ չար և անիրաւ զնացից, որ որսացեալ էի ի սատանայէ բազում և ազգ ազգի յանցանօք և լցեալ իբրև զծով անթիւ չարեօք ոչ ունելով ակնկալութիւն փրկութեան յահեղ աւուր դատաստանին..»¹⁷⁸:

Ըստ Հ. Ութմազյանի՝ այս Հրահատը 867 թ. արդեն վախճանվել էր¹⁷⁹:

Մենք այս բազմամեղ իշխանին համարում ենք Ափկեսի նորահայտ խաչքարի արձանագրությունում հիշատակվող Հրահատը,

¹⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 219: Մաճ գյուղը գտնվել է Մյուս Բաղք կամ Քաշունիք գավառում՝ 7 միավոր հարկաչափով (տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 519): Այն եղել է Կապանի Առաջածոր գյուղի մոտ, ինչպես պարզել է Գ. Գրիգորյանը (տե՛ս նրա Պատմական Սյունիքի մի շարք գյուղերի տեղադրության շուրջը, ՊԲՀ, 1966, № 4, էջ 236, տե՛ս նաև՝ Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ա. Աբրահամյանի ծանոթությունը, էջ 468):

¹⁷⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 219:

¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 209:

¹⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 220:

¹⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 209:

¹⁷⁹ Տե՛ս Հ. Ութմազյան, նշվ. աշխ., էջ 321:

նախ, ժամանակները լիովին համընկնում են, երկրորդ, նրա տիրույթներից Կովսականը հարավ-արևմուտքից սահմանակից էր Արեւիկե գավառին¹⁸⁰, որի արևելյան մասում է գտնվել Ափկես գյուղը: Չի բացառվում, որ IX դ. սկզբներին Արևիկե գավառի արևելյան՝ Ափկես-Թոս-Վերին Մալե-Քուջերթ հատվածը ներառված լիներ Կովսականի և Քաշունիքի տեր Հրահատ Սահակյանի տիրույթներում, միաժամանակ ենթադրելով, որ հնարավոր է՝ իշխանը դրանց տիրացած լիներ բռնությամբ, այսինքն՝ հանցավոր ճանապարհով, մեղք գործելով, ինչը բնութագրական էր նրան:

Ուշագրավ է Հ. Պետրոսյանի այն դիտարկումը, թե «Խաչքարերը երևան եկան արաբական լծի թուլացմանը զուգահեռ, աննկատից դեպի նկատելին, համեստից դեպի ճոխը սկզբունքով, դառնալով մի տեսակ քաղաքական-դավանական տեղաշարժերի արձագանքը: Հագլիվ թե պատահականության արդյունք է այն իրողությունը, որ առաջին թվագիր խաչքարերը համապատասխանում են Արաբական խալիֆայությունից Հայաստանի քաղաքական անկախություն ձեռք բերելու ժամանակին... Ինչ որ իմաստով խաչքարը հանդես եկավ որպես վերականգնվող հայկական պետության ինքնության խորհրդանշան և նրա զարգացումն էլ սկզբնական շրջանում պիտի որ ավելի «զգայունորեն» արձագանքեր տարածաշրջանում և երկրում տեղի ունեցող քաղաքական-դավանական փոփոխություններին»¹⁸¹:

Ապա անդրադառնալով Քոլատակի Մեծարանց և Վաղուհասի թվագիր երկու հնագույն խաչքարերին (853 թ. և 866 թ.)՝ Հ. Պետրոսյանը եզրակացնում է, որ «Արցախը ոչ միայն ներառված էր խաչքարակերտման գործընթացի մեջ, այլև հնարավոր է, որ որոշ քայլեր այստեղ, կապված քաղաքական իրավիճակի հետ, ավելի վաղ կարող էին տեղի ունենալ»¹⁸²:

Հնագետի այս որակումն ավելի հատկանշական է Սյունիքի համար, քանի որ այն ժամանակ, երբ Արցախում երկրամասի բնիկ տերեր Առանշահիկ իշխաններն ի դեմս հզորագույն Սահլ իբն Սումբատի (IX դ. I կես), զբաղված էին իրենց ավատական խլված իրավունքների վերականգնմամբ, նույն միջոցին Սիսական աշխարհում

¹⁸⁰ Տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 5, Երևան, 1979, էջ 637, նաև՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 223:

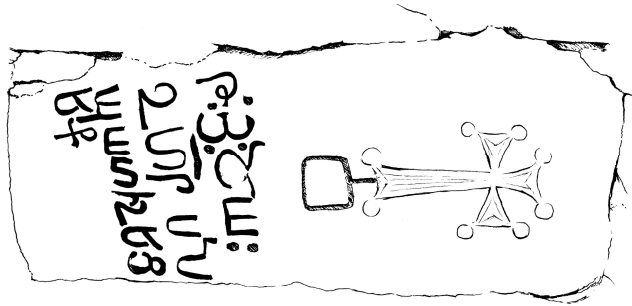
¹⁸¹ Հ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 95:

¹⁸² Նույն տեղում, էջ 97:

գործում էր կառավարման կայացած համակարգ՝ գահերեցուլթյան և գահակալուլթյան կուռ կառուցվածքով:

Բայց և այնպես, այդ ծայրամասային երկու հզորացած նահանգներին, նաև Վասպուրականին, ըստ մեր վաղ ասվածի, և ինչպես հայրենասեր պատմիչն է հավելում, հայոց մյուս իշխաններին՝ ուժեղ կենտրոն Շիրակ-Այրարատի շուրջ համախմբվելու շնորհիվ էր, որ վերականգնվեց Հայաստանի պետականությունը¹⁸³:

Բուն Արևիք գավառում X դ. սկզբին իշխում էր Սմբատ գահակալը: Այդ մասին մենք իմանում ենք Մեղրու Վանք գյուղի 1554 թ. կառուցված եկեղեցու արևելյան պատի հարավային անկյունում արտաքուստ թեքուլթյամբ ագուցված խաչքարի հետևյալ արձանագրուլթյունից.

Գրչագիր

ԹՂՎԻՆ՝: ՅԾԱ: (902) | ԶՏՐ՝ ՍՆ/ՊԱՏ ԻՇԵ | ՑԵՔ¹⁸⁴:

Առաջին հայացքից թվում է, թե Սնպատը (Սմբատը) հոգևորական է, քանի որ նրա անունը պատվի է արժանացած տէր բառով: Բայց դա այդպես չէ: IX դարում Տաթևի վերոհիշյալ 839-881 թթ. բոլոր կալվածագրերում տէր պատվանունով հանդես են գալիս միայն Սյունյաց թեմական առաջնորդ եպիսկոպոսները (Տէր Դավիթ, Տէր Սողոմոն) և մի շարք իշխաններ¹⁸⁵: Ինչ վերաբերում է առուծախի ու նվիրատվուլթյունների վկա հոգևորականներին, ապա նրանք բոլորն անխտիր վերոհիշյալ կալվածագրերում հիշատակվում են միայն իրենց հոգևոր կոչումներով՝ երէց, աւագերէց, քահանայ, վանական, հայր (վանահայր), քորեպիսկոպոս՝ առանց «տէր» անվանապատվի:

¹⁸³ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 175:

¹⁸⁴ Մեր դաշտային օրագրից:

¹⁸⁵ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 205-210, 216:

Հ. Ութմազյանը նկատել է, որ սկզբնաղբյուրներում «տէր» են անվանված բոլոր գահակալ իշխանները¹⁸⁶: Հետևապես, տէր Սնպատը Արևիք գավառի գահակալ իշխանն է:

Խոսելով Սյունիքում Վասակ մեծ նահապետի, նրա ժառանգների և մյուս գլխավոր իշխանների մասին՝ պատմիչը կարծես Սմբատ Արևիքեցուն է ակնարկում հետևյալ հիշատակությամբ. «և զի ի ցեղէ հայկական յուրովք էին գարմք և ազինք»¹⁸⁷:

Հ. Ութմազյանի կազմած Սյունիքի ինքնուրույն գահակալ իշխանների հինգ ճյուղերին¹⁸⁸ որպես վեցերորդի պետք է հավելենք Արևիքի տիրակալ Սմբատի տոհմը:

Վանք գյուղից 3 կմ արևմուտք գտնվում է Թաղամայրի գյուղատեղին, որը հիշատակվում է նաև Ստեփանոս Օրբելյանի հարկացուցակում՝ 6 միավոր հարկաչափով¹⁸⁹: Թաղամայրին մեղրեցիները կոչում են նաև Թաղամիր, որը ստուգաբանվում է «թաղ»+«ամիր»՝ արաբ. «իշխան» (أمير), հետևապես նշանակում է «իշխանաթաղ»:

Ուստի պետք է ենթադրել, որ X դ. սկզբին Արևիք գավառի իշխանական նստավայրը կամ գոնե ամառանոցը եղել է Թաղամայրի կամ Թաղամիր գյուղը մինչև իշխանանիստի Մեղրի տեղափոխվելը, երբ վերականգնված պետք է լիներ շրջանի վարչական ամբողջականությունը՝ Ափկես-Թոս-Վերին Մալև-Քուջերթ տարածքով: Այս դեպքում Մեղրին գավառում ստանում է իշխող, կենտրոնական դերք: Իշխանանիստի տեղափոխությունը պետք է որ եղած լինի Մեղրու բերդի կառուցումից հետո, որի առաջին հիշատակությունը 1083 թվականից է, երբ Տաթևի վանքին «ետուն և այգի մի մեծ ի Մեղրոյ ձորի զբերդ Աւագեանց այգին Աբուսահլ ոմն՝ տէր Մեղրոյ բերդին ի թուականին 532»¹⁹⁰: Մինչդեռ Սմբատ գահակալի ժամանակներում (X դ. սկիզբ) Արևիք գավառում են գտնվել Սյունյաց մոտ երկուսուկես տասնյակ անմատչելի ամրոցներից երկուսը՝ Կքեբերդը կամ Կա-

¹⁸⁶ Տե՛ս Հ. Ութմազյան, նշվ. աշխ., էջ 152:

¹⁸⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 296:

¹⁸⁸ Տե՛ս Հ. Ութմազյան, նշվ. աշխ., էջ 26:

¹⁸⁹ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 521:

¹⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 331:

քավաբերդը և Մայրին¹⁹¹ (հնարավոր է՝ վերջինս նույն Թաղամայրին է կամ գտնվել է դրա մոտերքում և ծառայել որպես իշխանանիստ մինչև XI դ., իսկ Վանքը հանդիսացել է քորեպիսկոպոսանիստ): Պատմիչն այս շրջանում Մեղրու բերդ չի հիշատակում: Ինչ վերաբերում է վերջինիս կառուցմանը, ապա Մ. Հասրաթյանի ասելով՝ ժամանակը «ճշգրիտ հայտնի չէ, սակայն մեր կարծիքով, ամենահավանականը Սյունիքի թագավորութայան ստեղծման և հզորացման տարիներն են՝ 10-րդ դարի վերջը և 11-րդ դարի սկիզբը»¹⁹²:

Գեղարքունիքում, ինչպես նշել ենք վերևում, իշխում էին մեծ վասակի կրտսեր որդու՝ Սահակի շառավիղները: X դ. սկզբներին Գեղարքունյաց տեր Գրիգոր Սուփան Բ-ը, հետևելով իր համանուն պապի շինարարական բարի ավանդույթներին, որը դեռևս IX դ. վերջերին կառուցել էր Մաքենյաց վանքի եկեղեցին և «ասխնայաբար» զարդարել այն «պատուական սպասուք եւ աստուածային կտակարանաւք», նվիրաբերել տաճարին 1250 դրամ, կրպակներ Անիում, այգիներ Երևանում, Գառնիում, Եղեգիսում¹⁹³, ինքն էլ վիմատաշ, կոփածո քարերով հիմնարկում է Կոթի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, հոգևոր սպասավորներին ազատում «յարքունական ծանրութենէ»՝ պետական հարկերից և բեկարից՝ կոռից¹⁹⁴, հատկացնում հողեր, ոռոգման ջրեր, յուրաքանչյուր քահանայի համար սահմանում տարեկան 50 դրամ, որը սովորականից հնգապատիկ ավելին էր¹⁹⁵: Հիշատակովթյուններից հետևում է, որ միջնադարյան Հայաստանում իշխանավորները կատարում էին ոչ միայն ռազմական և վար-

¹⁹¹ Մայրի ամրոցի տեղագրությունը մի շարք հետազոտողների համար կամ անհայտ է եղել (տե՛ս Մ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 433), կամ էլ թյուրիմացություն տեղիք է տվել (տե՛ս Ա. Աբրահամյանի ծանոթությունը, **Ստեփանոս Օրբելյան**, Սյունիքի պատմություն, էջ 414-415): Այն ճիշտ է նշված տեղանունների բառարանում, ըստ որի գտնվել է Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի Արևիք գավառում (տե՛ս Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, էջ 677): Մայրի անունով գյուղ ներառված է Տաթևի վանքի հարկացուցակում, Արևիք գավառում՝ 8 միավոր հարկաչափով (տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 521):

¹⁹² Մ. Հասրաթյան, Մեղրու շրջանի հուշարձանները, Երևան, 1987, էջ 5:

¹⁹³ Դիվան, պր. IV, էջ 290:

¹⁹⁴ «Բեկարը» եկեղեցական կոռն է (տե՛ս Հ. Ութմազյան, նշվ. աշխ., էջ 218): Այն արքունի օգտին կատարվող պարհակ է (տե՛ս Մ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 60): Պետութայնը տրվող եկամտահարկ է (տե՛ս Լ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 436): Բեկարը բերքի 1/10-ն է, ուրեմն հավասար «չարիատին» (տե՛ս Մ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 219):

¹⁹⁵ Դիվան, պր. IV, էջ 265:

չաքաղաքական գործունեութիւն, այլև լինելով խոշոր հողատերեր՝ զբաղվում էին Ֆինանսատնտեսական գործունեությամբ: Նրանք իրենց բնիկ տիրույթներից բացի, կալվածքներ ունեին տարբեր քաղաքներում, վայրերում, որոնք վարձակալությամբ տալով՝ ապահովում էին վիթխարի շահույթ: Կարող էին իրենց տիրապետութեան տակ գտնվող եկեղեցիներն ազատել նույնիսկ արքունական հարկերից, հավանաբար, նախապես համաձայնեցնելով արքայի հետ:

Գրիգոր Սուփան Բ-ը հայրենանվեր մեծ գործ է կատարել: Նա Արամոսի վանքը «չատածախ գանձիւք.. ի Հագարացեաց...» գնել է և վերանորոգել¹⁹⁶: Այս վկայութիւնը հիմք է տալիս կարծելու, որ իշխանները հայրենի հողերն ազատագրում էին ոչ միայն գեների, այլև դրամի միջոցով:

Նույն ժամանակներում Նորատուսում իշխում էր նրա եղբայր Սահակը, որը հայտնի է տեղում եկեղեցու կառուցմամբ¹⁹⁷:

Աշոտ Երկաթի (914-928) օրոք Գեղարքունիքն անջատվել է Սյունիքից և միացվել Բագրատունիների տերութեանը: Շատ չանցած՝ Աբասի (928-953) կամ Աշոտ Ողորմածի (953-977) ժամանակներում Գեղարքունիքում տիրույթներ են շնորհվում Հավնունիների իշխանական տանը: Այդ եղելութիւնը մակաբերվում է Նորատուսի Ս. Գրիգոր (Դափուց վանք) եկեղեցու Հերակլ Հավնունու IX դ. վերջի և X դարի սկզբի հետևյալ արձանագրութեան առկայութեանից.

ՇՆՈՐՀԻՎ ԱՅ. ԿԱՄ ԵՂԵԻ ԻՆՁ ՀԵՐԱԿՂԻ ՀԱՎՆՈՒՆՈ ԵՒ ԵՏՈՒ ԶՁՈՐՈՂԱՆԱ :Բ: (2) ԱՐՏ Ի ՍՈՒՐԲ ԳԻՐԳՈՐ ՀՐԱՄԱ-

ՆԱԻ ԳԱԳԿԱ ՇԱՀՆՇԱՀԻ ԵՒ ԳՆԵՑԻ ԶՐԴԱՂԱՅ¹...¹⁹⁸

Այս անավարտ նվիրագրում Հերակլ Հավնունին հայտնում է, որ ինքը Գագիկ Շահանշահի (990-1020) հրամանով երկու արտ է նվիրել եկեղեցուն և գնել, երևի, ջրաղաց, ինչն ակնբախ է այդ բառի առաջին երկու՝ «Ջր» տառերի փորագրութիւնից, հնարավոր է վանքի օգտագործման համար:

¹⁹⁶ Վիմական տարեգիր, էջ 6:

¹⁹⁷ Տե՛ս Դիվան, պր. IV, էջ 11:

¹⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 18:

Նույն Հերակլը 1000 թ. Գավառում խաչքար է կանգնեցրել «յաւգնականութիւն» իրեն, կնոջն ու զավակներին¹⁹⁹:

Այս երկու վիմագրերն ունեն բացառիկ գիտական արժեք, քանի որ լրացնում են Հավնունիների մասին մատենագրական տեղեկությունները, հնարավորություն ընձեռում հետեւելու հնամենի այդ նախարարական տան տեղաշարժին, նաև նպաստում Գեղարքունիքի իշխանական պատկանելության հարցի լուծմանը X դ. առաջին կեսից հետո: Պատմական աղբյուրներից հայտնի է, որ Արշակունի թագավորների օրոք բազեակիրների արքունական պաշտոնը վարող Հավնունի նախարարական տունը, որը պատվի է արժանացել 55-րդ բարձով ըստ Սահակյան Գահնամակի և սպառազինվել 300 այրով համաձայն «Զորանամակի, իշխում էր Այրարատ նահանգի չորրորդ գավառ Հավնունիքում՝ իշխանանիստ ունենալով Ավնիկ կամ Հավնիկ հզոր բերդամրոցը Երասխ գետի արևելյան ափին, Մուրց վտակի միախառնման տեղից ոչ հեռու»²⁰⁰:

Հավնունիների մասին մատենագրական սակավ ու կցկտուր տեղեկություններից իմանում ենք, որ «554-ի Դվինի ժողովի մասնակիցների թվում Հավնունիներից հիշվում է Աստվածատուրը, Թովմա Արծրունին IX դ. հիշատակում է իշխան Վահան Հավնունուն, որը Բագրատունյաց և Արծրունյաց կազմում կռվել է արաբ նվաճողների դեմ: X դ. ոմն Հավնունի իշխան դավակցել է իր փեսա Հասան Գնթունուն՝ Սմբատ Ա Բագրատունի թագավորի դեմ: Նույն դարում հոգևորական Գևորգ Հավնունուն Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի թագավորը պատգամախոս է ուղարկել արաբ ոստիկանի մոտ: Հետագայում Հավնունիները չեն հիշատակվում աղբյուրներում»²⁰¹: Վասպուրականի թագավորութունում մի առ ժամանակ նրանց է վստահվել սպարապետության պաշտոնը: Բագրատունի թագավորների ողորմածությանը Հավնունիների ապավինելը և Գեղարքունիքում որոշ տիրույթներ ստանալը պետք է ենթադրել այն բանից հետո, երբ Բյուզանդիան 949 թ. գրավել ու կարին, Բասեն շրջանների հետ Հայաստանից անջատել է նրանց հայրենի Հավնունիքը:

Մասնակիորեն մեջբերված վիմագրերը խոսում են ոչ միայն իրենց ժառանգական տիրույթներում ավատատերերի ամրապնդվելու, ըն-

¹⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 50:

²⁰⁰ «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 6, Երևան, 1980, էջ 270:

²⁰¹ Նույն տեղում:

դարձակվելու, հարևաններից տարածքներ բռնազավթելու, նոր վայրեր տեղափոխվելու ու հաստատվելու, այլև ներավատական վեճերի մասին, ինչպես Արուճի 867 թ. արձանագրությունում:

Միջավատական հակասությունների ու տիրույթների ընդլայնման արտացոլում է նաև Սողքի 881 թ. խաչքարի վիմագիրը:

Այժմյան Գեղարքունիքի մարզի Մեծ Մասրիկ գյուղի տարածքում՝ պատմական Սողք գավառում, «Գրիգոր Ատրներսեհեանը» (Գրիգոր՝ որդի Ատրներսեհի), հայոց «:ՅԼ:» (881) թվականին խաչքար է կանգնեցնում՝ իրեն «Սիւնեաց և Աղվանից...²⁰² իշխան» հիշատակագրելով: Սա ցայժմ հայտնի միակ սկզբնաղբյուրն է, որտեղ արցախցին իրեն համարում է նաև Սյունյաց իշխան: Հայտնի է, որ Սողքն ըստ «Աշխարհացոյցի»՝ Հայաստանի Սյունիք նահանգի 12 գավառներից 6-րդ է²⁰³, նրա բաղկացուցիչ մասը, և բնականաբար սյունեցիներն արցախցիներին թույլ չէին տա՝ ինքնաբերաբար տնօրինելու իրենց հայրենական տիրույթներում: Դա նաև արական գծով ժառանգորդի բացակայության պատճառով հաստատված խնամիական կապի հետևանք է: Դրա արմատները, որոնց հիմքում ընկած են միջնադարյան մեզ հայտնի քաղաքական կազմավորումներին յուրահատուկ միջավատական հակասությունները, ձգվում են մինչև V դարի կեսը, երբ պարսիկները Կուր գետի ձախափնյակ, բուն Աղվանքի թագավորությունն են հանձնում Արցախ նահանգը, որի հետևանքով հետագայում մի շարք վիճելի գավառների՝ Ծարվայկունքի (Քարվաճառ-Քելբաջար), Աղահեճքի (Լաչին), Բերդաձորի (Շուշի), նաև Սողք-Վարդենիսի պատկանելության հարցի շուրջ տարածայնություններ են առաջանում Սյունյաց և Աղվանից (Արցախ) աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների միջև²⁰⁴: Այդ խնդրի անարդյունք կարգավորմամբ փորձել են զբաղվել հայոց շատ մեծամեծներ մինչև Սարգիս հայրապետը, որին հաջողվել է 1006 թ. կոնդակով լուծել հարցը՝ ճշտելով Սյունիք-Արցախ նահանգների հոգևոր սահմանները²⁰⁵:

«Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» շարունակող Մովսես Դասխուրանցին հայտնում է, որ վերը հիշատակված Գրիգորի հայր

²⁰² Դիվան, պր. IV, էջ 334: Հմմտ. «Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները, IX-XIII դդ խաչքարերը», էջ 14:

²⁰³ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 117:

²⁰⁴ Տե՛ս Մ. Կպս. Բարխուդարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 1-2:

²⁰⁵ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 308-311:

Ատրներսեսը որդին է Սահլի «...որ էր ի տոհմէն Հայկայ՝ տէր Սիւ-
նեաց, որոյ բռնագբօսութեամբ կալեալ էր զգաւառն Գեղամա...»²⁰⁶:

Սյունյաց մեծ նահապետ Վասակի ժառանգները՝ Փիլիպեն Վայոց
ձորում և Գրիգոր Սուփան Ա-ը Գեղարքունիքում, չէին կարող
դիմադրել իրենց ավատական տիրույթների նկատմամբ Սահլ իբն
Սումբատի (Սահլ՝ որդի Սմբատի) հավակնություններին, քանի որ
վերջինս արկածախնդիր Բաբեկին գերեվարելուց հետո վայելում էր
արաբ տիրակալների համակրանքն ու վստահությունը: Եվ պատա-
հական չէ, որ «... ընդ վաստակացն առնու... իշխանութիւն ի վերայ
Հայոց, Վրաց և Աղուանից՝ տիրեալ ամենեցուն արքայաբար»²⁰⁷:
Այս հիշատակությունից ականերև է, որ Սահլ Սմբատյանը Հայոց
տան մեջ գերագահության համար մրցակցել է Բագրատունի հզոր
իշխանների հետ: Նրա Ատրներսես որդին ժառանգորդի իրավունքով
ամրապնդում է իր ավատական դիրքերը բռնակցված վայրերում՝
կառուցելով. «գբերդն Հանդու, և զապրանս իւր եղեալ ի գիւղն, որ
կոչի Վայունիք, ուր և բաղանիք արքունական են: Նրա տիկին Սպ-
րամը յառաւել բարեգործութիւնս յաճախէր և մեծածախ տենչմամբ
չինէ գնորավանս ի գաւառին Սողէից ամենապայծառ զարդա-
րաւք...»²⁰⁸:

Ահա այս տիրույթները ժառանգելով է, որ Գրիգոր Ատրներսես-
յանը արձանագրության մեջ իրավունք է վերապահում իրեն կոչել
նաև Սյունիքի իշխան:

Ի դեպ, այս արձանագրությունը բունիյաթովական դպրոցի ներ-
կայացուցիչ Դ. Ախունդովին առիթ է տվել՝ Գրիգոր Ատրներսես-
յանին հռչակելու պատմության մեջ գոյությունն չունեցած «Ներին՝
աղվանական իշխան» հորջորջմամբ, առանց հաշվի առնելու այն
կարևորագույն հանգամանքը, որ նրա պապ Սահլը սերում էր «ի
տոհմէն Հայկայ», այսինքն՝ հայ է եղել²⁰⁹:

Պատմագիտության մեջ Գրիգոր Ատրներսեսյանը նույնացվում է
Աղվանից Համամ Բարեպաշտ թագավորի հետ²¹⁰, որի 1241 թ.
վերստին դրված տապանաքարը ժամանակին գտնվել է ԼՂՀ Ասկե-

²⁰⁶ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնա-
գիրը և ներած. Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 340:

²⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 330:

²⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 340:

²⁰⁹ Տե՛ս Գ. Григорян, Историкографическое значение армянских латидарных над-
писей Арцаха и Сюника, ԼՀԳ, 1990, № 1, էջ 4:

²¹⁰ Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 76:

րանի չըջանի Ավետարանոց գյուղում. «...ննճեց Համամ¹ թագաւոր... Աղվանից...»²¹¹:

Բ. Ուլուքաբայանը մեջբերում է արևելագետ Ա. Կրիմսկու այն կարծիքը, թե «Գրիգոր» (որ նշանակում է «արթուն», «զգոն», «հոգատար») մկրտչական անունը թարգմանվել է արաբերեն «Համամի» հետ, որն ունի նույն արմատը՝ լինել զգոն, հոգատար»²¹²:

Իսկապես արաբերենում ունենք **حما** («Համամ») ձև, որը նշանակում է «զգոն», «անխոնջ», «անդուլ»: Կա նաև **حما** («Հոմամ»)՝ «մեծահոգի», «բարեհոգի», «բարեպաշտ», որի առաջին վանկի ձայնավորն արտաբերման պահին արտասանվում է «ա», «ը»:

Բայց կա նաև կոշտ բաղաձայնով սկսվող **حما** («Համամ»), որը թարգմանվում է «աղավնի»:

Աղավնին՝ Սուրբ Հոգու զգալի նշանը, շատ ժողովուրդների մոտ անմեղուկության, խաղաղասիրուկության, բարեպաշտության խորհրդանիշն է: Հենց Համամ թագավորն է Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսին ազատել արաբական գերությունից 894 թվականին: Արդյո՞ք այստեղից չի կնքվել Համամ արաբական անունը: Պատմիչը հաղորդում է, որ «... Գրիգոր շինէ զՀաւախաղացին բերդն և այն կողմ ձգէ զձեռն իւր իշխանութեանն»²¹³: Արդյոք Գրիգորն իր մականունով չի անվանել իր իսկ կառուցած ամրոցը: Չէ՞ որ «հաւ» կամ «հաւք» նշանակում է «թռչուն» ընդհանրապես²¹⁴:

Թռչունի հետ կապված անձնանունների նրա հետնորդների մոտ հանդիպում ենք XIII դարի սկզբների Արցախ-Խաչենի արձանագրություններում, որտեղ արդեն օգտագործվում է «սակ» (صقر) արաբերեն ձևը, որը հայերեն թարգմանությամբ նշանակում է «բազե»²¹⁵:

²¹¹ Դիվան, պր. V, էջ 151:

²¹² Բ. Ուլուքաբայան, նույն տեղում:

²¹³ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 340:

²¹⁴ Տե՛ս «Ժամանակակից Հայոց լեզվի բացատրական բառարան», ԳԱ հրատ., հ. 3-րդ, Երևան, 1974, էջ 308, 314:

²¹⁵ Թռչունի հետ առնչվող նաև հատուկ անունների ու տեղանունների ենք հանդիպում Արցախում՝ Կազաղակաբերդ, Աղավնո գետ, Կատարո վանք: Ի դեպ, «Лавин»-ը (Լաչին) թուրքերեն նույնպես «բազե» է նշանակում: «Հաւ» նաև նշանակում է «նախնի», օրինակ՝ «Հաւուց թառ», «Հաւապտուկ», ինչպես ընդունված է կարծել: Սակայն վիճահարույց հարց է, թե այս տեղանունները «նախնի» հետ կապ ունեն, թե՞ «թռչունի»:

Իսկ նրա տոհմն էլ այդ ժամանակաշրջանում ընդունված է կոչել Վախտանգյան-Սակոյան:

Գրիգոր-Համամի նույնության հաստատումն է նաև Տաթևի 906 թ. վավերագիրը: Այստեղ Աղվանքի իշխանների շարքում առաջինը հիշատակվում է Գրիգորը²¹⁶: Նախ, Գրիգորը պաշտոնական փաստաթղթում, անշուշտ, պետք է հանդես գար իր մկրտության անունով և երկրորդ՝ ո՞վ կհանդգներ ամենայն հայոց արքա Սմբատ Ա Բագրատունու մոտ իր անձը թագավոր կոչելու: Նրանք թագավորներ էին իրենց տիրույթներում ու արաբների համար, իսկ հայոց արքայի մոտ՝ սոսկ իշխաններ: Ի դեպ, այդ անորոշությանը վերջ տալու նպատակով, հետագայում, ինչպես վերևում նշել ենք, Աշոտ Բ Երկաթից սկսած, հենց իրենք արաբները Բագրատունի թագավորներին ճանաչում էին որպես «չահանչահեր»՝ արքայից արքաներ:

Արցախի Մեծիրանից գավառի տիրույթների տերն էր Առանչահիկյան տոհմի մեկ այլ ներկայացուցիչ, Սահլի մյուս որդի Հովհաննեսը, որի հիշատակությունը թեմակալ եպիսկոպոս Սողոմոնը վավերացրել է այժմյան Մարտակերտի շրջանի Ս. Հակոբ վանքի՝ մեզ արդեն հայտնի խաչքարի պատվանդանին. «:ՅԲ: (853) թուականութեանս Հայոց, ի ժամանակս Յովանիսի, Աղվանից իշխանի...»²¹⁷:

Որոշ հայագետներ այս Հովհաննեսին են նույնացնում Աղվանից Համամ թագավորի հետ՝ համարելով նրան Բագրատունի, հենվելով ոչ ժամանակամերձ պատմիչ Մխիթար Այրիվանեցու հետևյալ կասկածելի հիշատակության վրա. «Համամ, որ և Յոհաննէս Բագրատունի»²¹⁸, որը փաստացիորեն հերքում է արցախագետ-պատմաբան Բ. Ուլուբաբյանը²¹⁹:

---

²¹⁶ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 234:

²¹⁷ Դիվան, պր. V, էջ 12:

²¹⁸ Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 55:

²¹⁹ Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 78-80:

**6. ՀԱՅՈՑ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻԱՍՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ
ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՄՂԱԾ ՊԱՅՔԱՐԻ
ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ ՎԻՄԱԳՐԵՐՈՒՄ:
ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐ ՍՄԲԱՏԸ
ՍԱՀԱԿԻ՞ ՈՐԴԻՆ Է, ԹԵ՞ ՎԱՍԱԿԻ**

Տաթևի մեծ տաճարի նավակատիքի առիթով հավաքված երկրի մեծամեծների ժողովը մեր ժողովրդի միաբանությունն վկայությունն է, որտեղ հայոց թագավորի շուրջ համախմբվել էին բոլոր գլխավոր իշխանները: Դա, բնականաբար, չէր կարող վրիպել արաբների ուշադրությունից: Ինչպես ամեն մի կործանվող կայսրություն, այնպես էլ արաբական խալիֆայությունը, ձգտելով իր մեծապետական ազդեցությունը պահպանել նորանկախ պետություններում, թշնամանք էր սերմանում հարևան ազգերի միջև կամ նույն ժողովրդի մեջ՝ թագ ուղարկելով ամեն մի նահանգի գահերեց իշխանի: Եվ պատահական չէ, որ Տաթևի ժողովից ընդամենը երկու տարի հետո՝ 908 թ. արաբների հրահրմամբ թագադիր է լինում նաև վավերագրի արքայական հաստատման վկա, Վասպուրականի գահերեց իշխան Գագիկ Արծրունին: «...նախ՝ Արծրունիքն, և թագ կապեցին ընդդէմ Սմբատայ՝ Հայոց թագաւորի, թագ կապեաց և Ատր.Ներսէհ՝ Վրաց բռեաշխն, թագ կապեաց և Աղվանին Համամ»²²⁰: Մեծարէ Ափշինն զՎասակ Սիւնի թագ կապեալ. և նա ոչ կամեցաւ ապստամբական անուն ժառանգել: Ապա ի նուազել տէրութեանն Բագրատունեաց, և ի զօրանալ ձեռինն իսմայէլականի՝ հատեալ, բարժանեալ եղեն ամենայն գահք գլխաւոր նախարարացն Վասպուրականին և Վրացին և Աղվանին և Չորոյգետացիքն որ Կիւրիկեանքն կոչին, նաև Կարուցն և Վանանդայն որ Բասեանք կոչի»²²¹: Սակայն դատելով Կեչուտի խաչքարի արձանագրությունից, որն ըստ Ե. Լալայանի հրատարակության գետեղվել է «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի III պրակում և ունի հետևյալ բովանդակությունը. «Ի թագաւորութեան Վասակա. տր. Բաբգէն որդի Սիւնեաց իշխանին, հայոց թուականութեան որ :ՅԼԵ: (866) էր, ես Դաւիթ կանգնեցի

²²⁰ Համամը թագադրվել է ավելի վաղ՝ Աշոտ Ա Բագրատունու օրոք (885-890): Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 335: Օրբելյանը նույնպես նշում է Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսի (877-897) գերությունից Համամի միջնորդությամբ ազատվելու փաստը (Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 281):

²²¹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 299:

զխաչս վասն հոգևոյ...յաղաւթս յիշեցէք»²²², ինչից պետք է ենթադրել, որ Վասակը, հակառակ հայրենասեր պատմիչի դրվատանքին, նույնպես թագակապ իշխանավոր է եղել:

Համոզված ենք, որ արձանագրությունը ծանոթ չի եղել Ստեփանոս Օրբելյանին, այլապես նա ուրիշ կարծիք կունենար Վասակ իշխանիկի մասին:

Հարց է ծագում՝ ինչո՞ւ Աշոտ Ա Բագրատունու գահ բարձրանալու գործում առանցքային դերակատարություն ունեցած Վասակ Սյունյաց իշխանը հանկարծ կենտրոնախույս նկրտում է դրսևորում՝ հռչակվելով թագավոր: Կարծում ենք՝ խնդիրը ծագել է այն բանից հետո, երբ Աշոտ Ա Բագրատունին Սյունյաց իշխանների մեջ առաջնայնության նախապատվությունը տվել է ոչ թե Վասակ իշխանիկին, այլ Գրիգորի որդի Հրահատին, ով 881 թ. հիշատակվում է որպես Սյունյաց տեր, իշխանաց իշխան²²³, ինչից ակնբախ է, որ նա էր երկրամասի գահերեցը:

Հ. Ութմազյանը պատմական աղբյուրների տեղեկություններից պարզել է, որ Սմբատ Ա-ի թագավորության առաջին տարիներին Վասակ իշխանիկը փորձել է լքել հայոց արքային և անցել Ատրպատականի ամիր Ափշինի կողմը²²⁴:

Հարկ է նշել, որ իշխանաց իշխան Հրահատից հետո գահերեցությունը վերստին անցել է վայոցձորեցիներին՝ Վասակ իշխանիկի տոհմին, որի ներկայացուցիչներն աստիճանաբար իրենց թե՛ իշխանական, թե՛ տարածքային ազդեցություններն են տարածում ողջ Սյունիքի վրա, ընդհուպ մինչև թագավորության հռչակում:

Ինչ վերաբերում է Կեչուտի խաչքարին, ապա անհրաժեշտ է ավելացնել, որ այն Ս. Բարխուդարյանի գործունեության շրջանում տեղում չի եղել, այլ հետագայում Գ. Գրիգորյանի ջանքերով հայտնաբերվել է Արփա գետի հատակից հանվել ու տեղադրվել Ջերմուկի առողջարանի բակում: Դժբախտաբար, խաչքարի վերնամասը, որի վրա փորագրված է եղել արձանագրության սկզբնահատվածը, ջարդված է, իսկ կատարված լուսանկարում պարզորոշ ընթերցվում են մնացած տողերը:

²²² Դիվան, պր. III, էջ 21: Հմմտ. «Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները, IX-XIII դդ. խաչքարերը», էջ 16:

²²³ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 207:

²²⁴ Տե՛ս Հ. Ութմազյան, նշվ. աշխ., էջ 294:

Թեև արտաքին ուժերի միջամտության հետևանքով նահանգներում ստեղծվում են ավատական քաղաքական կազմավորումներ, որոնք մատենավիմագրական աղբյուրներում կոչվում են թագավորություններ, իսկ գահերեցները՝ թագավորներ, սակայն հիմնականում ենթարկվում էին Բագրատունի արքայից արքաներին, վերջիններիս՝ հայոց անկախ պետության միասնականության պահպանության ուղղված ճկուն դիվանագիտության ու կոչոտ քաղաքականության շնորհիվ:

Դեռևս X դարի սկզբներին հայոց Սմբատ Ա թագավորը ռազմական օժանդակության դիմաց Վասպուրականին էր շնորհել առևտրական կարևորագույն կենտրոն հանդիսացող Նախիջևանը, պատճառ դառնալով նրա տերերի՝ սյունեցիների ընդվզմանը կենտրոնի դեմ: Որոշ ժամանակ անց այն նորից վերադարձվել է Սյունիքին՝ այս անգամ էլ առաջացնելով վասպուրականցիների դժգոհությունը և առիթ տվել կենտրոնից նրանց անջատվելուն:

Ազուլիսի ձորում վիմագիր քարերից մեկի վրա ժամանակին Ար. Այվազյանը կարդացել է. «ՅՁԱ (932) թվականիս շինեցի եկեղեցիս Աշոտ Սինեաց իշխան»²²⁵: Աշոտի ավագ որդու՝ Սմբատի կինը, կառուցելով Գնդեվանքի եկեղեցին, արձանագրում է. «Ես Սոփիա տիկին, կին Սմբատայ աստուածապահ տեառն Սիւնեաց եւ դուստր Գրիգոր Դերենիկի, շինեցի զեկեղեցիս ի յիշատակ հոգևոյ իմոյ և արեւշատութիւն իշխանաց իշխանին Սմբատայ...»²²⁶:

Գեղատեսիլ Վայոց ձոր անակ մատանու վրա Գնդեվանքը որպես թանկագին քար տեղադրող Սոփիա տիկնաց տիկինը, ինչպես ինքն է պատկերավոր ակնարկում, նույն տեղում մեկ այլ արձանագրություն մը հայտնում է. «Ես Սոփի, Սինեաց տիկին, Դերանկին դուստր, կին Սմբատա, որդի Աշոտի Սինեց իշխանի, շինեցի զեկեղեցիս...»²²⁷:

Գնդեվանքի այս երկու արձանագրությունները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Նախիջևանի պատկանելության շուրջ ծագած հակասությունը փորձ է արվել հարթել նաև Սյունիքի և Վասպուրականի իշխանական տների միջև ամուսնախնամիական կապի հաստատմամբ: Խնամիրության հաստատման միջոցով Հայաստանի առաջնակարգ իշխանական տները միմյանց կապելն ու կենտրոնին միացնելը՝ Աշոտ Ա դիվանագետի քաղաքական դասերից էր, որը

²²⁵ Ար. Այվազյան, Ազուլիս, Երևան, 1984, էջ 87:

²²⁶ Վիմական տարեգիր, էջ 7-8, հմմտ. Դիվան, պր. III, էջ 13.:

²²⁷ Դիվան, պր. III, նույն տեղում:

Ղանասիրությամբ կիրառեցին հետագա Բագրատունի թագավորները, և հայ իրականության մեջ լավագույնս յուրացրեց ամիրսպասալար Սարգիս Զաքարյանը:

Գագիկ Ա հզոր Բագրատունի թագավորը (990-1020) շարունակում էր ազգակցական կապերով ծայրամասերը կենտրոնին միացնելու ներքին ավանդական քաղաքականությունը: Այսպես՝ «ՆԼ (981) թուին. ես՝ Նուշուշ խաթունս, դուստր Գագկա, յազգեն Բագրատունեաց, կենակից Սենեքերիմ արքայի, շինեցի զսուրբ տաճարս...»²²⁸: Գագիկ Ա-ը դեռևս թագավոր չէր, այդ իսկ պատճառով արձանագրած է պարզապես «դուստր Գագկա, յազգեն Բագրատունեաց»: Մյուս գործող անձը Սենեքերիմ Արծրունին է, որն անխոհեմաբար 1021 թ. Բյուզանդիային հանձնեց Վասպուրականը՝ այն փոխանակելով Սեբաստիայի հետ: Փոքր Հայքում մահկանացուն կնքելուց հետո նրա աճյունը տեղափոխվել է հայրենիք և ամփոփվել Վարագա Ս. Նշան վանքում. «Այս է հանգիստ Սինեքերիմ թագաւորին»²²⁹: Մատթեոս Ուռհայեցին նրա վախճանը դնում է 1029 թվականին²³⁰:

Ինքը՝ Գագիկը, ամուսնացել է Սյունյաց Վասակ թագավորի դստեր հետ, որը հայտնի է իր բարձրաճաշակ կոթողների կերտմամբ: Անիի Մայր տաճարի արձանագրությունից իմանում ենք, որ «Ի ՆԾ (450) թ լ ու ի ն հայոց, ՄԺԹ (219) թ լ ու ի ն յ հռոմոց լ ՅՂ յ

(380) լ ամին յ գէբը, ի ժամանակս ամ ապատիւ... տն Սարգսի՝ Հայոց կաթաղիկոսի եւ ի մեծափառ թագաւորութեանն Գագկա՝ Հայոց եւ Վրաց Շահնշահի, ես՝ Կատրանիդէ, Հայոց թագուհի, դուստր Վասակա Սիւնեաց թագաւորի... հրամանաւ առն իմոյ Գագկա Շահնշահի շինեցի զսբ կաթաղիկէս, զոր հիմնադրեալ մեծին Սմպատ, ... զարդարեցի եւ զարդիւք պատուականաւք նուէրք ինձ ի Քս եւ զարմից իմ եւ որդւոց Սմպատա, Աբասա եւ Աշոտո...»²³¹:

²²⁸ Ալ. Մանուչարյան, Քննություն Հայաստանի IV-XI դարերի շինարարական վկայագրերի, էջ 233:

²²⁹ Վիմական տարեգիր, էջ 16:

²³⁰ Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 55:

²³¹ Գիվան, պր. I, էջ 35, Ռ. Վարդանյան, Անիի Մայր տաճարի արձանագրություն համաժամանակյա տարեթվերը, ԼՀԳ, 2000, № 1, էջ 54-69: Ռ. Վարդանյանը ճիշտ է բացել վիմագրի առաջին տողի վերջնամասի երեք փակագրերը՝ միաժամանակ կռահելով հիշրայի (բնագրում լ գէբը յ = անհավատ, հեթանոս – Ռ. Վ.) թվականի

Գագրիկ Ա-ը, հանուն Հայաստանի ամբողջականության ու միասնականության պահպանության, երկրի ներքաղաքական կյանքում որդեգրել էր ծայրամասերի՝ Սյունիքի, Արցախի, Գուգարքի չափազանց հզորացած թագավորությունների վրա ամենակոշտ, ընդհուպ մինչև ռազմական միջոցներով ազդելու, տիրույթներից զրկելու ու կենտրոնին վերաենթարկեցնելու գործելակերպ:

Սյունյաց թագավորությունը, որը հիմնադրել է Սմբատ Ա-ը (970-998), գոյատևել է ավելի քան երկու հարյուր տարի: Ստեփանոս Օրբելյանը փորձում է արդարացնել իր հայրենակցին՝ պատճառաբանելով Սյունիքի կտրվածությունը Անի-Այրարատից. «Եւ զի յայնմ ժամանակի Բագրատունիքն իշխէին միայն Շիրակայ և Այրարատու մինչ ի Գեղամ և մինչ ի յՈւխտիսն և մինչ ի Կարին և մինչ ի Վասպուրականի սահմանն և մինչ ի Ձորոյ գետն և մինչ ի Գարդման. և Սիւնիք կտրեալ էր ի նոցանէ. վասն որոյ ոչ ինչ քրէական մեղս համարեցաւ Սմբատ...»²³²: Պակաս դեր չի խաղացել քաղկեդոնականությանը հարելու մեղադրանքով Վահան Ա Սյունի կաթողիկոսի (968-969) պաշտոնանկությունը: Սմբատ Սյունյաց իշխանի ինքնակամ թագավորելն ու Խորասանի սուլթանից թագ ստանալն առիթ տվեց ամենայն հայոց Գագրիկ արքային՝ արշավանք կատարելու դեպի Սյունիք, գրավելու ու կենտրոնին միացնելու Վայոց ձորը, Ծղուկ գավառի մի մասը, Նախիջևանի ձահուկը: Սյունիքի քաղաքական կենտրոնը Վայոց ձորից տեղափոխվում է դեպի հարավ՝ Բաղք, իր ազդեցությունը պահպանելով շրջակա գավառների վրա:

Այստեղ հարկ է կանգ առնել մի խնդրի քննարկման վրա. ո՞վ է իրականում Սմբատը, որդին Սահակի^o, թե՞ Վասակի²³³: Սյունյաց թագավորության հիմնադիր Սմբատ Ա-ի (970-998)²³⁴ ծագումնաբանության վերաբերյալ Ստեփանոս Օրբելյանը հաղորդում է, որ վայոցձորեցի գահերեց Վասակ իշխանի մահից հետո «տիրէր համագունդ աշխարհիս Սիսական Սմբատ՝ որդին Սահակայ,

---

շրջագրված լինելը, որը նա վերծանում է ՅՂԳ (393), տե՛ս Ռ. Վարդանյան, նույն տեղում, էջ 54: Այդ արձանագրությունում ընդհանուր առմամբ օգտագործված է վեց զանազան թվագրություն (հայոց, փոքր հռոմեական, հիջրայի, արարչագործական, փրկչական, հայոց դարձի), որը մի խումբ գիտնականների մոտ տարակարծությունների տեղիք է տվել, տե՛ս Ռ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 54-69:

²³² Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 299-300:

²³³ Տե՛ս Աշ. Մանուչարյան, Սյունյաց թագավորության հիմնադիր Սմբատ Սահակի^o որդին է, թե՞ Վասակի, Բե՛շ, 2014, № 1, էջ 22-30:

²³⁴ Մի խումբ գիտնականներ Սյունիքի թագավորության հիմնադրումը դնում են 970 թ., ոմանք՝ 973 թ., իսկ Բ. Հարությունյանը՝ 987 թ. (տե՛ս Բ. Հարությունյան, Սյունյաց թագավորության հիմնադրման տարեթիվը, Բե՛շ, 1969, № 1, էջ 22-30):

գահերէց իշխանութեամբ»²³⁵: Ընդ որում, պատմիչը չի հայտնում, թե ինչպես է գահերեցութիւնը Վայոց ձորից անցել բուն Սյունիք, այն դեպքում, երբ Սյունյաց գահերեց իշխան Վասակն ուներ երկու որդի՝ Սմբատ և Գագիկ²³⁶, որոնցից մեկն ու մեկը, ավելի հաճախ՝ ավագը, ըստ այն ժամանակվա ընդունված կարգի, պետք է հաջորդեր հորը: Պատմիչի վերը բերված հիշատակութեան կապակցութեամբ թ. Հակոբյանը գրում է, թե նա «որոշակի պատասխան չի տալիս այս հարցին, թե Վայոց ձորն ու Ճահուկը, որ բաժին էին ընկել Սմբատին, իսկ նրանցից հետո էլ՝ նրա որդի Վասակին, նույնպես անցան Սահակի որդի Սմբատին, թե վերջինս Վասակի մահից հետո, ձեռք բերելով գահերեց իշխանի պատիվը, շարունակեց իշխել միայն Ծղուկք, Բաղք և սրանց շուրջը գտնվող գավառների վրա, որոնք կազմում էին հոր՝ Սահակի սեփականութիւնը, իսկ նրա մահից հետո անցան իրեն»²³⁷:

Պատասխանը կշարունակի մնալ անորոշ, եթե չնշվի, որ չկա ոչ մի վիճաբանութիւն կամ այլ վավերագիր ուղղակի վկայութիւն, որտեղ հիշատակվի Սահակի որդի Սմբատ թագավոր:

Այսպես, Որոտնավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու արևելյան պատուհանի պսակի վրա արձանագրված է.

**ՇԻՆԵՑԱԻ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԹԱԳԱԻՈՐԻՆ ՍԵՊԱՏԱ Ի ԶԵՌՆ
ՇԱՀԱՆ ԴԵՏՈ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԹԱԳՈՒՀՈՅ՝²³⁸:**

Ստեփանոս Օրբելյանն այդ եկեղեցու կառուցման ժամանակը համարում է հայոց 449 (+551=1000) թվականը²³⁹:

Հաբանդ գավառի Տեղ գյուղը «իւր ամենայն բոլոր սահմանովն, լերամբ և դաշտիւ և այլ մտիւք» Տաթևի վանքին նվիրաբերելու 998 թ. վճռագրում, որը մոր՝ Շահանդուխտ թագուհու (Արցախ-Փառիսոսի տիրակալ Սահակ Սևադայի դստեր) հրամանով գրել է որդին՝ Վասակը, ինչպես նաև այդ նվիրատվութեանը վերաբերող Սյունյաց եպիսկոպոսներ տեր Հակոբի պարտավորագրում և տեր Գրիգորի վա-

²³⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 299:

²³⁶ Նույն տեղում, էջ 329:

²³⁷ Թ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորութիւնը, Երևան, 1966, էջ 62:

²³⁸ «Դիվան հայ վիճագրութեան», պրակ II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 100: Այսուհետև Դիվան, պր. II:

²³⁹ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 302:

վերագրում Սմբատ թագավորը չի հիշատակվում իր հայրանունով՝ «որդի Սահակայ»²⁴⁰:

Ահա սրանք են Ստեփանոս Օրբելյանի՝ ուրիշի ուղղակի խոսքով հղած վկայությունները, որոնցում չի հիշատակվում Սմբատ թագավորի հոր անունը:

Ցավոք, այդ հարցը բաց է մնում նաև ժամանակի գործիչներից, դեպքերից, իրադարձություններից իրագեկ Ստեփանոս Տարոնեցու մոտ: Պատմիչը, խոսելով 989 թ. արխագների թագավորի դեմ Սմբատ Բ Բագրատունու (977-990) գլխավորությամբ հայոց զորքերի՝ վրացիներին օգնության շտապելու մասին, նշում է, որ «միահալաք լինէին» նաև «Սիւնեաց և Աղուանից իշխանքն»՝ առանց վերջիններիս անունները տալու ու նրանց արքաներ կոչելու, այն դեպքում, երբ այդ արչավանքին իր կարմրազգեստ զնդով մասնակից մանուկ Աբասին (Կարս-Վանանդի՝ Կարուց Աբաս Բագրատունի արքա՝ 984-1029) թագավոր է կոչում²⁴¹: Հայրենասեր պատմիչի դիրքորոշումը միանգամայն հասկանալի է: Նա «կողմնակից է Բագրատունյաց կենտրոնական իշխանության, հակառակորդ երկպառակություններին»²⁴²: Իսկ Աբասը, ով «գահ բարձրացավ Բագրատունյաց «ազգապետի»՝ շահանշահ Սմբատ Բ-ի հրամանով, իր 45-ամյա գահակալության ընթացքում խաղաղ և լոյալ փոխհարաբերությունների մեջ էր Անիի» տիրակալների հետ²⁴³: Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկն անգամ հայոց թագուհի Կատրանիդեի հորը՝ Սյունյաց Վասակ թագավորին (998-1040) կոչում է «Սիւնեաց իշխան»²⁴⁴:

Ինչ վերաբերում է Ստեփանոս Օրբելյանի այն տեղեկություններին, որոնցում Սյունիքի թագավորության հիմնադիր Սմբատը հիշատակվում է որպես որդի «Սահակայ», ապա դրանք բոլորն անուղղակի վկայություններ են²⁴⁵՝ գրված ազատ, պատմողական ոճով, առանց վիմագիր կամ մատենագիր աղբյուրների հղման, հակառակ նախորդ բնագրերի պարագայի: Մեկ դեպքում էլ նույն խնդրին վերաբերող երկու խումբ վկայությունների մեջ նկատվում է հակասություն: Այսպես, պատմիչը, խոսելով Տաթևի վանք Սյունյաց Սենե-

²⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 291-293:

²⁴¹ Տե՛ս Ստեփանոս Տարոնեցի, էջ 252-253:

²⁴² ՀԺՊ, III, էջ 327:

²⁴³ Նույն տեղում, էջ 96-97:

²⁴⁴ Ստեփանոս Տարոնեցի, էջ 256:

²⁴⁵ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 299-300, 317, 328:

քերիմ թագավորի (1072/84-1094/96)²⁴⁶ այցելության մասին, գրում է, որ Գրիգոր եպիսկոպոսը եկեղեցուց խլված Հարժիք²⁴⁷, Բերդկաներեչի²⁴⁸ և Յուրա գետ²⁴⁹ գյուղերը, որոնք գտնվում էին արքայի ազատներ, մեծ իշխան Մահևանի և Գևորգի տնօրինության ներքո, փորձում է վերադարձնել իրենց նախկին կարգավիճակին: Այդ նպատակով «ծանուցանէ եպիսկոպոսն թագաւորին զգրկանքն եկեղեցւոյն. և առաջի արկանէ զհին նամականին, որ տուեալ էր առաջին թագաւորացն անխախտ պայմանաւ, զոր ընթերցեալ նորին՝ զարհուրեցաւ ի սոսկալի նզովիցն. զի երեք անգամ հաստատած էին այս գիւղօրայքս ի սուրբ աթոռն. առաջին՝ ի Սմբատայ՝ թագաւորէ Հայոց. և յԱշոտոյ՝ մեծ իշխանէն Սիւնեաց. և Բերդկաներեչի գանձագին էր Տէր Դաւթի, երկրորդ՝ ի Սմբատայ՝ թագաւորէ Սիւնեաց՝ որդւոյ Սահակայ, հաստատեցաւ ի ձեռն տեառն Վահանայ Բաղացւոյ, և ի Վասակայ՝ որդւոյ նորին. երրորդ Հասան ոմն իշխան՝ որդի Կորայ քրդին, յազատաց մեծ իշխանաց իշխանին Վասակայ, որ էր իշխեցող և Վրաց, որդւոյ մեծին Սմբատայ՝ Սիւնեաց գահերեց իշխանի, գնոյ առեալ էր զգիւղն Հարժիս և ի հայրենեաց փոխան տուեալ: Սա հրամանաւ մեծին Վասակայ և որդւոց իւրոց Սմբատայ և Գագկայ տայ զայս գիւղ ազատ յամենայն հարկաց ի վանսն Տաթևոյ»²⁵⁰:

Այս ընդարձակ մեջբերման մեջ մեր խնդրի համար կարևոր է հատկապես երկրորդ անգամվա նվիրատվությունը՝ կատարված «ի Սմբատայ՝ թագաւորէ Սիւնեաց՝ որդւոյ Սահակայ, հաստատեցաւ ի ձեռն տեառն Վահանայ Բաղացւոյ, և ի Վասակայ՝ որդւոյ նորին»²⁵¹ հատվածը, որը, փաստորեն, չի համապատասխանում նվիրատվության՝ պատմիչի արտագրածին.

²⁴⁶ Սենեքերիմի թագավոր դառնալու տարեթվի հարցում հակառակ պատմագիտորեն ընդունված 1084 թ. Գ. Գրիգորյանը վիճաբար սկզբնաղբյուրի հիմամբ կարծում է, որ նա Սյունյաց գահին է բազմել 1072 թ. և բանակցությունների ժամանակ դավադրաբար սպանվել 1094 կամ 1096 թվականին (տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Վահանավանք, էջ 59, 63):

²⁴⁷ Հարժիքը ներկայիս Սյունիքի մարզի Գորիսի տարածաշրջանի Հարժիս գյուղն է:

²⁴⁸ Ըստ հարկացուցակի՝ Բերդկաներեչին գտնվել է Ծղուկ (այժմյան Սիսիան) գավառում:

²⁴⁹ Յուրա գետը, որը հայտնի է նաև Յուրաբերդ անունով այժմյան Սյունիքի մարզի Գորիսի տարածաշրջանի Սվարանց գյուղն է (տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմ., ներած. և ծանոթ. Ա. Աբրահամյանի, էջ 475, ծանոթ. № 725):

²⁵⁰ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 328-329:

²⁵¹ Նույն տեղում:

«Յանուն Աստուծոյ վասն արարեալ հաստատութեան առաւել առաջին գրոյն որ մեր հարցն տուեալ էին աստուածապատիւ և հոգևոր եպիսկոպոսաց Սիւնեաց, ես Սմբատ՝ որդի տեառն Սահակայ, ետու զՀափս և զԾածարդ²⁵² որ սակաւ մի յափշտակեալ էին ի տանէս, յաստուածապատիւ և հոգևոր Տէրս Վահան և յաստուածաբնակ, ի լուսաճեմ եկեղեցիս Տաթևոյ յայս պայմանիս զոր զառաջնոցն յիշատակն նորոգեն. և զիս ևս յիշեն ի սուրբ և ի մաքրափայլ յաղօթս իւրեանց և մեր մեղացն թողութիւն խնդրեն: Եւ յետ մեր մի ոք այլ յանդ գնեսցէ յափշտակել զսոսա ի տանէն, մի ի մերոց և մի յօտարաց. և եթէ յանդգնին՝ յԱստուծոյ ամենակալ բերանէն ընդ սատանայի և ընդ օձին նզովեալ եղիցին. և մասն և բաժին ընդ Յուդայի և Կայենի և Արիոսի եղիցի: Գրեցաք և կնքեցաք մերով մատանեալս ի թուականիս 412»²⁵³:

Երկու՝ անուղղակի և ուղղակի վկայություններ ընդ անհամապատասխանությունը, նախ և առաջ, Սմբատի կարգավիճակի հարցում է. առաջինում նա թագավոր է, իսկ երկրորդում՝ բնագրում, սոսկ իշխան (հասկանալի է, որ դեռևս թագավոր չէր հռչակվել):

Ուշադրութեան է արժանի այն փաստը, որ կտակագրում չի հիշատակվում որդին՝ Վասակը, ինչպես առաջինում է:

Մեզ համար առանձնակի կարևորություն ունի նաև Հարթիս գյուղի երրորդ նվիրատվությունը, որը կատարվել է «հրամանաւ մեծին Վասակայ և որդւոց իւրոց Սմբատայ և Գագկայ»²⁵⁴: Ընդ որում, ընծայագրի այդ հատվածում Վասակը հիշատակվում է որպես «մեծ իշխանաց իշխան, որ էր իշխեցող և Վրաց»²⁵⁵ տիտղոսներով:

Հ. Ութմազյանը Վասակ իշխանի մահը դնում է 960-ական թվականներին²⁵⁶:

Իսկ ըստ Բ. Հարությունյանի՝ Վասակը վախճանվել է 976-980 թթ.²⁵⁷, որին էլ Սյունյաց գահերեցութեան պաշտոնում հաջորդել է ավագ որդին՝ Սմբատը, այլ ոչ նրա հորեղբայր Սահակի որդի Սմբատը, ինչպես հաղորդում է պատմիչը: Այդ մասին մեզ հուշում է

²⁵² Ըստ հարկացուցակի՝ Ծածարդը գտնվել է Ծղուկ գավառում (տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 509):

²⁵³ Նույն տեղում, էջ 288:

²⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 329:

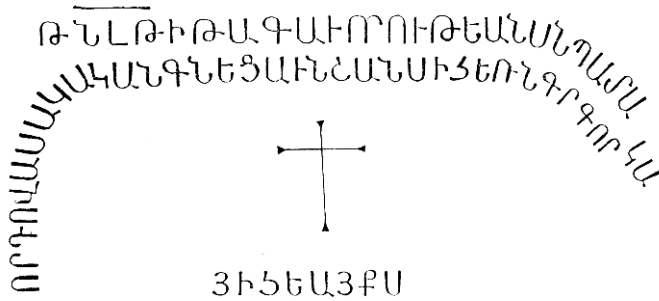
²⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 328:

²⁵⁶ Տե՛ս Հ. Ութմազյան, Սյունիքը IX-X դարերում, էջ 304:

²⁵⁷ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Սյունյաց թագավորութեան հիմնադրման տարեթիվը, էջ 150:

Վայոց ձորի Կարմրաչեն գյուղից արևելք՝ ավերակ ջրաղացի մոտ գտնվող խաչքարի ճակատային մասի հետևյալ արձանագրությունը.

Թ Ղ Վ Ղ : Ն Լ Թ : (990) Ի Թ Ա Գ Ա Ի Ո Ր Ո Ի Թ Ե Ա Ն Ս Ն Պ Ա Տ Ա / Ո Ր Դ Ո Վ Ա Ս Ա Կ Ա Ն Գ Ն Ե Յ Ա Ի Ն Ը Ա Ն Ս Ի Յ Ե Ռ Ն Գ Ր Գ Ո Ր Կ Ա / Յ Ի Շ Ե Ա Յ Գ Ս ²⁵⁸:

Գրչագիր ²⁵⁹

Հուսանկար ²⁶⁰

²⁵⁸ Դիվան, պր. III, էջ 41:

²⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 42:

²⁶⁰ Նույն տեղում, լուսանկար 29:

Խաչքարի թիկունքին վերոհիշյալ Գրիգորիկի կողմից կատարված է մեկ ուրիշ արձանագրություն, որտեղ նա ասում է, որ ինքը բազում աշխատությունք գտել է այդ արձանը և մեծ հույսով բերել ու կանգնեցրել է եկեղեցու դռան մոտ²⁶¹:

Այս կոթողի մասին Ս. Բարխուդարյանը գրում է. «Խաչքարն իր տեսակի հնագույն օրինակների ոճով է, պարզ և արտահայտիչ քանդակներով:

Երկարությունը 3.66 մետր է, լայնությունը՝ 90 սմ, ներքևում ավելի նեղանում է: Այժմ այն ընկած է և թիկունքի արձանագրությունը ծածկված: Մենք այն կանգուն ենք տեսել 1932 թ. և նկարել»²⁶²:

Հարկ է նշել, որ մինչև Ս. Բարխուդարյանը խաչքարի արձանագրությունները գրեթե նույնությամբ հրատարակել են Ս. Զալալյանը²⁶³, Քաջբերունին²⁶⁴ և Ղ. Ալիշանը²⁶⁵:

Խաչքարի ճակատային արձանագրության կապակցությամբ Ղ. Ալիշանը գրում է, որ ՆՀԹ (990) «թուականն պատշաճի Ա Սմբատայ թագաւորի Սիւնեաց, Վասակայ որդի լինելն՝ թոռին նորա Բ Սմբատայ, ըստ պատմչին բանից, եթէ ոչ վրիպիմ»²⁶⁶:

Այդ արձանագրությունը, ինչպես նկատել է Բ. Հարությունյանը, գրվել է Գագիկ Ա Շահանշահի (990-1020) դեպի Սյունիք 990-992 թթ. արշավանքի նախօրերին²⁶⁷: Այդ պատժիչ արշավանքի պատճառով Սյունյաց թագավորությունը կորցրեց Վայոց ձոր, Ճահուկ գավառները և այլ տարածքներ: Իսկ «արդյունքն այն եղավ, որ Վայոց ձորը, Ծղուկքի մի մասը, Աղահեճքը, Ճահուկը քաղաքական և տնտեսական սերտ կապերով կապվեցին Այրարատի և Բագրատունյաց թագավորության այլ մարզերի հետ: Դրա հետևանքով խիստ մեծացավ Դվին-Պարտավ ճանապարհի նշանակությունը: Այս ճանապարհը, որն անցնում էր Վայոց ձորով, վերածվեց տարանցիկ

²⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 41: Ս. Բարխուդարյանը գրում է. «Այդտեղ մի փոքր և ժայռոտ բլրի վրա պահպանվել են մի փոքրիկ եկեղեցու ավերակները...» (նույն տեղում):

²⁶² Նույն տեղում, էջ 42:

²⁶³ Տե՛ս «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, աշխատասիրությունք Սարգիս Սանահնեցոյ Զալալեանց թեմակալ արքեպիսկոպոսի Հայոց Վրաստանի, Իմէրեթի և այլոց», մասն Բ, Տիբիս, 1858, էջ 137:

²⁶⁴ Տե՛ս Քաջբերունի (բժ. Գաբրիել Յովհաննիսեան), Ճանապարհորդական նկատողությունք, «Արարատ», 1889, էջ 283:

²⁶⁵ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական, Երևան, 2009, էջ 110:

²⁶⁶ Նույն տեղում:

²⁶⁷ Տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 120:

առևտրի խոշոր ուղու: Սյունյաց տերը այժմ չէր էլ մտածում հանդես գալ Հայոց թագավորի դեմ, որովհետև Գագիկ Ա-ը, տիրանալով Դվինին և Արաքսի հովտին, աքցանի մեջ էր վերցրել Սյունյաց թագավորի տիրույթները»²⁶⁸:

Ըստ Թ. Հակոբյանի՝ «Գագիկ Ա-ը Վայոց ձորը և նրան սահմանակից Ճահուկը գրավել է նախքան 1003 թվականը, որովհետև Ասողիկն իր պատմությունը վերջացնում է 1003 թ. դեպքերով, երբ Գագիկը բազմաթիվ բերդեր ու գավառներ էր գրավել Փառխոսի և Խաչենի կողմերում: Սրանց գրավումն անհնար կլիներ, եթե Գագիկը նախօրոք իր ձեռքը չվերցններ դեպի Փառխոս ու Խաչեն տանող ճանապարհի վրա գտնվող Վայոց ձորը, նրա սահմանակից Ճահուկը, Ծղուկքի հյուսիսային մասը և Աղահեճք գավառը»²⁶⁹:

Մեր կարծիքով, Գագիկ Ա-ի արչավանքը դեպի Արցախ տեղի է ունեցել 997-1000 թվականների միջև, քանի որ Դիզակի իշխան Գագիկը, եթե ԼՂՀ Մարտունու շրջանի Ջողտ Պռավածառի կամ Բարևածառ կոչվող վանքի 997 թ. խաչքարի վրա հիշատակվում է որպես «պետութեան տեսառն... Աղուանից իշխանաց իշխան» տիտղոսով²⁷⁰, ապա Հաղբուլթի շրջանի Տումի գյուղի Կարմիր եղջի եկեղեցու 1000 թ. արձանագրության մեջ հանդես է գալիս իբրև Աղվանից «թագաւոր»²⁷¹: Դժվար չէ նկատել, որ Գագիկ Ա Բագրատունին Փառխոսի թագավորների կենտրոնախույս նկրտումներն ի դերև դարձնելուց հետո Արցախում նախապատվությունը տվել է Գագիկ Դիզակեցուն:

Իսկ այդ պատժիչ արչավանքը Գագիկ Ա-ը սկսել էր Վայոց ձորի գրավմամբ, որի Եղեգիս ավանում IX դարից հաստատվել էր Սյունյաց վարչական-քաղաքական կենտրոնը՝ ռազմական հենակետ դարձնելով հյուսիսում ձգվող, դեռևս V դարից էլ առաջ կառուցված անառիկ ամրոցը, որը Սմբատաբերդ է կոչվում X դարում ապրած Սյունյաց Սմբատ իշխանի անունով²⁷²: Անշուշտ, Սյունյաց թագավորության հիմնադիր Սմբատ Ա-ը ամրացրել է հնամենի այդ բերդը:

Եղեգիս ավանից 6-7 կմ դեպի հյուսիս-արևելք, բարձրադիր սարավանդի վրա վեր է խոյանում Սյունյաց գահերեցների հոգևոր

²⁶⁸ Նույն տեղում:

²⁶⁹ Թ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 63:

²⁷⁰ Տե՛ս Դիվան, պր. V, էջ 169:

²⁷¹ Նույն տեղում, էջ 173:

²⁷² Տե՛ս Հ. Եղիզարյան, Ազիզբեկովի շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1955, էջ 52:

կենտրոններից մեկը՝ Յաղաց քար վանքը: Մեր խնդրի վրա կարող էին լույս սփռել X դարի վերջին քառորդով թվագրվող այն հինգ խաչքարերը, որոնք ի թիվս ութ տասնյակ վիմագրերի, հայտնաբերվել են Յաղաց քարում հնագետ Հ. Մելքոնյանի իրականացրած պեղումների ընթացքում²⁷³: Ցավոք, խաչքարագործ վարպետները բավարարվել են միայն իրենց հիասքանչ գործերի կերտման թվականները փորագրելով՝ 977-988 թթ.: Մինչդեռ գրվածքով մի փոքր ավելի ընդլայնվելու դեպքում կհաստատվեր կամ կհերքվեր Կարմրաշենի 990 թ. հիշատակագրության հավաստիությունը: Այնուհանդերձ, հիմք ընդունելով Կարմրաշենի արձանագրությունը, պետք է ենթադրել, որ Գագիկ Ա Շահանշահից պարտված Սյունյաց Սմբատ Ա թագավորը նահանջել է բուն Սյունիք, դեպի Հաբանդ, որտեղ էլ մահանալով (երևի 998 թ.)՝ թաղվել է Տաթևի վանքում:

Սմբատից հետո Սյունյաց գահ բարձրացած որդին՝ Վասակը, թագավորության մայրաքաղաք է հռչակում Կապան քաղաքը²⁷⁴, որը պաշտպանված էր անառիկ Բաղաբերդ ամրոցով:

Սյունիքը կենտրոնին կապելու նպատակով, ինչպես ասել ենք, Գագիկ Ա-ը կնության էր առել Վասակ Ա-ի դստերը՝ Կատրանիդեին²⁷⁵, «որ և շինեաց զսխրատեսիլն և զհրաշածև եկեղեցին ի յԱնի զմեծ կաթողիկէն»²⁷⁶: Շինարարական արձանագրությունը վավերացված է Անիի Մայր տաճարի հարավային պատի արտաքին մասի արևմտյան անկյան մոտ²⁷⁷:

Հ. Աճառյանի պրպտումների համաձայն՝ Մատթեոս Ուռհայեցիին (XI-XII դդ.) Կատրանիդեին հռչակում է վրաց Գեորգի թագավորի դուստր, Վարդան Արևելցիին (XIII դ.) նրան կարծում է Սյունյաց

²⁷³ Տե՛ս Թ. Մելքոնյան, Նորայայտ արձանագրութիւններ Յաղաց քար վանքից, ՀԱ, Վիեննա, 1996, 1-12, էջ 70-71, 81:

²⁷⁴ Սյունյաց թագավորության մայրաքաղաքի հարցում, ինչպես նկատել է Թ. Հակոբյանը, Ղ. Ալիշանը հայտնում է երկու հակադիր կարծիք. ա) այն սկզբում գտնվում էր Ծղուկքի (երևի նկատի ունի Շաղատը, որը Սյունյաց նախարարության վարչական կենտրոնն էր վաղ միջնադարում) և Վայոց ձորի կողմերում, իսկ հետո հաստատվեց Չորքում, և հայտնի չէ, թե երբ է տեղի ունեցել այդ փոխադրումը (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սրտական, էջ 290), բ) թագավորանիստը սկզբից ևեթ հաստատվել է Կապան քաղաքում, քանի որ առաջին թագավոր Սմբատն ի սկզբանե տիրում էր հայրական Ծղուկ գավառում, չնայած հետազոտողները ենթադրաբար ավելացնում են նաև Բաղք և Չորք գավառները, որտեղ իշխում էին Զագիկյանները (նույն տեղում, էջ 17): Թ. Հակոբյանը երկրորդ կարծիքի կողմնակից է (տե՛ս Թ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, էջ 124-126), մենք՝ առաջինի:

²⁷⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 300-303:

²⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 300:

²⁷⁷ Տե՛ս Դիվան, պր. I, էջ 35:

Սահակ արքայի աղջիկ, մինչդեռ Սյունիքում այդպիսի անունով թագակապ տիրակալ չի եղել, իսկ վրացական աղբյուրները հայոց թագուհուն կոչում են բյուզանդական արքայադուստր²⁷⁸:

Բոլոր դեպքերում պատմիչները ծանոթ չեն եղել Անիի Մայր տաճարի շինարարական արձանագրությունը: Իսկ ինչ վերաբերում է Կատրանիդե անվան ստուգաբանությունը, ապա այն անհայտ է մեծ լեզվաբանին²⁷⁹:

Մ. Օրմանյանը տեղին նկատել է, որ վկայագրում թագուհու անունը «Կատրանիդե գրուած է եւ ոչ Կատրամիդէ, ինչպէս ունին բոլոր գրչագիրները»²⁸⁰:

Եթե ոչ Կատրանիդեն, ապա ո՞վ կարող էր իմանալ իր անվան իմաստը, որը, ըստ հայր Անդրանիկ Այվազյանի բանավոր կարծիքի, ստուգաբանվում է արաբերեն قتر (կղատր՝ կաթիլ) + ناد (նադա՝ ցող) = Յողի կաթիլ: Հայերենում ունենք զուգահեռ Յողիկ անձնանունը:

Ամփոփելով նշենք, որ բնավ նպատակ չենք ունեցել կասկածի տակ դնել մեծ հայրենասեր Ստեփանոս Օրբելյանի տեղեկությունները Սյունյաց թագավորության հիմնադիր Սմբատի ծագումնաբանության վերաբերյալ, պարզապես նկատել ենք այն անհամապատասխանությունը, որ առկա է տվյալ պահի անմիջական դրոշմ հանդիսացող վիմագրի հիշատակության ու ժամանակով հեռու պատմիչի (XIII դ.) հաղորդածի միջև և փորձել ենք խորանալ այդ հակասության մեջ: Նաև հավելենք, որ ուշադրության արժանի է այն փաստը ևս, որ Սմբատ արքայի թագաժառանգ որդին կոչվում է ոչ թե Սահակ, այլ՝ Վասակ:

Հանուն պետականության միասնականության պատժվում է նաև Արշակունիների ժամանակների Գուգարքի բղջխություն օրինակով ու Հայաստանի հյուսիսարևելյան սահմանների անվտանգության նպատակով դեռևս Աշոտ Գ Ողորմածի նախաձեռնությունը ստեղծված Տաշիր-Ձորագետի Կյուրիկյան թագավորության տիրակալ Դավիթ Ա Բագրատունին (996-1046), որն ընդարձակելով ու ամ-

²⁷⁸ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 582: Նաև՝ Գ. Գրիգորյան, Ս. Հախվերդյան, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 2001, էջ 71: Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 14: Տ. Սահակյան, Սյունյաց թագավորության հիմնումը և նրա քաղաքական դերը XI դարում, ՊԲՀ, 1966, № 3, էջ 224: Վարդան, էջ 90:

²⁷⁹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., նույն տեղում:

²⁸⁰ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա, ս. էջմիածին, 2001, էջ 1358:

րապնդելով իր տիրույթի սահմաններն ի հաշիվ, բարեբախտաբար, Գանձակի Շաղաղայան ամիրայությունն ու, ղժբախտաբար, Փառխոսի տերությունն, որի համար նա կոչվել է Աղվանից թագավոր, փորձ է կատարում անջատվել Անիի ազգակից շահանշահների գերիշխանությունից՝ իրեն «ինքնակալ արքա» հռչակելով: Դա, բնականաբար, չէր կարող անարձագանք մնալ: Գագիկ Ա Շահանշահը, ճնշում գործադրելով Դավթի վրա, զրկում է նրան որոշ տիրույթներից: Այդ պատճառով էլ, վերջինս աղբյուրներում, օրինակ՝ Հաղբատի Ս. Նշանի վիմագրում, սկսում է «Անհողին» մականվել. «Ի ժամանակս ինքնակալ արքային Դավթի Անհողինի Գուրգենա որդւոյ Բագրատունւոյ թագաւորին...»²⁸¹:

Ցավոք, հայոց պետության միասնականության համար Գագիկ Ա-ի գործադրած ջանքերը ոչ միայն չամրապնդվեցին նրա հաջորդների կողմից, այլև նրանց ապաշնորհ քաղաքականության հետևանքը հանդիսացավ Բագրատունյաց թագավորության անկումն ու անկախության կորուստը:

---

²⁸¹ Դիվան, պր. IX, էջ 246:

7. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐԱՀԱՅՑ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՅՈՑ ԱՍՊԵՏ. Պատմագիտության մեջ ամրագրված է այն տեսակետը, թե «Բագրատունյաց թագավորության մեջ թագադիր ասպետի պաշտոնը (որն Արշակունյաց շրջանում հենց Բագրատունիներն էին վարում), բացակայում էր երեւի այն պատճառով, որ այդ ժամանակաշրջանում հայոց կաթողիկոսն էր թագադրման ժամանակ թագը դնում նորընծա տիրակալի գլխին»²⁸²:

Սակայն հակառակն է վկայում նորահայտ վիմագիր հիշատակությունը: ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիմագրագիտական արշավախումբը, 2004 թ. Շիրակի մարզում հավաքչական աշխատանքներ իրականացնելիս, Մարմաշեն գյուղից մոտ 1 կմ հարավ ընկած Խաչի ձոր կոչվող հնավայրում պեղումներով բացված եկեղեցու տարածքում գտավ և ընթերցեց (Գ.Գ. Սարգսյան, Աշ. Մանուչարյան) ստորև ներկայացվող ութ տողանոց արձանագրությունը²⁸³: Ցավոք, այն թերի է և նախապես ընդարձակ արձանագրության մաս է կազմել:

Հուսանկար

²⁸² ՀԺՊ, III, էջ 272:

²⁸³ Եկեղեցին և արձանագրության հատվածը հայտնաբերել է հնագետ Ս. Հարությունյանը 1970-ական թթ. այդտեղ իրականացրած պեղումների ընթացքում:

ԵՆՆԵԻՄ ԵՈՆԵՆՈՅՆ ՇԻ
 ՄԻՔԻՆՉ ԱՍՍԱԿԱՌԻ ԸԱ
 ԱՐ ԱՅ ՈՎԻՄ ՀԱՅՆԻ ԵՆԵԱՅՍ
 ՔՆԷԿԱՄՋՏՈՂՐԱԻՎ ԱՆԱՅԼ
 ԿԱԼԲԱՆԻՆ ԱՅ ԻՐ ԵՐԻՑՆԵ
 Է ԻՍ ԿԿՆԱՐԻՉՔԳՐՈՑԱԿԻ
 ԸԱ ՀԱՅՈՅԱՍՊԵՏԻԿԱՆԳՍ
 Ի ԱՅՔՅԱՂԱԽԹԱՅԻ ՇԵՑ

Գրչագիր

ԸՅԱՆՈՒՆ... ՈՒԹՊՊ Ե ԸԱՊՆ ԵԻ ԻՄ ԸՎՃՊ ՌԵԼՈՅՆ ՇԻ ԸՆԵՑԻՊ
 ... / ՎԱՆՔ. ԻՆՉ ՎԱՍԱԿԱ ՈՐ ՀԱՂԱԼ ՎԱՍՏԱԿԱԻՊ ...
 ... / ԸՈՎ Ի ԱԻՏՊ ԱՐԱՅ, ՈՎ Ի ՀԱՅՐԵՆԵԱՅՍ ԸԽՓԱՆԵԼ
 ՀԱՆԴՊ ԳՆԷ ԿԱՄ ՁՏՈՂ ՈՐՄԻ ՎԱՆԱՅՍ ԸՋՆՋԵԼ
 ՓՈՐՁԷ, ԴԱՏԻ ԱՄԵՆԱՊ / ԿԱԼ ԲԱՆԻՆ ԱՅ ԵԻ ՅԺԸ (318)-
 ԻՑՆ Ե ԸՂԻՑԻ ՆՁՈՎԵԱԼ ԵԻ ԲԱԺԻՆ ՁՅՈՒԴԱՅԻՆ
 ԱՈՑՊ Է, ԻՍԿ ԿԱՏԱՐԻՉՔ ԳՐՈՑՍ ԱԻՐ ԸՀԵՆ ԱՅՊ.

ԸՀՐԱՄԱՆԱԻ ՎԱՍԱԿԱՊ

ՈՐԴԻՈՅՆ ԳՐԻԳՈՊՐ Ա ՀԱՅՈՅ ԱՍՊԵՏԻ ԿԱՆԳ ԸՆԵՑԻ
 ՁԱՐՁԱՆՍ / ՈՐՔ ԿԱՐԴՊ / ԱՅՔ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՑ ԸԵՔՊ...²⁸⁴

Վերծանություն

Արձանագրությունը շինարարական-նվիրատվական բնույթի է:
 Պահպանված տողերից իմանում ենք, որ Վասակ անունով մեկը «Իր
 արդար վաստակալ» իրաջի ձորում հիմնադրել է վանք, հօգուտ նրա
 կատարել նվիրատվություններ, սահմանել եկեղեցու ունեցվածքը և
 դրա անձեռնմխելիությունը հավերժացրել ըստ վիմագրերում ըն-

²⁸⁴ Վերծանությունը կատարվել է հայկական վիմագրերում լայն տարածում գտած
 բանաձևային համընդհանրությունների հիման վրա: Արձանագրության վերջին
 երկու տողը վավերացված է լիազորված անձի կողմից:

դունված կարգի՝ անեծքով ու օրհնանքով բանաձևված վճռով: Փորագրության տառաձևերն ու լեզուն հուշում են, որ արձանագրությունը X-XI դարերի է: Այդ կողմերում տվյալ ժամանակաշրջանում իշխում էին Պահլավունիները: Նրանց իշխանատոհմում Վասակ անունով հայտնի է Գրիգոր Մագիստրոսի հայրը՝ Հոլում հորջորջվողը, որը գոհվել է 1021 թվականին: Նա, ինչպես հայտնի է, Բջնի ամրոցի տերն էր: Պատմական մի շարք աղբյուրներում Վասակ Հոլումը հանդես է գալիս «իշխանաց իշխան» տիտղոսով: Այդ բարձր պատիվը Բագրատունի թագավորների օրոք կրել են սպարապետներն ու մարզպանները, որոնք պետութային ծաղկման շրջանից հանդիսանում էին Պահլավունյաց տոհմի ականավոր ներկայացուցիչները:

Նորահայտ այս վիճաբիր հիշատակությունից հետևում է, որ Վասակ Բջնեցին որպես «հայոց ասպետ» է արժանացել «իշխանաց իշխան» կոչմանը:

Ի պաշտոնե արքունիքին, նաև եղբորը՝ սպարապետ Վահրամին մոտ լինելու հանգամանքն է, անշուշտ, պատճառ հանդիսացել Վասակ Պահլավունուն՝ Շիրակի այդ կողմերում տիրույթներ ունենալուն: Նա, նաև հետևելով իր արյունակցի եկեղեցաշեն գործունեությանը Մարմաշենում, ձեռնամուխ է եղել հարևանությամբ վանքի հիմնադրմանը: Բացառված չէ, որ նրա տնօրինութայնը հանձնված լիներ մերձակայքում գտնվող Տիրաշեն ամրոցը, որը «Վահրամաբերդի հետ միասին հյուսիսից պաշտպանում էր Անի մայրաքաղաքը»²⁸⁵:

Այն, որ հիշատակված «հայոց ասպետ»-ը Վասակ Հոլումն է, հաստատվում է Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրութիւն»-ից Ռ. Մաթևոսյանի հղած հետևյալ արժեքավոր տեղեկութայամբ. Հովհաննես-Սմբատ թագավորի մահից հետո (1042) «ամենայն նախարարքն Հայոց» հավաքվեցին կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձի մոտ և օժեցին Գագիկ Կրտսերին թագավոր «հրամանաւ մեծ իշխանին... մեծն Մարցէն.. սա թագաւորեցոյց զԳագիկ ի վերայ տանս Հայաստանեայց»²⁸⁶:

«Մեծն Մարցէն», ըստ Ռ. Մաթևոսյանի, Գրիգոր Մագիստրոսն է²⁸⁷: Ակնհայտ է, որ վերջինս կատարել է հորից ժառանգած թագա-

²⁸⁵ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, էջ 103:

²⁸⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 96:

²⁸⁷ Ռ. Մաթևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, էջ 190: Ինքը՝ պատմիչը, հաստատում է դա՝ հայտնելով, որ «...մեծն Մարցէն... էր ազգաւ հայկազնեան և հայրենեօք Պահլաւունի, որոյ ա-

դիր ասպետի պարտականությունը: Բացի այդ էլ, միջնադարի նշանավոր քաղաքական, պետական, ռազմական գործիչը, մեծ գիտնականն ու դիվանագետը միանգամայն հարմար էր վարելու «Հայոց ասպետություն» գործակալությունը, քանի որ բացի թագադրությունից, թագակապ ասպետը Արշակունիների օրոք (հետևապես նաև Բագրատունիների -Ա.Մ.) «դեկավարում էր պալատական արարողությունները, հսկում սահմանված պալատական վարվելակարգի պահպանումը և ընդունում այլ պետությունների դեսպաններին»²⁸⁸:

ՀԱԶԱՐԱՊԵՏ. Բագրատունյաց թագավորության արքունական գործակալությունների և դրանք դեկավարող իշխանավորների մասին մատենագրական աղբյուրներից քիչ բան է հայտնի: Պակասը մասամբ լրացվում է վիմագիր հիշատակությունների շնորհիվ՝ «Հայոց մարզպան»²⁸⁹, «Հայոց տանուտէր»²⁹⁰, «Հայոց ասպետ»...²⁹¹

նուն ըստ նախնոյն իւրոյ Գրիգոր ճանաչի և էր յագգէն սրբոյն Գրիգորի» (տե՛ս **Մատթեոս Ուռհայեցի**, նույն տեղում): Ըստ Մ. Օրմանյանի՝ Մարցին Մագիստէր կամ Մաստեր բառի աղավաղված ձև է (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա, էջ 1430): Հ. Բարթիկյանը կարծիքով, «Մարցին» հետագա շրջանի ընդմիջարկություն է, «Մարցին» (եգիպտացիներ - Ա. Մ.) բառի աղավաղում և վերաբերում է Գրիգոր (Վահրամ) Բ կաթողիկոսին (1066-1105), ով եգիպտոսում (Մարում) Հայրապետական աթոռ էր հաստատել (տե՛ս **Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 495, ծանոթ. № 150): Վ. Վարդանյանը, բացառելով այդ տեսակետը, ենթադրում է, թե մատենագիրը «Մարցին» անվան տակ նկատի է առել Գուգարքի Մարց գյուղից Պետրոս կաթողիկոսի ծագումը (Վ. Վարդանյան, Պահպանություններ..., էջ 80, տողատակ): Հնարավոր է՝ «Մարցին» ծագել է արաբ. مرؤوس (մարունուս՝ «ենթակա») բառից:

²⁸⁸ ՀԺՊ, II, էջ 141-142:

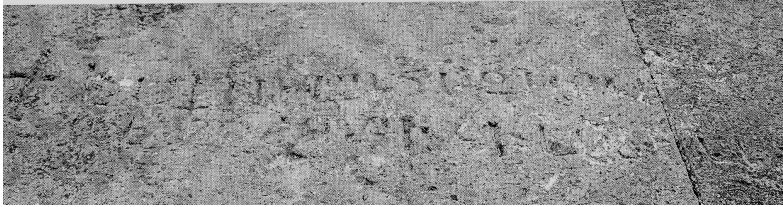
²⁸⁹ Տե՛ս Դիվան, պր. I, էջ 44, 46, 48, 49: Հայոց մարզպանը արքունի կառավարիչն էր, ներկայիս ըմբռնմամբ՝ երկրի վարչապետը: Ժամանակի պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը հազարապետի և մարզպանի պաշտոնները նույնացնում է, երբ խոսում է Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո երկրի կառավարիչների մասին (տե՛ս **Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ**, Տիեզերական պատմություն, թարգմ., առաջ. և ծանոթ. Վ. Վարդանյանի, Երևան, 2000, էջ 128, 131): Այո՛, հազարապետը հավասարազոր է մարզպանի-վարչապետի, երբ հանդես է գալիս «մեծ» մակդիրի հետ միասին՝ «մեծ հազարապետ» (տե՛ս **Հ. Մանանդյան**, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 71):

²⁹⁰ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 10-11: Նաև՝ **И. Орбели**, Написки Мрена, էջ 35: Հայոց տանուտերը կարգավորում էր վարչական, իրավական և այլ հարաբերությունները կենտրոնի ու համայնքների միջև: «Տանուտերութեանն» անդրադարձել են **Հ. Օրբելին** (տե՛ս Դիվան, պր. I, էջ 37), **Հ. Բարթիկյանը** (տե՛ս «Энциклон» в Византии и столице армянских Багратидов Ани в эпоху византийского владычества (1045-1064 гг.), ՊԲՀ, 1968, № 2, էջ 125-126), **Ս. Ավագյանը** (տե՛ս «Տանուտերութիւն» տերմինը Անիի XI դ. արձանագրության մեջ, էջ 175-189), **Ռ. Մաթևոսյանը** (տե՛ս Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, էջ 180-182):

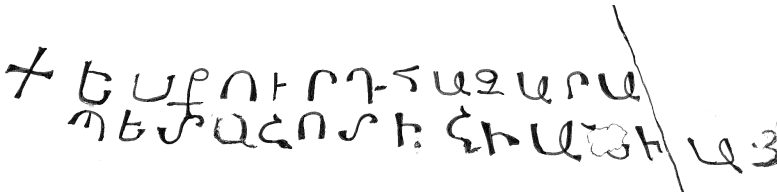
²⁹¹ Տե՛ս **Աշ. Մանուչարյան**, Նորհայտ հիշատակություն «Հայոց ասպետ» վիմագրությունը, ԵՊՀ Աստվածաբանություն ֆակ., «Տարեգիրք», Բ, Երևան, 2007, էջ 157-161:

Թվարկվածների շարքն է դասվում նաև Թալին քաղաքի VII դ. Ս. Կաթողիկե եկեղեցու նորահայտ արձանագրությունը²⁹²:

Ավերվածությունից իր փառահեղությունը չկորցրած այդ հոյակերտ տաճարի հյուսիսային պատի արևմտյան կողմում արտաքուստ երկու տողով արձանագրված է հետևյալը.

Հուսանկար

Գրչագիր

+ ԵՍ՝ ՔՈՒՐԴ, ՀԱԶԱՐԱ/ՊԵՏ

ԱՇՈՏԻ՝ Ծ ԱՀԱՆՇԱՀԻՂ, Ի Ա՛ՐՆՂ ԻԱՅ:

Ոչ դասական բոլորածե երկաթագրով, բայց X դ. բնորոշ տառաձևերով փորագրված այս անթվագիր արձանագրության ժամանակը որոշվում է Աշոտ Շահանշահի գահակալության տարիներով: Հետաքրքրական է, որ Հահանշահ տիրոջսը համառոտագրված է վիմագրերում գրեթե չհանդիպող ձևով, երբ փորագրվել է միայն բառի առաջին տառը, այն էլ առանց պատիվ-հորիզոնական գծիկի կամ համապատասխան վերջակետանման նշանների, թեև Շ-ից ավելի առաջ նշմարվում է տարբերակիչ կետ: Աշոտ Շահանշահը վիմագրում վկայված է «ի Անւայ», հետևապես նա Ողորմած հորջորջվող, գթասիրտ արքան է, ով գահակալել է 953-977 թվականներին:

²⁹² Արձանագրությունն առաջին անգամ տեսել ենք վիմագրագետ Գ.Գ. Սարգսյանի հնագիտական օրագրում:

Ինչ վերաբերում է Քուրդ հազարապետին, ապա այդ անունով իշխան (Քուրթ ձևով), ըստ Հ. Աճառյանի, հիշատակվում է 895 թվականին²⁹³: Քուրթը մեկն է Ամատունի այն հինգ քաջ և անվանի եղբայրներից, որոնք, ինչպես Շապուհ Բագրատունի պատմիչն է հայտնում, Սմբատ Ա արքայի (890-914) հրամանով դավաճանության համար պատժում են Վասպուրականի գահերեց Աբուլմրվան Արծրունի իշխանին և նահանգի տեղապահությունը հանձնում Դերենի որդի Գագիկին²⁹⁴:

Ձի բացառվում, որ այս ծառայության դիմաց Սմբատ թագավորը Ամատունիներին չնորհել է հազարապետության պաշտոնը, ինչը հնում նրանց էր վստահված Արշակունիների վերջալույսին:

Պատմիչի տեղեկությունից տեսնում ենք, որ ոչ բոլոր Ամատունիներն են 798 թ. արաբական հալածանքներից խույս տալու նպատակով այդ տոհմի ներկայացուցիչ Համամ իշխանի և նրա հոր՝ Շապուհի գլխավորությամբ 12.000 հայ շինականների հետ հեռացել բյուզանդական կայսրության սահմաններում գտնվող առափնյա Խաղտյաց երկրամասը, ինչպես ընդունված է կարծել²⁹⁵:

Թալիսի այս նորահայտ վիճազրում Քուրդը հիշատակված է «Հազարապետ Աշոտի՝ Շահանշահի», որը նույնն է ինչ «Հազարապետ արքունի»: Քանի որ Բագրատունիների օրոք ուղղակի վկայություններ չունենք հազարապետի գործառույթների վերաբերյալ²⁹⁶, ապա հարկ է հիշել Արշակունյաց ժամանակներում այդ պաշտոնը վարող նախարարի պարտականությունները: Հազարապետությունը «երկրի տնտեսական-հարկային վարչությունն էր, որը միավորում

²⁹³ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 6, Երևան, 1962, էջ 224:

²⁹⁴ Տե՛ս Շապուհ Բագրատունի, էջ 71-76: Մեկ այլ տեղ պատմիչն այդ եղբայրներին կոչում է Արծրունի (էջ 69), հավանաբար, ակնարկելով նրանց վասպուրականյան ծագումը՝ Արտազ գավառից, ուր նրանք իշխում էին Արշակունիների օրոք մինչև Այրարատ տեղափոխվելը: Ամատունիներին էր պատկանում նաև Վասպուրական աշխարհի Անձախիձոր գավառի Կոտորոց նշանավոր ամրոցը, որն աղբյուրների վկայությամբ, գտնվում էր Կոտուր գետի ափին՝ Խոյ քաղաքից արևմուտք (տե՛ս Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, էջ 227):

²⁹⁵ Տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 1, Երևան, 1974, էջ 277:

²⁹⁶ Մ. Օրմանյանը, հազարապետ է կարծում Վեստ Սարգսին (տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա, էջ 1428), բայց ժամանակի պատմիչ Լաստիվերտցին նրան սոսկ հոգաբարձու է (խնամակալ-Ա.Մ.) կոչում (տե՛ս Արխատակես Լաստիվերտցի, էջ 57):

էր իր մեջ նաև հասարակական աշխատանքների, այսինքն պետական պարհակների տնօրինութիւնը: Հազարապետն ուներ պաշտոնյաների («համարակար»-հարկահավաքների) մի ամբողջ խումբ: Վերջիններս գլուղական համայնքների ավագների՝ դեհկանների միջոցով շինականներից գանձում էին պետական հարկերը: Հազարապետին էին ենթարկվում «շահապները»՝ քաղաքների թագավորական տնտեսները, որոնք պատասխանատու էին քաղաքային բնակիչներից ու արհեստավորներից հարկեր գանձելու համար: Պետական պարհակների կատարման հսկողութիւնը հանձնարարված էր հազարապետին ենթակա հատուկ պաշտոնյային՝ «գարիկպետին», որը գլուղական համայնքներից անհրաժեշտ քանակութեամբ բանվորական ուժ էր հավաքում համապատասխան նշանակութիւն ունեցող աշխատանքների՝ քաղաքների ամբուլթիւնների կառուցման, ջրանցքների անցկացման, անտառտնկումների և ճանապարհների, կամուրջների կառուցման համար և այլն: Հազարապետի գործակալութիւնը Ամատունի նախարարական տոհմի ժառանգական արտոնութիւնն էր»²⁹⁷:

Պետք է նկատել, որ մինչև Ամատունիներին անցնելը, հազարապետի պաշտոնը, ինչպես Փավստոս Բուզանդին է վկայակոչում Հ. Մանանդեանը, եղել է Գնունիների մենաշնորհը²⁹⁸:

«Հազարապետն էր սահմանում պետական հարկերն ու հսկում նրանց գանձմանը, նա էր իրականացնում նաև հասարակական հարկադիր աշխատանքները»²⁹⁹:

Հ. Մանանդեանի պարզաբանմամբ, Նոր Կտակարանի հայերեն թարգմանութիւնում «հազարապետ» բառը հաճախ համապատասխանում է *oikonomos* «տնօրեն, տնտես» ձևին (տե՛ս Ա. Պետ. Դ, 10, Ա. Կորնթ. Դ, 1-2)³⁰⁰:

Հովհաննավանքի պարսպին ժամանակին արձանագրված Նանա Զաքարյան-Բագրատունու XII դ. վերջի շինարարական վկայագրում

²⁹⁷ ՀԺՊ, II, էջ 140:

²⁹⁸ Հ. Մանանդեան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 69: Գնունիները հայոց հազարապետ են հիշատակվում Արշակ Բ-ի օրոք (350-368): Այն բանից հետո, երբ Գնունիները Մեծ Հայքի 387 թ. բաժանումից շատ չանցած հեռացել են բյուզանդական մաս (տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 3, Երևան, 1977, էջ 141), հազարապետութեան գործակալութիւնը վստահվել է Ամատունիներին:

²⁹⁹ Կ. Ղաֆաղարյան, էջեր հայոց միջնադարյան մշակութի ռ. պատմութեան, էջ

111:

³⁰⁰ Հ. Մանանդեան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 70:

և Հրազդանի տարածաշրջանի Արտավազա վանքի վիմագրում մեծ հազարապետ³⁰¹ հիշատակութունն արտահայտում է մեծ սպարապետ, մեծ զորապետ իմաստ, քանի որ վերաբերում է հայոց և վրաց ամիրսպասալար Սարգիս Զաքարյանին:

Թալիհի նորահայտ արձանագրության պարագայում առավել մոտ են «հազարապետ» բառի Ստ. Մալխասյանցի և Հ. Աճառյանի մեկնությունները: Առաջինի դիտարկմամբ. «Հազարապետը արքունական տան ելեմուտքը կառավարողն է, տնտեսը»³⁰², իսկ մեծանուն լեզվաբանի ստուգաբանությամբ՝ «Հազարապետը տնտեսն է, թագավորական տան մատակարարը, հարկային և շինարարական գործերի վերակացուն կամ գլխավորը»³⁰³:

Նկատելի է, որ հազարապետի պաշտոնը եղել է ոչ միայն Բագրատունյաց կենտրոնական, այլև Հայաստանի նահանգային մանր թագավորությունների արքունիքներում: Դրա վկայությունը Սիսիանի Սյունի վանքի (VI-VII դդ.) «...Վարազո Սիւնեաց հազարապետ»³⁰⁴ հիշատակութունն է: Անշուշտ, արձանագրութունը Սյունյաց թագավորության շրջանի է (970-1170). նույն վանքում 997 թվին հիշատակվում է. «Սմբատ որդի տն Աշոտո Սիւնեաց իշխանաց իշխանի»³⁰⁵:

Հարկ է նշել, որ Հայաստանում հազարապետ եզրույթի գործածությունը աղբյուրներում հանդիպում ենք մինչև XIX դ. կեսը, բայց ուշ միջնադարից սկսած՝ արդեն երկակի իմաստով: Առաջինը, որն ավելի կենսունակ գտնվեց, կիրառվել է իր նախնական՝ կառավարիչ, տնտես նշանակությամբ, ինչպես, օրինակ Բռնակոթի Ս. Գրիգոր եկեղեցու մուտքի բարավորի 1848 թ. շինարարական արձանագրությունում. «Ես Սիւնեաց հազարապետ Մելիք Թանկի Մելիք-Կարապե-

³⁰¹ Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 112-113: Գ. Գ. Սարգսյան, Թեղենյաց վանքի պեղումները և վիմագրական նորություններ, գեկուցումների հիմնագրություններ, ԳԱ ՀԱԻ, 1987, էջ 70: Մեծ հազարապետը վաղ միջնադարում ունեցել է «անհամեմատ ավելի բարձր դիրք և ավելի ընդարձակ իշխանություն: Մեծ հազարապետը Սասանյան Պարսկաստանի մեծ վեզիրն էր և ամենաբարձր պաշտոնյան. նա վարում էր պետական բոլոր գործերը, թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին» (Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 70-71): Մեծ հազարապետը, ինչպես սկզբում ասել ենք, համապատասխանել է այսօրվա վարչապետին:

³⁰² «Հայերէն բացատրական բառարան», կազմեց Ստ. Մալխասեանց, հ. III, Երևան, 1944, էջ 9:

³⁰³ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Երևան, 1977, էջ 6:

³⁰⁴ Դիվան, պր. II, էջ 88:

³⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 89:

տեան, շինեցի դավիթս և կաթուղիկէս»³⁰⁶ և Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, Հայրենյաց պաշտպան Ներսես Ե Աշտարակեցու գահակալության օրոք (1843-1857) հազարապետի պաշտոնով ծառայողի առկայության փաստմամբ³⁰⁷:

Երկրորդ իմաստով հազարապետն ուշ միջնադարում գործածվել է զինվորական համապատասխան կոչման պարագայում, ինչը տրամաբանորեն մակաբերվել է տասնապետ, հիսունապետ, հարյուրապետ, զնդապետ աստիճանաշարքի ազդեցութեամբ:

Դոնի Ռոստովի (Նոր Նախիջևանի) Ս.Նիկողայոս եկեղեցում ամփոփված ռուսական կայսերական բանակի սպա Հովհաննես Աբրահամյանի (Իվան Աբրամով) տապանաքարի³⁰⁸ և Մոլդովայի Գրիգորիոս քաղաքի Իզմայիլյան հայկական գերեզմանոցի 1800 թ. շիրմաքարի³⁰⁹ արձանագրություններից պարզվում է, որ հազարապետը համապատասխանել է փոխզնդապետ (подполковник) զինվորական աստիճանին:

Հազարապետը որպես սպայական բարձր աստիճանի անվանում, կարճ կյանք է ունեցել, լիովին դուրս է եկել գործածությունից՝ իր տեղը զիջելով փոխզնդապետ բառի կիրառությանը: Ինչպես տեսնում ենք, հազարապետն առավել կենսունակ ու գործածական մնացել է իր նախնական՝ տնտես, կառավարիչ, վերակացու իմաստով: Վերադառնալով Քուրդ հազարապետի նորահայտ վիմագրին՝ ամփոփենք, որ արքունական գործակալի այցելությունը Թալին և հիշատակություն թողնելը, մեր կարծիքով, կապված է եղել 970/3 թ. կործանիչ երկրաշարժից³¹⁰ տուժած, հնարավոր է հյուսիսային մասը վնասված, տեղի Ս. Կաթողիկե եկեղեցու վերականգնմանը արքայից

³⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 126: Պետք է ենթադրել, որ Սյունյաց հազարապետ Մելիք Թանգի Մելիք-Կարապետյանը զբաղվել է Զանգեզուրի մահալի, ապա օկրուգի պետական տուրքերի գանձման և շինարարական գործերի վերակացութեամբ:

³⁰⁷ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Գ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 4442:

³⁰⁸ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ VIII, Ռուսաստանի դաշնություն, աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Գրիգորյանի, Երևան, 1999, էջ 145:

³⁰⁹ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ VII, Ուկրաինա, Մոլդովա, կազմեց Գ. Գրիգորյան, Երևան, 1996, էջ 312:

³¹⁰ Տե՛ս С. Пурюзян, А. Матевосян, Л. Шахсуварян, Храм Звартноц: Причины и время разрушения, ՊԲՀ, 1984, № 3, էջ 189-194: Հեղինակները, խոսելով Զվարթնոցի տաճարի կործանման մասին, եզրակացնում են, որ դա տեղի է ունեցել «970-973 թթ. ժամանակահատվածում Արագածի հարավային փեշերում՝ Թալին-Արունճ բնակավայրերի շրջանում (ավելի մոտ առաջինին)... 8 բալ ուժգնութեամբ երկրաշարժից» (նույն տեղում, էջ 193-194):

արքա Աշոտ Գ Ողորմածի հանձնարարականով սատարելու հետ: Ըստ այդմ, Քուրդ հազարապետի անթվակիր արձանագրություն ժամանակն ավելի է որոշակիանում՝ սահմանափակվելով 970-977 թվականներին հատվածում:

Հազարապետ հիշատակվում է նաև Փարպիի Ծիրանավորի հյուսիսային պատի եղծված արձանագրությունում³¹¹:

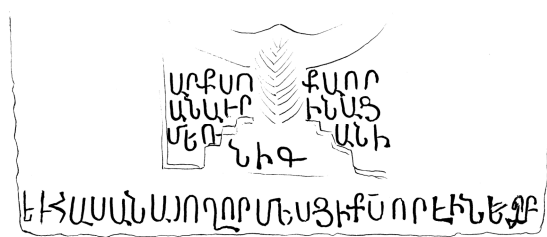
Ց. ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՄԻ ՇԱՐՔ ԼԱՅԱԴՐՅԱԼՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ ՎԻՄԱԳՐԵՐՈՒՄ

Այստեղ մենք նպատակ չունենք կրկնելու պետականություն անկման և կորստի ներքին ու արտաքին պատճառները. այն ամենայն մանրամասնություններ պարզաբանված է պատմագիտություն մեջ: Նշենք միայն, որ Գագիկ Ա-ից հետո գահը ժառանգած հետնորդն օժտված չէր Բագրատունի թագավորներին հատուկ ուզած քաղաքական պատրաստվածություններ՝ ըստ պատշաճի կազմակերպելու սահմանների անվտանգությունը սելջուկ-թուրքական ցեղախմբերի մերթնդմերթ կրկնվող հարձակումներից ու հնարամտորեն չըջանցելու բյուզանդական կայսերական նենգ ու անհեռատես քաղաքական նկրտումները:

Այդպիսի հարձակումներից մեկի ժամանակ թուրքերն Ատրպատականից անարգել ասպատակեցին մինչև Կենտրոնական Հայաստան ու հասան Սաղմոսավանքի կիրճի Սերկևիլի ձորը: Ճակատամարտում հեծելագործի հրամանատար Վասակ Պահլավունու գլխավորությամբ հայերը կարողացան ջախջախել թշնամուն՝ ոչընչացնելով երեք հարյուր հոգու: Ցավոք, հայկական կողմից նույնպես եղան զոհեր, այդ թվում նաև՝ հրամանատարը: 1021 թ. Սերկևիլի մարտում նահատակված հայորդիների (որոնց թվում պետք է ենթադրել նաև Վասակ Պահլավունուն) ու Հասան անունով զորականի հիշատակին 1033 թ. կերտվել է փոքրիկ խաչքար, որը հետա-

³¹¹ Տե՛ս Աշ. Մանուչարյան, Փարպիի Ծիրանավորի արձանագրությունները, «Էջմիածին», 2014, Գ, էջ 142:

գայում տարվել է Հովհաննավանք և դրվել գավթում: Խաչքարի ստորին մասում արձանագրված է.

գրչագիր

ԱՐՔ ՍՈՔԱ, ՈՐ / ԱՆԱԻՐԻՆԱՅ / ՄԵՌԱՆ Ի/ՆԻԳ / ԵՒ
 ՀԱՍԱՆԱՅ ՈՂՈՐՄԵՍՅԻ ՔՍ, ՈՐ Է Ի Ն(400) ԵՒ
 ԶԲ (82)+(551)=1033³¹²:

Երերույքի տաճարի ստորև ներկայացվող վիմագրում մտորելու տեղիք տվող մի հիշատակութունն կա: Դա վերաբերում է չորրորդ տողում արձանագրված արքայորդի Աշոտին:

ԲՅԱՆՈՒՆԱՅ ԻՔԼԱԿԱՆԻՍ
 Ն:Տ:Է:ԵՄԲԱՐԷՎԶՆՈ ՔԱԳՈՒԻԱ
 ԿՈՒԱՍՐ ԱԲԱՍԱ ՍՄԲԱՄԶԱ
 ՏԱՆԶԱՏԻԿԻՆԱԵԻԱՂՈՒՈՅՄ
 ԱՐՍՈՐԱԶԱՄԷՅԻՋԵՐԵՐՎԱՅ ՔԱՍՈ
 ԱԿԱՍՅՈՐԴԷՑՅՐԴԻԱՄԲԱՄԶԱՏԱՆ
 ՂԱՏԱՆԻՏՂՈՒՐԻԵՐԱՐԲԱԻԱՐԵԶՄՍՈՒ
 ԹԵՄԱԵԻԱՂՈՒՐԻՅԻՆՈՒՆԱՅ
 ՏԱԿԱՌԿԱՄՄԵՐ
 ԱՅԿԱՄԻ ԿՈՐԻՑՅՈՒՆԱՂԵՍԱ
 ՆՆՅՈՒՆԵԱԼԵՆՈՒՆԱՅ
 ՔԱՂԱՆՍԻԼԱՆԱՅ
 ՈՒՆԱՅ

գրչագիր

³¹² Աշ. Մանուչարյան, Նոր վիմագրեր Հովհաննավանքից, ՀՀ ԳԱԱ, ՇՀՀԿ, գիտ. աշխ., Գյումրի, 2013, էջ 90:

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ Ի ԹՎԱԿԱՆԻՍ /:ն:Հ:է: (1038) ԵՍ ԲԱՐԷՊԱՇՏ ԹԱԳՈՒԻՍ/, ԴՈՒՍՏՐ ԱԲԱՍԱ, ՍՄԲԱՏ ՇԱ/ՀԱՆՇԱՀԻ ԿԻՆՍ ԵՒ ԱՇՈՏՈՅ Մ/Ա լՅՂՐՍ, ՈՐ ԱԶԱՏԷՑԻ ԶԵՐԷՐՎԱՅ ԹԱՍՍ/ԱԿՍ ՅՈՐԴԷՑ Յ լՈՂՐԴԻ ՍՄԲԱՏ ՇԱՀԱՆ/ՇԱՀԱՆԻ ՀԶՈՒՐԻ ԵՒ ԱՐՔԱԻ ԱՐԵԻՇԱՏՈՒ/ԹԵԱՆ ԵՒ ԱՇՈՏՈՅ, Դ ՈՐ ԱՅՍ ԳՐ¹ ՈՅՍ/ ՀԱԿԱՌԱԿԻ ԿԱՄ Դ¹ ՄԵԴԾ¹ ԱԴՑ¹ ԿԱՄ Ի ՓՈՔԴՈՒՆՑ¹: Յ : Ժ : Ը : (318) ՀԱՐԱՊԵՏԱԴՑ¹/ՆԶՈՎԵԱԼ ԵԴՂԻՑԻ¹, ԴԲ¹ ԱԺԻՆ ԸՆԴ¹ ՅՈՒԴԱ/Ի ԴԱՍՏՈՒԱԾԱՎԱՃԱ¹ ՌԻՆ, ՍԻՄԴՈՆ¹ ԿԱՀԱՐԴԻՆ, ԳԴԵՀԵՆԻՆ¹ ԵՒ...³¹³:

Արձանագրությունից պարզվում է, որ Աշոտը մեկն է Հովհաննես-Սմբատի այն երկու որդիներից, որոնց հիշատակում է Արիստակես Լաստիվերտցին՝ Տրապիզոնի 1022 թ. ազգակործան հայ-բյուզանդական համաձայնագրի առիթով. «...Յոհաննէս պատուէր տուեալ էր հայրապետին (Պետրոս Ա Գետադարձին՝ 1019-1058 - Ա. Մ.), եթե գրէ գիր և տուր կտակ թագաւորին (Վասիլ Բ կայսրին՝ 976-1025 - Ա. Մ.) զի յետ իմոյ վախճանին՝ զիմ քաղաքս և զերկիրս նմա տայ ի ժառանգութիւն, քանզի իւր ոչ գոյր որդի թագակալ թագաւորութեանն, վասն զի որդի նորա վախճանեցաւ (մի այլ օրինակում՝ որդի նորա Երկաթ [ուրեմն, նաև՝ Աշոտ - Ա. Մ.]) վախճանեցաւ, միւսն որդին նորա վաղ վախճանեցաւ»³¹⁴:

Պատմիչն այնպես հստակ է հաղորդում, որ պարզից էլ պարզ է, երկրորդ որդին վաղուց էր մահացել, իսկ ահա սա, նոր էր վախճանվել, այսինքն՝ 1022 թ. նախօրյակին: Ուրեմն, մի կողմից արքայազն որդու վաղաժամ մահվան խորը հոգեկան ցնցումները, իսկ դա պետք է հոր մոտ ունենար շատ ծանր հետևանքներ, նախ, որ հաջորդ որդին էլ երիտասարդ մահացավ, ապա նաև՝ նա գահի ժառանգորդն էր հորեղբոր՝ Աշոտից հետո և, դատելով Երերույքի վիմագրից, նրա հիշատակը երկար է պահպանվել վշտին չհամակերպված մոր հիշողությունում, մյուս կողմից էլ՝ կրտսեր եղբոր՝

³¹³ Աչ. Մանուչարյան, Երերույքի տաճարի վիմագրերը, «Հին Հայաստանի մշակույթը», XIV, Երևան, 2008, էջ 280:

³¹⁴ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 32:

Աշոտի հետ ունեցած գահակալական տհաճ գժտությունները, արքայական տիրույթների երկմասնատումը, հավանաբար, այնպես էին ցնցել Հովհաննես-Սմբատին, որ նա, ինքնաբերաբար, ենթարկվելով բյուզանդամոլ բարձրաստիճան պալատականների սաղրանքներին՝ գնաց այդ կործանարար գործարքին: Նպատակադրված չլինելով արդարացնել այդ դավաճանական արարքը՝ մենք փորձեցինք վերլուծել այն բարդ բարոյահոգեբանական կացությունը, որի մեջ հայտնվել էր հետագայում զղջացած Հովհաննես-Սմբատը, ում պատմիչներից մեկն անվանում է. «Իմաստուն և հանճարեղ յոյժ»³¹⁵ անձնավորություն:

Գագիկ Բ (1042-1045) հայոց վերջին արքայի օրոք բյուզանդամետները խմբավորման կենտրոնում արդեն Վեստ Սարգիսն էր, «ոմն ի գլխավոր ազատացն Հայոց Սարգիս անուն»³¹⁶, որ ցանկանում էր զրավել գահը: Նա դեռևս Հովհաննես-Սմբատ թագավորի օրոք կատարում էր հայոց գահի հոգաբարձու-խնամակալի պարտականությունները: Վիմական աղբյուրներից տեղեկանում ենք, որ նրա ավատական տիրույթները գտնվում էին Խձկոնքում և Սուրմառուի շրջակայքում: Նրա բյուզանդամոլությունը ցայտուն պատկերվում է Խձկոնից վանքում իր իսկ ձեռքով կառուցած Ս. Սարգիս եկեղեցու ՆԶԲ (1033) թվի վիմագրում, որտեղ ինքը. «...որդիացեաղ և սիրելի ճորտ Սարգիս Գ-ից (3) թագաւորաց Հոռոմոց, առեալ Գ-ից (3) պատիւ՝ անթիպատ պատրիկ, վեստ եւ դուկ արեւելից»³¹⁷: Բյուզանդական այդ երեք կայսրերն են՝ Վասիլ Բ (976-1025), Կոստանդին Ը (1025-1028), Ռոմանոս Գ (1028-1034): Տեկորի ՆԶԵ (1036) թվի արձանագրությունը. «... եւ ի տէրութեան Սարգսի, արեւելից դուկից...»³¹⁸, հաստատում է բյուզանդացիների կողմից այդ անձնավորության, որպես Հայաստանի դուկ՝ կառավարիչ, դուքս ճանաչված լինելու փաստը: Կարծում ենք, որ այդ նշանակումը կատարվել է Տրապիզոնի 1022 թ. պայմանագրով՝ իր քաղաքական վերելքն ապահովելու նպատակով՝ նա փեսայացել էր Պահլավունյաց տոհմին (Տեկոր. «ՆՂԱ (1042) թվ... ես տիկնաց

³¹⁵ ՀԺՊ, III, էջ 144, ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու, էջ 17:

³¹⁶ Արխատակես Լաստիվերացի, էջ 57-58:

³¹⁷ Վիմական տարեգիր, էջ 17-18: Հմմտ. Մ. Գևորգյան, էջ 200-201:

³¹⁸ Վիմական տարեգիր, էջ 20: Հմմտ. Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 207:

տիկին, դուստր Քրզորոյ Մագիստրոսին եւ ամուսին Սարգսի, արեւելից վէստիս...»³¹⁹):

Չնայած Հովհաննես թագավորի մահից հետո հայոց գահին տիրելու վեատ Սարգսի փորձերի ձախողմանը, ծերունագարդ սպարապետ Վահրամ Պահլավունու աջակցութեամբ Գագիկ Բ-ի օրինական թագադրմանը և հայրենասեր անեցիկների վճռականութեանը, այնուամենայնիվ, հայկական կենտրոնական պետականութիւնը կործանումից փրկել չհաջողվեց³²⁰:

---

³¹⁹ Վիմական տարեգիր, էջ 22: Մի շարք ուսումնասիրողների կարծիքով (Ն. Ակինյան, Կ. Մաթևոսյան, Գ. Գ. Սարգսյան) Տեկորի 1042 թ. վիմագրում հիշատակվող Քրզոր Մագիստրոսը Գրիգոր-Ապիրատ Հասանյանն է:

³²⁰ Անկախութիւնը պահպանած նահանգային թագավորութիւններին կանդաղադառնանք երրորդ գլխում:

**ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ**

**1. ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՆՈՐ ՏՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՍՊԱՐԵԶ
ԻԶՆԵԼՈՒ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ, ՆՐԱՆՑ ԱՎԱՏԱԿԱՆ
ՏԻՐՈՒՅԹՆԵՐԸ ԸՍՏ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ**

Բազրատունյաց թագավորության կործանմամբ հայկական երբեմնի հզոր իշխանական տները ցաք ու ցրիվ եղան: Բացառություն էին կազմում թերևս Արցախի, Սյունիքի, Հայաստանի կենտրոնական և հյուսիսային շրջանների որոշ ազնվականական տոհմեր, որոնց ներկայացուցիչները, սակայն ոչ մի էական դեր երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում չէին խաղում: Համենայն դեպս, այդպես էր կենտրոնական Հայաստանում սելջուկ-թուրքական տիրապետության վաղ շրջանում:

Զաքարյանների պատմական ասպարեզ իջնելով առաջացավ այն առանցքը, որի շուրջ հայ իշխանները համախմբվելով՝ ավելի քան քառորդ դարյա համառ պայքարից հետո հայրենի հողում կարողացան վերականգնել իրենց ավատական իրավունքները, վերագտնել քաղաքական դիրքերը:

Հայ ժողովրդի պատմությունն այս ժամանակաշրջանում ազատագրված Հայաստանի հասարակական կյանքում սկսում են հանդես գալ քաղաքական նոր ուժեր, որոնք ստանձնելով երկրի կառավարման գործը՝ կարճ ժամանակամիջոցում կարողանում են ստեղծել մի կուռ իշխանապետություն՝ վճռորոշ տեղ ունենալով Առաջավոր Ասիայում: Այս նոր իշխանական տները պատմական ասպարեզ իջան երկու ճանապարհով, նախ, սելջուկյան Հայաստանի ազատագրման գործում ունեցած իրենց ռազմական ծառայություններով: Դրանք հիմնականում հին իշխանական, նախարարական տների շառավիղներ էին, որոնք որպես զորապետներ, պատերազմում էին Զաքարյանների բանակում, և ի հատուցումն աչքի ընկնող ծառայությունների, որպես կանոն, տեր էին վերանշանակվում իրենց հայրենական կալվածքներում, ամրապնդում դրանց նկատմամբ ժառանգական իրավունքները (Հյուսիսային Հայաստան, Արցախ), կամ Զաքար-

յաններից որպես պարզև ստանում տիրույթներ, որոնց ազատագրմանը մասնակցել և քիչ ջանքեր չէին ներդրել՝ դառնալով դրանց տնօրինողը (Հայաստանի կենտրոնական շրջաններ՝ Այրարատ՝ Շիրակ, Արագածոտն), կամ էլ գլխավոր էին նշանակվում իրենց իսկ գրաված տարածքներում (Վայոց ձոր, Սյունիք): Երկրորդ ճանապարհը ձևավորվում է առևտրավաշխառուական դրամագլխի շնորհիվ: Զաքարյան բանակների Ֆինանսավորումն ու սելջուկյան տիրապետությունից Հայաստանի քայքայված տնտեսության վերականգնումը կարիք ունեին մեծ գումարների: Ավելի ուշ՝ մոնղոլական շրջանի հայկական իշխանապետությունում, երկրորդ ճանապարհն ավելի ակնառու է: Հարուստ վաճառականները, խոշոր դրամատերերը, գնելով տիրույթներ, դառնում են դրանց ավատական տերերը, ձեռք բերում իշխանական տիտղոսներ:

Հայաստանում ամենախոշոր հողատերերը Զաքարյաններն էին: Նրանց իրավունք էր վերապահվում բոլոր ազատագրված վայրերը համարելու իրենց «սեփական ժառանգությունը»: Իսկ նրանց բուն կալվածքներն էին հանդիսանում Լոռին, Անին՝ իրենց շրջակայքով, որոնք պատկանում էին Զաքարեին: Գեղարքունիքը, Պղնձահանքը, Դվինը, Ավանը, Բջնին՝ մերձակայքով՝ Իվանեին: Թալինը, Դաշտադեմը, Կոչը, Փարպին, Աշտարակը XIII դ. երկրորդ կեսին կազմում էին Իվանե Բ Զաքարյան-Շահնշահյանի որդի Աղբուղայի տիրույթները: Նա իր եղբայրների՝ իշխանաց իշխան Շահնշահ Բ-ի և աթաբեկ Զազայի հետ իշխում էր նաև Վաղարշապատում ու Անիում, իսկ Ուշին պատկանում էր նրա մյուս եղբորը՝ Ավագ Սարգսին, Արուծը՝ հորեղբորը՝ սպասալար Մխարգրձեղին³²¹:

Զաքարեի և Իվանեի հորեղբորորդի Զաքարե Վահրամյանը տերն էր. «... Գագա եւ Տաւշո, Գարդմանա եւ Տերունականին եւ այլոց գաւառաց...»³²²: «Այլոց գաւառաց» վիճագիր հիշատակություն տակ հասկացվում են Զորափոր և Կայեն գավառները (ներկայիս

³²¹ Տե՛ս արձանագրությունները՝ Վիճական տարեգիր, էջ 99, 107, 110-111, 138, 149, 151, 159, 161-162, 165, Գ. Կարախանյան, Դսեղի միջնադարյան ձիթհանը և նրա շինարարական արձանագրությունը, ՊԲՀ, 1977, № 4, էջ 25: Ե. Տեր-Մինասյան, Ամբերդաձորի հնությունները և արձանագրությունները, էջ 55, Ս. Սաղումյան, Աշտարակ, էջ 169-170, Ֆ. Բաբայան, Ա. Քալանթարյան, Ուշիի Ս. Սարգիս վանքի վիճական արձանագրությունները, ՊԲՀ, 2001, № 2, էջ 186-187, Կ. Մաթևոսյան, Արուծ, էջ 61:

³²² Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 220:

Ղազարխ)՝³²³ Վահրամյանների տարածքների մեջ էր ընդգրկվում նաև Փառխոսոր՝³²⁴ Ըստ Ս. Պողոսյանի՝ նրանց տիրույթները ձգվում էին Սևանի հյուսիսային, հարավարևելյան մասերից մինչև Շամքոր քաղաքը՝³²⁵ Իշխանության կենտրոնը Գագ ամրոցն էր (կառուցվել է X դ. և կոչվել Գագիկ Ա Բագրատունու՝ 990-1020, անունով), որն ըստ Ա. Շահնազարյանի՝ գտնվել է Կոթիի և Ղազարխի սահմանաբաժնում՝³²⁶:

Վրաց արքունիքի ամիրապետ Ամիր Քուրդ Աբուլ-Հասան Արծրունին՝ մորեղբայրը Ջաքարեի և Իվանեի, Մահկանաբերդի ու Կայանի իշխանն էր: Նրա տոհմի ամենաազնառու ներկայացուցիչ Սաղուն Արծրունին Հաղբատի 1273 թ. և էլի մի քանի արձանագրություններում հիշատակվում է որպես այդ կողմերի «տէր», «պատրոն»՝³²⁷:

Ամիր Քուրդ Արծրունու եղբայր Ամիր Սարգսի որդի Խորաս իշխանը Շահնշահ Ա Ջաքարյանի դաստիարակն էր՝³²⁸: Նա և նրա սերունդները, ըստ վիմագիր սկզբնաղբյուրների, տիրում էին Բագնայրում, Աշնակում՝³²⁹: Արծրունիների տոհմի մի շարք ներկայացուցիչներ՝ Ամիր Քուրդ, Խորաս, Հասան, Սաղուն Բ, Սասնա, Թաղված են Հաղբատավանքի մեծ գավթում՝³³⁰:

Ջաքարյանները, Վահրամյաններն ու Արծրունիները, իբրև ազգակից տոհմեր, XIII դ. սկզբներին Հայաստանի քաղաքական կյանքում կատարում էին ամենաառաջնակարգ դերը:

Ջաքարյան բանակի հզոր սյուներից էր զորապետ Վաչե Վաչուտյանը: Նա «սիրեցաւ ի Ջաքարիայէ և եղև հաւատարիմ տան նորա, զոր և կարգեաց զնա իշխանաց իշխան տանն Արագածու և Շիրակայ, Նգայ և Անբերդոյ և ամենայն եզերացն նոցա մինչև Երասխ գետը»՝³³¹: Նույնը տառացիորեն կրկնում է Ջաքարիա Սար-

³²³ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Երևան, 1952, էջ 132:

³²⁴ Տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 541:

³²⁵ Տե՛ս Ս. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX-XIII դդ., էջ 283:

³²⁶ Տե՛ս Ա. Շահնազարյան, Վահրամյանների իշխանությունը, Երևան, 1990, էջ 107:

³²⁷ Դիվան, պր. IX, էջ 180-181, 202:

³²⁸ Տե՛ս Գ. Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 659:

³²⁹ Տե՛ս Կ. Բասմաջեան, Հայերէն արձանագրութիւնք Անուոյ, Բագնայրի և Մարմաշինու, էջ 174, 178, Վիմական տարեգիր, էջ 104, 110:

³³⁰ Տե՛ս Դիվան, պր. IX, էջ 175-176:

³³¹ Մխիթար Անեցի, էջ 119-120:

կավագ Քանաքեոցին³³²: Այդ մասին հայտնում է ինքը՝ Վաչեն, Հովհաննավանքի :ՈԿԶ: (1217) արձանագրություն մեջ. «...ես Վաչէ իշխանաց իշխան, որդի Սարգսի Վաչուտանց, սիրեցեալ ի սոցանէ մեծաւ պատուով վլայսլնյ հաւատարիմ ծառայլյութե լանյ իմո

կոչեցա ի գործ վերակացութե գաւառիս ...»³³³:

Հարկ է նշել, որ Վաչէ Վաչուտյանի նստավայր Ամբերդ ամրոցը, նա, ի դեպ, Մակարավանքի եկեղեցու գավթի շինարարությունը 600 դահեկան գումարով օժանդակելիս, իրեն հորջորջում է «Վաչէ Անբերթեցի»³³⁴, գրավել է անձամբ սպարապետ Զաքարեն՝ այդ մասին արձանագրելով Անտառուտի խաչքարի վրա, որին կանդրադառնանք աշխատություն հաջորդ գլխում: Մեկ այլ արձանագրությունում Զաքարեն և Իվանեն Ամբերդը համարում են իրենց «սեփական դղեակը»³³⁵: Ըստ երևույթին, Վաչեն աչքի է ընկել այդ անառիկ ամրոցի նվաճման գործում և իբրև մարտական սիրագործությունների փոխհատուցում՝ այն ստացել որպես սեփական տիրույթ: Ուշագրություն արժանի է այն փաստը, որ Սաղմոսավանքի՝ Վաչե Բ-ի անթվակիր ընդարձակ արձանագրությունում որպես «սեփհական տէր գաւառիս Ամբերդո»³³⁶ հիշատակվում է ոչ թե Վաչուտյան տոհմի ներկայացուցիչ, այլ Իվանե Բ Զաքարյանը՝ Շահանշահ Ա-ի որդին:

Հավանաբար այդ փոփոխությունը տեղի է ունեցել Քուրդ Ա Վաչուտյանի քաղաքական ասպարեզից ճգնակեցություն անցնելուց հետո՝ 1260-ական թվականների կեսերին:

Ժամանակներ անց Կարբիի գանգակատան 1338 թ. արձանագրությունում իբրև «տէր Անբերդոյ գաւառիս»³³⁷ հանդես է գալիս իշխանաց իշխան Քուրդ Բ Ամբերդեցին: Հիշատակությունից ակնբախ է, որ Քուրդ Բ-ը վերականգնել է Ամբերդ գավառի նկատմամբ Վաչուտյանների սեփականատիրական իրավունքը³³⁸: Քուրդ Բ-ի որդի Թեոդորոս Զրքինը, ով Հովհաննավանքի 1350 թ. վիմագրում նույն-

³³² Տե՛ս «Զաքարեայ Սարկաւագի Պատմագրութիւն», հ. 3-րդ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 12:

³³³ Կ. Ղաֆաղարյան, Հովհաննավանքը ..., էջ 82-83:

³³⁴ Դիվան, պր. VI, էջ 186:

³³⁵ Դիվան, պր. IX, էջ 153-154:

³³⁶ Հ. Եղիազարյան, Սաղմոսավանք, «Էջմիածին», 1961, Զ, էջ 43:

³³⁷ Տե՛ս Տ. Պետրոսյանց, Վաչուտյաններ, Երևան, 2001, էջ 268-269:

³³⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

պես հիշատակվում է «իշխանաց իշխան»³³⁹ տիտղոսով, Ամբերդի եկեղեցու մուտքի բարավորի եղծված արձանագրությամբ մոր՝ Խուանդ խաթունի հետ ներկայանում են որպես այդ կողմերի պարոններ³⁴⁰:

Վայոց ձորի, Սյունիքի և այլ վայրերի ազատագրման եռանդուն մասնակիցն էր ծագումով գեռաքարեցի Վասակ Խաղբակյանը: Նա իր երեք որդիներով, ինչպես Մխիթար Այրիվանեցին է վկայում. «...եկեալ ի Խաչենոյ, բազում արիութիւն ցուցին»³⁴¹: Իսկ Կիրակոս Գանձակեցին ավելացնում է, որ «յահէ նոցա զողայր ամենայն զօրն տաճկաց...»³⁴²: Արատեսի վանքի գմբեթավոր եկեղեցու արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ Եղեգյաց ձորի ամրոցներն ու բնակավայրերն ազատագրել է Իվանե Զաքարյանի բանակի զորպետ Վասակ Խաղբակյանը³⁴³: Եվ ի պատիվ այս հաղթանակների, Իվանե աթաբեկը նրան է պարգևում այդ տիրույթները: Իսկ նրա եղբայր Գրիգորը, ինչպես նշում է մեծավաստակ Գարեգին Հովսեփյանը, փաստարկելով Գառնիի շրջակայքի արձանագրությունները, իշխում է ամրոցին, գյուղաքաղաքին ու մերձակայքին³⁴⁴: Խաղբակյան իշխանական նստավայրը Սրկղունքը (ներկայիս Վերնաչենը) և Բոլորաբերդն էին³⁴⁵: Նրանց ավատական տիրույթների մասն էր կազմում նաև Նախիջևանի Շահապունիք-ձահուկը: Այսպես, Շահապունիքի Նորագյուղի տարածքում 1261 թ. խաչքար է կանգնեցվել «... յիշխանութեամբ պարոն Պռոշո...»³⁴⁶: Սրան մոտակա Կոթի գյուղում 1287 թ. Պապաք Պռոշյանն իր տիկնոջ երկարակենդանության համար խաչքար է պատվիրել³⁴⁷:

1300 թ. էաչի Պռոշյան մեծ իշխանը Քարկոփի կամ Խոտակերաց վանքի Ս. Նշանի արծաթյա պահարանի երեսին արձանագրել է, որ «... տիրեցի հայրենի երկրիս իմո Շապունեաց եւ այլ յոլով

³³⁹ Կ. Ղաֆաղարյան, Հովհաննավանքը ..., էջ 92-94:

³⁴⁰ Մեր դաշտային օրագրից:

³⁴¹ Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 65:

³⁴² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 205:

³⁴³ Տե՛ս Դիվան, պր. III, էջ 88:

³⁴⁴ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք..., էջ 42-44:

³⁴⁵ Տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 549:

³⁴⁶ Ար. Այվազյան, Նախիջևանի կոթողային հուշարձաններն ու պատկերաքանդակները, Երևան, 1987, էջ 95-96:

³⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 110:

գաւառաց...»³⁴⁸: Բացի վերը նշված գավառներից, Պոռչյանները տիրույթներ են ունեցել նաև Կոտայքի, Վարաժնունիքի և Գեղարքունիքի մի մասում: Վերջինս են վկայում Մարտունու տարածաշրջանի Փառականք գյուղում «... ի պարոնութի Պոռչոյ...»³⁴⁹ ոմն Մանուչարի 1273 թ. կանգնեցրած խաչքարը և Վարդենիկ գյուղի 1290 թ. խաչարձանը՝ Ամիր Հասան Ա Պոռչյանի իշխանավարության տարիներին³⁵⁰:

Այստեղ ուզում ենք կանգ առնել այն պատմության վրա, թե ինչպես մեզ հաջողվեց հայտնաբերել Պոռչյան իշխանական տանը երբևէ պատկանած տիրույթ: Դա Մուղնին է:

Աշտարակի Մուղնու Ս. Գևորգ վանքը դասվում է Հայաստանի միջնադարյան այն հուշարձանների թվին, որը համակողմանիորեն ու հանգամանալից կերպով ուսումնասիրվել է թե՛ ճարտարապետական³⁵¹, թե՛ պատմագիտական³⁵², թե՛ վիճակագրագիտական³⁵³ առումներով: Կառույցն իր հորինվածքային մտահղացմամբ ու կատարողական բարձր արվեստով արժանացել է ոչ միայն հայ, այլև օտարազգի հետազոտողների ուշադրությանը³⁵⁴:

Սակայն, երբ Արագածոտնի մարզում վիճակագրագիտական-հավաքչական աշխատանքներ կատարելու ընթացքում այցելեցինք Մուղնի և նախկինում հրատարակված վիճակագրական նյութը տեղում համեմատում էինք բնագրերի հետ, վանքի բակում խնամքով պահպանվող բազմաթիվ արձանագիր բեկորներից մեր ուշադրությունը գրավեցին հատկապես երկուսը, ինչպես նաև մեկ համառոտ հիշատակագրութուն, որոնք իրենց մեջ նոր տեղեկութուններ են պարունակում: Թեկուզ մեկ բառից կամ մի քանի տառից կազմված փոքր, թերի և ոչ ամբողջական այդպիսի արձանագրութունների աղբյու-

³⁴⁸ Դիվան, պր. III, էջ 208, հմմտ. Վիճակագրագիտական տարեգիր, էջ 140:

³⁴⁹ Դիվան, պր. IV, էջ 253:

³⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 150:

³⁵¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս Մ. Հասրաթյան, Մուղնու վանքի ճարտարապետական համալիրը, «Հայկական արվեստ», Երևան, 1984, էջ 36-46:

³⁵² Տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Մուղնու Ս. Գևորգ վանքը, Երևան, 2000: Տե՛ս նաև նույնի՛ Մուղնու Ս. Գևորգ վանքը, Ս. Էջմիածին, 2009:

³⁵³ Տե՛ս Հ. Նիխազարյան, Մուղնու վանքը և նրա վիճակագրագիտական-արձանագրութունները, «Էջմիածին», 1960, էջ 32-37, նաև Ս. Սաղումյան, Մուղնու Ս. Գևորգ եկեղեցին և նրա վիճակագրերը, «Էջմիածին», 1977, Ա, էջ 45-54 և նույնի՛ Աշտարակ, էջ 231-249:

³⁵⁴ Տե՛ս Մ. Հասրաթյան, նույն տեղում, էջ 36, տողատակ:

րագիտական արժեքը կարևորել է դեռևս հայ վիճագրագիտության
երախտավոր Հ. Օրբելին³⁵⁵:

Երեք արձանագիր բեկորներից առաջինը գորչավուն քարի վրա
երկու տողանոց հետևյալ արձանագրությունն է.

Հուսանկար

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵԱՍՍ
ԽԱՆ ԵԵԱՉՈՅԹ

Գրչագիր³⁵⁶

ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵՍ՝ ԱՍԴԱՏՈՒՅՐ, / ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԻՇԽԱՆԱՅ

ԻՇՂ ԽԱՆԻՆ ԷԱՉՈՅ, ԹԴՈՂԻՂ ...³⁵⁷

Սա ակնհայտորեն իրավական բնույթի վիճագրի հատված է, ինչը
հուշում է «ԹՈՂԻ» բառի «Թ» տառի արձանագրված լինելու հան-

³⁵⁵ Տե՛ս Դիվան, պր. I, էջ XXIII:

³⁵⁶ Մուղնիի գրչագրերն ըստ Արսեն Հարությունյանի:

³⁵⁷ Աչ. Մանուչարյան, Մուղնին Պոռչյանների իշխանական տիրույթ, «ՎԷՄ», թիվ 1,
Երևան, 2012, էջ 102:

գամանքը, որին պետք է հաջորդած լիներ որևէ հարկատեսակի ապահարկության հիշատակությունը:

Էաչի անունով պատմական անձ հայտնի է միայն Պոռչյան տոհմի գործիչը³⁵⁸: Էաչի Պոռչյանին «գեղեցկածաղիկ» մակդիրով և «մեծ կողմնակալ» պաշտոնով է հիշատակում Ստեփանոս Օրբելյանը³⁵⁹: Էաչիին Պոռչյանների իշխանության ավագության իրավունքն անցել էր 1299 թվականին³⁶⁰: Նա, ինչպես նշել ենք, 1300 թ. պատրաստել է տվել Խոտակերաց կամ Քարկոփի վանքի Ս. Նշանի արծաթյա, ոսկեզօծ պահարանը՝ հայ միջնադարյան արվեստի լավագույն նմուշներից մեկը³⁶¹: Էաչի Պոռչյանը եղել է ժամանակի նշանավոր քաղաքական գործիչներից, քաջ զորավետներից մեկը, որը զոհվել է 1317 թ. դեկտեմբերի 18-ին՝ մեծ սուգ պատճառելով «ամենայն քրիստոնէից»³⁶²:

Արդ, հարց է ծագում, ի՞նչ գործ ունի Էաչին Մուղնիում, այն դեպքում, երբ հայտնի է, ինչպես վերն ակնարկել ենք, որ Պոռչյան իշխանական տան ավատական «տիրույթները տարածվում էին Վայոց ձորի արևմտյան մասում, Շահապունիքի, Վարաժնունիքի, Կոտայքի շրջանում, մի մասն էլ՝ Այրարատի նահանգում»³⁶³, նաև Գեղարքունիքի մի հատվածում³⁶⁴:

Կարելի է մտածել, որ արձանագրության բեկորը պատահական է հայտնվել Մուղնու եկեղեցու տարածքում. ինչ-որ ժամանակ ուխտավորներից կամ հավատավորներից մեկն այն ինչ-որ վայրից այդտեղ է բերել: Սակայն այս կարծիքը հերքվում է հաջորդ արձանագիր բեկորով.

³⁵⁸ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, էջ 222:

³⁵⁹ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 432:

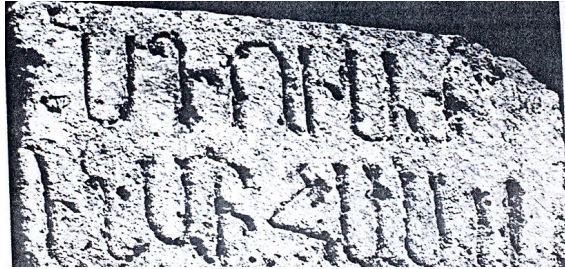
³⁶⁰ Տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 644:

³⁶¹ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք..., էջ 99-101:

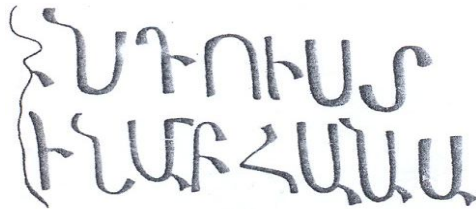
³⁶² «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 128:

³⁶³ ՀԺՊ III, էջ 549: Հիշատակությունը թերի է, չի որոշակիացվում Այրարատ նահանգի էլ ո՞ր մասերում էին դրանք տարածվում, այն դեպքում, երբ Վարաժնունիքն ու Կոտայքն այդ կենտրոնական աշխարհի գավառներն էին կազմում:

³⁶⁴ Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981, էջ 89-90:

Հուսանկար

Գրչագիր

Բոլորաձև երկաթագիր տառատեսակներով այս երկտողը փորագրված է սպիտակավուն քարի վրա: Արձանագրության երկրորդ տողում հիշատակված է Ամիր Հասան անունը, իսկ նրանից առաջ պահպանված բառի «...ին» վերջին երկու տառերը: Դրանք կարող են պատկանել օրինակ՝ «ԻՇԽԱՆԻՆ» բառին: Ամիր Հասանը Պոռչյան տոհմում հանդիպող անուններից է: Պոռչյան իշխանատոհմում Ամիր Հասան անվամբ հայտնի են երկու հոգի՝ էաչիի հայրն ու որդին, այսինքն թոռն անվանակոչված է ի պատիվ պապի: Կարևոր է գանազանել, թե ո՞ր իշխանն է հիշատակված՝ Ամիր Հասան Ա (1284-1292), թե՞ Ամիր Հասան Բ (1318-1348/51):

Բայց առայժմ մի կողմ թողնելով այս խնդիրը՝ նախ, փորձենք բացահայտել Ամիր Հասանի դստեր ինքնությունը: Առաջին տողում «ԴՈՒՍՏ» բառին նախորդող անունից պահպանվել է «Ն» տառը՝ «Ս» ստացական հոգի հետ կցագիր:

Պոռչյանների իշխանատոհմում «ն» վերջավորությամբ իգական անվան հանդիպում ենք Պոռչ Խաղբակյանի դստեր՝ Գոհար Խաթունի պարագայում՝ վախճանված 1268 թ. առաջ³⁶⁵: Հնարավոր է Գոհար Խաթունի հիշատակի հավերժացումը տոհմակցուհիների հետագա անվանակոչություններում: Բայց մեր վիճազրի վերծա-

³⁶⁵ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք..., էջ 72:

նությունում «Խաթուն» վերականգնելը բացառվում է, քանի որ բնագրում դասեր անվան պահպանված «ՆՍ» կցագրից առաջ նշմարվում է «Ա» տառի փոքր ստեղծ: Հետևապես, իշխանուհու անունը վերջանում է «ԱՆՍ» տառաշարով: Դասեր անվան վերականգնման գործում օգնում է Գանձասարի վանքի գավթի հյուսիսային պատի 1309 թ. արձանագրությունը, ըստ որի՝ սուրբ ուխտին ընծայաբերություն կատարող նվիրատուն իրեն կոչում է. «Ես Էսուգանս, դուստր մեծին Ամիր Հասանս...»³⁶⁶:

Այս հիշատակությունը լուծում է մի շարք հարցեր: Նախ, հայտնի է դառնում Մուղղու արձանագիր բեկորի աղջկա անունը՝ Էսուգան, ապա այն, որ նա դուստրն է Ամիր Հասան Ա-ի, այսինքն՝ քուլըն է Էաչիի, և որ այդ հատվածային վիմագիրը պետք է վերծանվի հետևյալ կերպ.

ԴԵՄ ԷՍՈՒԳԱՂ ՆՍ, ԴՈՒՍՏ Ը/ ՄԵԾՂ ԻՆ

ԱՄԻՐ ՀԱՍԱՆ ԴԱՂ ...³⁶⁷:

«Էսուգան» անունը, մեր կարծիքով, պետք է ստուգաբանվի արաբական արմատներով. «Էսու» = «Իսա» = «Հիսուս» (عيسى) և «գան» (قن) «կանոնավորել», այսինքն՝ «Հիսուսով կանոնավորված»: Իսկ Գանձասարում Էսուգանի հայտնվելը պետք է նկատել իշխանուհու՝ նախնյաց բնօրրան այցելություն կատարելու արդյունք:

Էաչիի և Էսուգանի հայր Ամիր Հասան Ա-ը ներկայիս Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիկ գյուղի արևելյան եզրին, գետակի աջ ափին գտնվող իշխանավանքին մերձակա պատմական գերեզմանոցում Ովասար կազմողի 1290 թ. կանգնեցրած վերոհիշյալ մեծ և գեղաբանդակ խաչքարի արձանագրությունում հիշատակվում է որպես «բարեպաշտ արքայ»³⁶⁸:

Այն, որ Մուղղու երկու արժեքավոր վիմագիր վկայությունները պատահական չեն հայտնվել այդտեղ կամ ուխտագնացություն արդյունքում, հավաստվում է Էաչիի և Էսուգանի պապ Պոռո խաչքարի (1223-1284) հզորագույն իշխանի արձանագրության առկա-

³⁶⁶ Դիվան, պր. V, էջ 52:

³⁶⁷ Աշ. Մանուչարյան, նշվ. հոդված, էջ 104:

³⁶⁸ Դիվան, պր. IV, էջ 150: Իսկ «բարեպաշտ արքայի» թոռ Ամիր Հասան Բ-ի օրոք ծաղկում ապրեց Գլաձորի համալսարանը: Այդ մասին տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Խաչքարի խաչքար..., էջ 108:

յուլթյամբ Հովհաննավանքում: Ըստ այդ վիճազրի՝ հայոց սպարապետ Պոռչը 1247 թ. Հովհաննավանքին նվիրատվութիւն է կատարել՝ «Էտուռ Ինչս»՝ ընծայելով խոշոր ունեցվածք, ինչը մակաբերվում է սուրբ ուխտի միաբանների խոստացած :Ժ: (10)օր պատարագ տարվա մեջ մատուցելու փաստից³⁶⁹: Հայտնի է, որ միջնադարում ս. պատարագների սահմանվող քանակը կախված էր նվիրատվութեան արժեքից: Իսկ Հովհաննավանքը հեռու չէ Մուղնուց, և հենց այդ նշանավոր մենաստանի միաբաններն են, ինչպես հաղորդում է Զաքարիա պատմիչ Քանաքեռցին, հիմնադրել Մուղնու Ս. Գևորգ վանքը³⁷⁰: Մուղնի բառն էլ ժողովրդականորեն ստուգաբանվել է որպես Հովհաննավանքից մեկ մղոն՝ «մղոն մի» հեռու գտնվող, այստեղից էլ՝ «մղոն մի»= Մղոնի= Մուղնի³⁷¹:

Մուղնու վանքի հիմնադրման ժամանակը հայտնի չէ: Կ. Մաթևոսյանը, հիմնվելով Մուղնիի Ս. Գևորգ Զորավարի վանքում 1278 թ. և 1280 թ. ընդօրինակված ձեռագրերի վրա, եզրակացնում է, որ «Մուղնիում Ս. Գևորգ անուկով եկեղեցի կար 13-րդ դարի վերջերին և որ այն հիմնադրվել է 1278 թ. ավելի վաղ... Վանքի բակում և շրջակայքում կան նաև քառակող կոթողների բազմաթիվ բեկորներ, որոնք 4-5-րդ դարերի հուշարձաններ են»³⁷²:

Բացի եկեղեցուց, անշուշտ, եղել է նաև կից շինութիւն: Դրանց պատերին էաչին և էսուգանը թողել են արձանագրութիւններ, որոնցից այժմ միայն գորշավուն ու սպիտակավուն բեկորներ են պահպանվել:

Կ. Մաթևոսյանը, վկայակոչելով Առաքել Դավրիժեցուն, գրում է, որ վանահայր, մուղնեցի Մարտիրոս եպիսկոպոսը (1632-1655) ամբողջովին քանդել է խարխուլ, հին, փոքրիկ աղոթարանը՝ փոխարենը կառուցելով քառասյուն վայելուչ եկեղեցի և պարսպապատել տարածքը³⁷³: Այստեղից էլ հնարավոր է՝ անհետացել են Պոռչյանների արձանագրութիւնները, կամ էլ վերաշարվել են պատերի մեջ և չքացել Մարտիրոս եպիսկոպոսի եղբորորդու՝ Հովհաննես վարդապետի (1609-1669) կողմից սրբատաշ քարերով հիմնարար նորո-

³⁶⁹ Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Հովհաննավանք..., էջ 91:

³⁷⁰ Տե՛ս Զաքարիա Սարկավազ, հ. 3-րդ, էջ 40-41:

³⁷¹ Տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Մուղնու Ս. Գևորգ վանքը, Ս. էջմիածին, 2009, էջ 9:

³⁷² Կ. Մաթևոսյան, Մուղնու Ս. Գևորգ վանքը, Երևան, 2000, էջ 11:

³⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 14-25:

գության ժամանակ՝ ձեռամբ նշանավոր ճարտարապետ Սահակ Հիզանցու և նրա աշակերտ ու փեսա Մուրադի:

Մուղնին, երևի, Պոռչյան իշխաններին անհրաժեշտ էր որպես հանգրվան՝ անմասն չմնալու Եգիպտոսից, Կիլիկիայից դեպի հեռավոր Կարակորում ձգվող միջազգային առևտրի ճանապարհի անցուղարձից: Բայց Պոռչյանները, որոշ ժամանակ տիրանալով Մուղնի գյուղին, այն օտարել են: 1425 թ. Ազիզբեկի որդի և Գամրիկելի թոռ Զաքարիան գնել է Մուղնի գյուղը³⁷⁴:

Ազիզբեկի կամ Ազիզ բեկի հիշատակությունը՝ ամիր Ազիզ ձևով առկա է հետևյալ վիմագրում.

Լուսանկար

ԱՆՅՈՂՄԻ
 ԱՄԻՐԱՍ
 ԻՋԻԷ
 Մ

Գրչագիր

Ա լՍՏՈՒԱ յԾ ՈՂ լՈՐ յՄԻ/ ԱՄԻՐ ԱԶԻԶԻՆ/, ԱՄԷՆ³⁷⁵:

Ազիզ բեկի և Զաքարիայի կապակցությամբ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանը գրում է. «Իսկ Զաքարիայի մասին ամենեւին բան

³⁷⁴ Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Հովհաննավանքը..., էջ 102: Զաքարիան արձանագրության մեջ չի հայտնում, թե ումից է գնել Մուղնի գյուղը:

³⁷⁵ Աչ. Մանուչարյան, նշվ. հոդված, էջ 106:

չգիտենք. Թէպէտ մի Զաքարիա, որդի Ազիզբէկին յիշուամ է Յովհաննայ վանքի արձանագրութիւնների մէջ, բայց նա թոռն է Գամրիկէլի, ուստի եւ դժուար է հաստատել, թէ Ազիզբէկ Բ-ի (Եղվարդի տիրոջ՝ Ա. Մ.) որդին է. վերջինիս ղեպքում պէտք է ընդունել, թէ այստեղ յիշատակուած Գամրիկէլը Վաչուտեաններից էր եւ մօր կողմից Զաքարիայի պապը, որ յիշատակուել է իբրեւ տեղական իշխան»³⁷⁶: Բայց նոր տերը Մուղնիում երկար չի տիրել, ընդամենը վեց տարի, քանի որ «1431 թ. էջմիածնի վանքը տնտեսապէս ամրապնդելու և կաթողիկոսական աթոռանիստ դարձնելու նպատակով, Սյունյաց իշխան Բեչքեն Օրբելյանի որդի Ռուստամը, որն իսքանդար Կարա-կոյունլուի ամենամերձավոր խորհրդականներից էր ու, թերևս, նշանակվել էր Այրարատյան երկրի կողմնապետ, վաճառքի անվան տակ էջմիածնի վանքին է նվիրում յոթ խոշոր գյուղեր...»³⁷⁷, որոնց թվում էր նաև Մուղնին:

Վերադառնալով Պոռչյանների մյուս տիրույթներին՝ ամփոփենք, որ բուն Սյունիքում (Ծղուկ, Հաբանդ, Բաղք, Արևիք) Խաղբակյան իշխանները սեփականատիրական իրավունքով ոչ մի տիրույթ չեն ունեցել: Սյունիքի պատմութեան գիտակ Գ. Գրիգորյանը, շրջանառութեան մեջ դնելով հարուստ վիճակաւորական նյութ, ամենայն մանրամասնութեամբ, գյուղ առ գյուղ, մատնանշում է Պոռչյան տոհմի սեփական կալվածքները, ընդգծում նրա հարևան Օրբելյան տան ավատական տիրույթները, տալիս դրանց ամբողջական պատկերը³⁷⁸:

Զաքարյանների իշխանապետութեան ամենահայտնի ու ազդեցիկ տներից էին Սյունիքի Օրբելյանները: Այս մեծ իշխանութեան հիմնադիրը Լիպարիտն էր՝ վրաց երբեմնի հզոր Օրբելի ամիրսպասալարների նշանավոր տոհմից: Վրաց Գեորգի Լաչա թագավորի համաձայնութեամբ նա աթաբեկ Իվանեից ստանում է ընդարձակ կալվածքներ Վայոց ձորի արևելյան շրջաններում, բուն Սյունիքում, Կոտայքի և Գեղարքունիքի մի մասում «փոխան հայրենեացն»³⁷⁹: Լիպարիտն ամուսնանում է իշխանաց իշխան Բուբակի դուստր

³⁷⁶ Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք..., էջ 419: Սիմեոն վարդապետ Այրիվանեցու 1444 թ. գրված Յայամաւուրքում հիշատակվում են Եղվարդի տեր Ազիզբէկ Բ-ը ու նրա որդիները՝ Ավագն ու Զաքարիան: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 418, տե՛ս նաև Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 569:

³⁷⁷ «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հ. IV, ԳԱ հրատ., Երևան, 1972, էջ 39 (այսուհետև՝ ՀԺՊ, IV):

³⁷⁸ Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, էջ 89-92:

³⁷⁹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 397:

Ասփայի հետ³⁸⁰, մերվում Սյունիքի ազնվականներին, դառնում Սյունյաց հայ Օրբելյանների ավատական տան հիմնադիրը՝ նստավայր ընտրելով Եղեգիսը և Արփա ավանը: «Եւ զի նա (Լիպարիտ - Ա. Մ.) եղեւ առաջնորդ առման Սիւնեաց և այլ բերդերոյն և տայ (Իվանե - Ա. Մ.) ի ձեռս նորա զՍիւնիս, զՈրոտն, զԲարկուշատ և զայլ բերդորէսն»³⁸¹:

Վայոց ձորի Նորավանից Ս. Կարապետ եկեղեցու վիմագրում արտացոլված է Օրբելի տոհմի երբեմնի փառքն ու անկումը, Սյունիքում նրա հաստատվելն ու երկրորդ վերածնունդը. «Ի Թ. :ՈՆ: (1221) Կաման Այ. ես Լիպարիտ, որդի Ալակումին, Թոռն մեծի Աւրպելանց, զի հայրն իմ Ալումին քինացաւ Թագաւորին աբխազաց, գնաց ի տունն աթաբակ Էլտիկուզանց եւ նա մեծ աւզատով մեծարեց զնա. ետ նմա մեծ քաղաքն Համիան. Ես Լիպարիտս, որդի նորա, մանուկ գոլով դարձա վերըստին ի լուսաւոր հաւատն սրբոյն Գրիգորի. եկի առ մեծ աթապակ Իւանէ եւ հայրենեցն փոխան երեստ զՀարաշխաբերդ իւր կերովս... եւ ես շինեցի զվանքս, որ կոչի Նորավանք...»³⁸²:

Պռոշյաններից, Օրբելյաններից բացի, Վայոց ձորում ու Գեղարքունիքում, մասնավորապես առաջինի հարավային մասում, և երկրորդի հարավ-արևմուտքում տիրույթներ ունեւր վերոհիշյալ իշխանաց իշխան Բուբակը, ով տիրում էր Մազազ գավառում նույնպես: Նա սեփականատեր էր նաև Առինջում, Քանաքեռում, Սյունիքի Նորաշենիկ գյուղում: Բուբակ զորավարը Գեղարքունյաց Հայրավանքում արձանագրել է, որ. «Ի Թվ հալլոց :ՈՎ: (1211) նորոգեցաւ

եկեղեցիս յառաջնորդութե Յովասափի և Ներսիսի մեծն սպարապետն Բուբայն, տէր երկրիս...»³⁸³: Նա 1223 թ. Նորավանքին է նվիրում իր արնագին և Զաքարեի ու Իվանեի մեծ սիգելով հաստատված «զԱղբերիս գիւղ իւր ամէն սահմանաւն ի սուրբ եկեղեցիս Նորավանից՝ ի սուրբ Կարապետս եւ ի սուրբ Նախավկայս տուրի ազատ յամէն հարկաց...»³⁸⁴:

³⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁸¹ Նույն տեղում:

³⁸² Դիվան, պր. III, էջ 211:

³⁸³ Դիվան, պր. IV, էջ 69:

³⁸⁴ Վիմական տարեգիր, էջ 67:

«Բուբակը եղել է Ջաքարյան արքունիքի մասխուրթ - ուխուցեսը, այլ խոսքով, վարել է այնպիսի պաշտոն, որպիսին սկզբնական շրջանում ունեցել է Իվանեն վրացական արքունիքում»³⁸⁵: Իշխանաց իշխան, սպարապետ³⁸⁶ Բուբակին այդ պաշտոնում փոխարինել է Խորաս Արծրունին³⁸⁷:

Բուբակը թաղված է Հրազդանի տարածաշրջանի Թեժառույքի վանքում՝ իրենց տոհմական գերեզմանոցում³⁸⁸:

XIV դ. սկզբին Բուբակի համանուն ծոռը գրում է, որ ինքը տրկնոջ՝ Մանդրուտի հետ «բազում աշխատութեամբ բերաք զԴուրս» Լոռու Մղարթ գյուղը և «կանգնեցաք զխաչս»³⁸⁹:

Ջաքարյան տիրապետության ժամանակաշրջանում իրենց ռազմական ծառայություններով առանձնապես աչքի է ընկել Խաչեն-Արցախի զինվորական ուժեղ ազնվականությունը: XII դ. վերջերին և XIII դ. սկզբներին Խաչենում իշխում էին Առանչահիկների Փառխոսի, Աղվանքի ճյուղավորված սերունդները:

Վերին Խաչենում տիրում էին Վախտանգ Սակո նահապետի որդիները: Նրանցից ամենանշանավորը՝ Հասան Կրոնավորյալ Հաթերքեցին, համաձայն Դադիվանքի 1182 թ. խաչքարի արձանագրության, տերն էր Արցախի ամենահայտնի ամրոցների. «... Հաթերքո եւ Հանդաբերդո, Խաչինաբերդո և Հաւախաղացին...»³⁹⁰: Նա երկար տարիներ պատերազմելով և Աստուծո օգնականութամբ թշնամիներին հաղթելուց հետո՝ վերոհիշյալ ամրոցներն ու բոլոր տիրույթները հանձնում է իր զավակներին, հազնում կրոնավորի սքեմ, տրկնոջ ու կրտսեր որդու հետ հեռանում Դադիվանք. «... Եւ եղեն ինձ:Զ:(6) որդի, զբերդերս եւ զգաւառս ետուլ նոցա, եւ եկի ի վանքս մաւտ իմ եղբայրս տէր Գրիգորէս եւ եղէ կրաւնաւոր...»³⁹¹, «Ես Մամայ թագուհի, ամուսին Հասանայ, դուստր Կուրիկայ թագաւորին կացաք յաւագուլթե յամս :Լ: (30). ես և այրն իմ թողեալ զհայրենիքս որդուց մերոց, եկաք ի վանքս մաւտ տէր Գրիգորիս, և

³⁸⁵ ՀԺՊ, III, էջ 549:

³⁸⁶ Բուբակի ռազմական ծառայությունների մասին կխոսենք Գ գլխում:

³⁸⁷ Տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 551:

³⁸⁸ Տե՛ս Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977, էջ 330:

³⁸⁹ Դիվան, պր. IX, էջ 330:

³⁹⁰ Դիվան, պր. V, էջ 198:

³⁹¹ Նույն տեղում:

որդին մեր համանուն նորին, և զգեցաք զձև միանձանց... ՈԼԱ (1182) թվիս»³⁹²: Նրանց երեց որդի Վախտանգը ստանում է տիրույթների կենտրոն Հաթերքը, ստանձնում նաև Արցախի կողմնապետությունը: Վերը նշյալ վանքի գմբեթավոր եկեղեցու արձանագրությունում նա տերն է. «...Հաթերքո եւ ամենայն Վերին Խաչենո...»³⁹³:

Արցախի իշխանապետ, որ է իշխանաց իշխան, այսինքն՝ գահերեց Վախտանգ թագավորազնի մահվանից հետո, քանի որ նա անժառանգ էր. երկու զավակները կյանքից հեռացել էին անժամանակ. «.. զի անդրանիկն .. Հասան սպանաւ ի թուրքաց պատերազմին ... եւ

կրտսեր որդին ... Գրիգոր ... փոխեցան առ Քս ... ի թւականութեանս հայոց :ՈԿԳ: (1214)...»³⁹⁴, ուստի, ինչպես ընդունված է կարծել, Իվանե աթաբեկը Սաղոյանների տիրույթները համաձայնաբար հանձնում է ազգակից տոհմի ներկայացուցիչներին, որոնց ավագի՝ Հասանի կինն էր աստվածազարմ տիրուհի Դոփ Զաքարյանը: Վերջինս, որպես օֆիտ ստացել էր Գեղամա երկրի արևելյան կողմերը՝ Ծար-Վայկունիքը: Դրանք հաթերքցիների տիրույթների հետ միասնաբար կազմում են մի ընդարձակ տարածք, որտեղ իշխում է նորաստեղծ Դոփյան տոհմը:

Առհասարակ, Դոփի ամուսնու հարցում հայագետների կարծիքները երկփեղկվում են: Մի մասը (Գ. Հովսեփյան³⁹⁵, Բ. Ուլուբաբյան³⁹⁶, Գ. Կիրակոսյան³⁹⁷ և ուրիշներ) կարծում են, թե նա եղել է Հասանը, ով սերում էր Հաթերքի իշխաններից, իսկ ոմանք էլ (Հ. Շահխաթունյան³⁹⁸, Մ. Բարխուդարյան³⁹⁹ և այլք) գտնում են, որ Դոփը կնության էր գնացել Ղարա Գրիգորին: Վերջինիս գոյությունը ժխտում են Հասանի կողմնակիցները՝ պատճառաբանելով, թե Ղարա (սև) թուրքերեն բառն ավելի ուշ է գործածական եղել

³⁹² Նույն տեղում, էջ 215, հմմտ. Վիմական տարեգիր, էջ 34:

³⁹³ Դիվան, պր. V, էջ 199:

³⁹⁴ Նույն տեղում:

³⁹⁵ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք..., էջ 9-10 (տողատակ):

³⁹⁶ Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 157-160:

³⁹⁷ Գ. Կիրակոսյան, Դոփյան իշխանական տան ծագման հարցի շուրջ, ԼՀԳ, 1985, № 3, էջ 78-79:

³⁹⁸ Տե՛ս Հ. Շահխաթունյան, Բ, էջ 358:

³⁹⁹ Տե՛ս Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 206-207: Կարապետ եպիսկոպոս (Տէր-Մկրտչեանց), Դօփեանք և Մելիք-Շահնազարեանք, Ս. էջմիածին, 1914, էջ 44-45:

Հայոց մեջ՝ անտեսելով այն փաստը, որ սելջուկների հետ շփումները XI դ. կեսերից են:

Չնայած Գ. Հովսեփյանի ու Բ. Ուլուբաբյանի ծանրակշիռ թվացող մատենագրական կովաններին՝ մենք մերժում ենք առաջին տեսակետը՝ հիմք ընդունելով Խաղարի կամ Խաղայի վանքի ժամանակի դրոշմ հետևյալ անթվակիր արձանագրությունը. «...տէր Յոհաննէս շինուող եկեղեցւոյս, որդի Դաւիթն, եղբայր մեծ իշխանին Հասանայ...»⁴⁰⁰. Հէր կարող որդին կոչվել հոր անունով: Մեզ համար ընդունելին երկրորդ տեսակետն է՝ ենթադրելով, որ Դոփի ամուսինը կարող է լինել Հասան Կրոնավորյալի այն վեց որդիներից Գրիգորը, ով Դադի վանքի իրենց տապանատանը 1224 թ. նվիրաբերել է չորս տուն շինական⁴⁰¹:

Դոփյան տոհմի ամենաակնառու ներկայացուցիչ Գրիգոր Բը՝ Հասանի և Մամբանի որդին, Տարսային Օրբելյանի փեսան, Ծարավանքի մի խաչքարի արձանագրությունում տալիս է իրենց տիրույթների սահմանները. «... Ես Գրիգոր որդի Հասանայ, քաջ և հաղթող զաւրաւարին և մեծի իշխանի Ականոյ, Հանդաբերդոյ, Սոթից, Շողահահո և այլ բազում գաւառաց, կանգնեցի զխաչս ի գեղս, որ կոչի Ծար, սիրեցելոյն հաւրն իմոյ հայրենիք և պարգև քաջութեան»⁴⁰²:

Միևնույն ժամանակ ներքին խաչենում իշխում էր հաթերքցիներին ազգակից, նույնպես Վախտանգյան անունով տոհմը: Այս իշխանական տան նահապետ Վախտանգ Տանգիկը Գանձասարի վանքի խաչքարերից մեկում հիշատակվում է որպես «տէր Խաչինո»⁴⁰³: Տոհմի հայտնի ներկայացուցիչը, ինչպես հուշում է Մարտակերտի շրջանի Վաճառ գյուղատեղիի մերձակայքում կանգնեցված «Խենչալ խաչ» կոչվող խաչքարի հիշատակությունը, Հասանն էր.

⁴⁰⁰ Դիվան, պր. V, էջ 128:

⁴⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 201: Այս վիմագրի անմիջապես ներքևում կա կիսաեղծ մի արձանագրություն, որտեղ հիշատակվում է «...Հասան, որդի Գրիգոր» (նույն տեղում):

⁴⁰² Նույն տեղում, էջ 222: Այս արձանագրության վերջաբանը, որից պարզվում է Ծար-Վալուկունքը որպես պարգև քաջութեան ստանալը, չի կիսում այդ գավառն իբրև Դոփի օժիտ եղած լինելու տեսակետը: Դադի վանքի մի շարք վիմագրերում Հասանը մեծարվում է իբրև «արիական» (Դիվան, պր. V, էջ 206-207) «քաջ գաւրական, արքայաչնորհ իշխան» (նույն տեղում, էջ 214), «մեծ իշխան» (նույն տեղում, էջ 128) և այլ մակդիրներով:

⁴⁰³ Նույն տեղում, էջ 69:

«...Թվիս :ՈԿԵ: (1216) Ես Սմբատ, որդի Վախտանգայ տն Խաչինոյ, եղբէր արքէին Հասանայ...»⁴⁰⁴:

Միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր քաղաքական գործիչ Հասան Զալալ Դոլան այս տոհմից էր: XIII դարի 20-ական թվականներին սկսած՝ արձանագրութիւններում իբրև. «տէր Խոյախան բերդոյ, Խաչենոյ», «տէր Խաչենոյ»⁴⁰⁵ հանդես է գալիս ինքը: Նրա անունով հետագա տոհմակիցները կոչվում են Հասան-Զալալյաններ:

Զաքարյան իշխանապետները, հետևելով Բագրատունի թագավորների բարի ավանդույթներին, շարունակում են ծայրամասերն ազգակցական-խնամիական բարեկամութեան հաստատմամբ կենտրոնին կապելու քաղաքականութիւնը: Վերևում նշվեց, որ Զաքարի և Իվանի քույր Դոփն ամուսնացել էր Ծարա իշխանական տան հիմնադրի հետ: Մյուս քույրը՝ Խորիշահը, կինն էր բուն Խաչենի տեր Վախտանգ իշխանի, մայրը՝ Հասան Զալալ Դոլայի. «:ՈԿԱ:

(1212) ԹԻ. Ես Խորիշահ, ամուսին Վախտանգայ տր Խաչենոյ, դուստր մեծին Սարգսի, քույր Զաքարի եւ Իւանոյ, վերըստին շինեցի զեկեղեցիս Մեծիրանից...»⁴⁰⁶:

Վերին Խաչենի թագավորացն Վախտանգը կնութեան էր առել Ամիր Քուրդ Արծրունու դուստր Արզուլին. «Ես Արզուլխաթունս նուսատ աղախին Քի, դուստր մեծի իշխանաց իշխանին Քրդին եւ ամուսին Վախտանկա թագաւորացն տն Հաթերքո...»⁴⁰⁷:

Իսկ Գրիգոր Բ Դոփյանի մայրն էր Քուրդ Ա Մեծ Վաչուտյանի և Խորիշահ Մամիկոնյանի դուստր Մամքանը, որի տապանաքարը գտնվում է Դաղիվանքում, ունի հետևյալ մակագրութիւնը. «Այս է

⁴⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 84:

⁴⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 78-79: Կարծում ենք՝ Զալալ Դոլան Հասանի պատվանունն է. «Ջալալ ադ-դուլա» - "جلال الدولة" արաբերենից թարգմանաբար նշանակում է «պետութեան վսեմութիւն»: Նմանապես, նրա եղբայրներից մեկի անունը Նասր Դոլա է, որը նույնպես արաբերեն բառակապակցութիւն է և թարգմանվում է «պետութեան հաղթութիւն»: Երկու եղբայրները, անշուշտ, այդ բարձր պատիվներին արժանացել են զաքարյան ազատագրական բանակներին իրենց ռազմական ծառայութիւնների դիմաց (վրաց արքունիքում գործածական էին նաև իսլամական միապետութիւններից ընդօրինակված պաշտոններն ու պատվանունները):

⁴⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 12:

⁴⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 199:

Հանգիստ Մամբանին ամուսնո Հասանա, դստեր Քրդին և Խորիչահի, մաւր Գրիգորո, թվ : ԶԿԴ:(1315)»⁴⁰⁸:

Ահա սրանք են Չաքարյան իշխանապետության հայոց գլխավոր իշխանական տները:

Շիրակի մի մասում՝ Մարմաշենում, Բագնայրում, Լմբատում, իրենց ժառանգական տիրույթներին են վերահաստատվում Պահլավունիները: Ղարիբ Մագիստրոս Պահլավունին Մարմաշենի արձանագրութուններից մեկում անվանվում է «քաջ եւ արի զաւրական»⁴⁰⁹: Անտարակոլյս, ռազմական հարուստ ավանդույթներ ունեցող Պահլավունյաց տոհմի այս շառավիղը եղել է Չաքարեի և Իվանեի գորահրամանատար ու գործուն մասնակցություն ունեցել իր նախնայաց հողերի ազատագրման ժամանակ: Ի դեպ, աղբյուրները հաղորդում են իլխանության շրջանի Պահլավունի մեկ ուրիշ գորավարի անուն՝ «քաջ եւ ընտիր պատերազմող Չաքարիա Պահլաունի»⁴¹⁰, որը Շահնշահ Ա Չաքարյանի հեջուբն էր և առաջնորդը: Պահլավունյաց տոհմի ներկայացուցիչներին Չաքարյան իշխանապետերն առավելապես վստահել էին Շիրակի, Անիի հոգևոր և աշխարհիկ գործերի կառավարումը: Նրանք՝ Ապիրատի որդի Սարգիսը, Աբուղամրի որդի Գրիգորը, Ամիր Երկաթ Պահլավունին, նրա որդի Բարսեղը, եպիսկոպոսներ ու ամիրաներ էին: Ինչպես տեսնում ենք, Չաքարյան Ապիրատյանները հաջողությամբ հետամուտ էին Բագրատունյաց Պահլավունիների ռազմական-քաղաքական, հոգևոր կրոնական և վարչական-տնտեսական հարուստ ավանդույթներին:

Կյուրիկյան Բագրատունիների սերունդները շարունակում էին իշխել Մածնաբերդում և Նոր Բերդում: Կյուրիկյան տոհմի վերբարձրացման գործում, հավանաբար, նպաստավոր գործոն է հանդիսացել խնամիական կապի հաստատումը Չաքարյանների հետ ի դեմս Աբաս Բ Կյուրիկյան (1185-1192) թագավորի և Վանենի-Նանայի՝ Չաքարեի և Իվանեի քույրերից մեկի: Դա էլ իր հերթին, ինչպես նկատվել է, Չաքարյաններին առիթ է տվել իրենց ծագումը բխեցնելու Բագրատունիներից: Վաղամեռիկ Աբասի (մո. 1192) կին

⁴⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 214-215:

⁴⁰⁹ *И. Орбели, Избранные труды, с. 443.*

⁴¹⁰ *Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք..., էջ 8 (տողատակ), 11:*

Վանենի-Նանան հայտնի է Սանահնի կամրջի շինարարությամբ⁴¹¹ և Հովհաննավանքի պարսպապատմամբ⁴¹²:

Հոռոմոսի ՈՀԸ (1229) թ. նվիրատվական արձանագրությունում Կյուրիկե Բ թագավորի (1145-1185) ծոռ Վասակը հիշատակվում է որպես «տէր Նորբերդի»⁴¹³: Ռ. Մաթևոսյանը նրան համարում է Նոր Բերդի իշխանության հիմնադիրը⁴¹⁴: Վասակի անվան հետ է կապված Տավուշի Անապատ վանքի Նոր Վարազ վերանվանումը, երբ 1231 թ. Վասպուրականի Վարազավանքի վանահայր Ղուկասը, նեղվելով Խորասանի սուլթան Զալալ ադ-Դինի, ապա մոնղոլների ասպատակիչ արշավանքներից, «առեալ գտիեգերահամբաւ սբ Նշանն... զ:զ: (6) ամ շրջեցա թափառեալ ի տեղո ի տեղ..., հասի ի Նոր Բերդ առ Քասաէր իշխանն Վասակ և Աձաբնակ Անապատ կոչեցեալ վանքս, ...նկատեցի... գեղաղեչ եկեղեցիս... և էտու զխաչս յեկեղեցիս...»⁴¹⁵:

Անապատի մեծ տաճարի շինարարական վկայագիրն ավետում է, որ «ես Վասակ, որդի Դաւթի, որդի Վասակա, ի տանէ Բագրատունի, ի տոհմէ Դաւթա մարգարէի ի փառս Այ կատարեցի զեկեղեցիս.. յաւուր որում Վարագա հայրն Ղուկաս գսբ Նշանն ետ յեկեղեցիս...»⁴¹⁶: Նա արձանագրություններից մեկում հիշատակվում է «իշխանաց իշխան»⁴¹⁷ տիտղոսով:

Վասակի հայր Դավիթը՝ «որդի Վասակա, թոռն Կիւրիկէ արքաի շինեցի զԱնապատս յիմ իշխանութեանս ձեռամբ վարդապետին Մխիթարա և ի ՈՒՆԷ:(1198) թվիս շինեցի զեկեղեցիս» փոքրիկ, ինչի ակնարկը կա վերոհիշյալ վկայագրում, իսկ 1200 թ.՝ տապանատուն⁴¹⁸:

⁴¹¹ Տե՛ս Դիվան, պր. IX, էջ 20:

⁴¹² Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Հովհաննավանքը..., էջ 113:

⁴¹³ Վիմական տարեգիր, էջ 72:

⁴¹⁴ Տե՛ս Ռ. Մաթևոսյան, Տաշիր-Ձորագետ, Երևան, 1982, էջ 109:

⁴¹⁵ Կ. Ղաֆաղարյան, էջեր հայ միջնադարյան մշակույթի և պատմության, էջ 259-260:

⁴¹⁶ Նույն տեղում, էջ 259:

⁴¹⁷ Գ. Սարգսյան, Անապատ կամ Նոր Վարազ վանքը և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1952, ԺԱ-ԺԲ, էջ 30:

⁴¹⁸ Կ. Ղաֆաղարյան, էջեր հայ միջնադարյան մշակույթի և պատմության, էջ 272, 247:

Ինչ վերաբերում է Դավթի հորը՝ Կյուրիկեի որդի Վասակին, ապա նա Կ. Ղաֆաղարյանի դիտարկմամբ. «հիշվում է միայն Դավթի և նրա որդի Վասակի արձանագրությունների մեջ»⁴¹⁹:

Իսկ Մխիթար Գոշի նշանավոր աշակերտ Վանական վարդապետ Տավուշեցու (ով ուսուցիչն էր Վարդան Արևելցու և Կիրակոս Գանձակեցու) «Ի Խամո» հիմնարկած Խորանաշատի 1246 թ. վիմագրում հիշատակվում է Մածնաբերդի իշխան Կյուրիկյան Աղսարթան Ա-ի (1192-1232) որդի Կյուրիկե Գ (1232-1250-ական)⁴²⁰: Նրան, ըստ Ղ. Մովսիսյանի կազմած Կյուրիկյանների տոհմածառի, 1256 թ. հաջորդել է որդին՝ Թաղիադինը⁴²¹:

Հյուսիսարևելյան Հայաստանի երևելի տներից էին Դսեղի Համազասպյանները, որոնց տիրույթներն ընդգրկում էին Մղարդ, Կարմիր քար, Կկուաշեն, Ծաղկոտ, Ագարակ և այլ գյուղեր⁴²², «Դեբեղի աջակողմյան վտակներ Մարց և Ալարեքս գետակների անտառապատ ձորահովիտներն ու արգավանդ դաշտերը՝ թեև կալվածքներ ունեին և այլուր (Կոտայք, Ուրծ, Խրամ)⁴²³: Համազասպյանների ներկայացուցիչները մի շարք վիմագրերում իրենց կոչում են «յազգէ Մամիկոնեանց»⁴²⁴, ինչը համահունչ է Սանահնի վանքում 1191 թ. «Քուրդ, Հասան, Համազասպ, Սարգիս՝ որդիք Սմբատա, որդո Համազասպա մարծպանի» անուններից կատարված անշարժ գույքի նվիրատվությունում «տվաք զՄանթաշա կէսն ի մեր հայրենեացս, ի մեր հողս Տայքս» հիշատակության հետ⁴²⁵: Իսկ Տայքը, ինչպես գիտենք, ի սկզբանե Մամիկոնյանների հայրենական կալվածքն էր⁴²⁶:

Բերված վկայություններից ակներև է, որ տոհմի նահապետ Համազասպը հանդիսացել է մարզպան՝ ներկայիս ըմբռնմամբ վարչապետ, անշուշտ, Կյուրիկյանների թագավորությունում: Հետագայում մարզպան բառն այդ տոհմում կիրառվել է անձնանվան

⁴¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 250:

⁴²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 283:

⁴²¹ Տե՛ս Ղ. Մովսիսյան, Լուսիի Կիրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը, Վիեննա, 1923, էջ 95:

⁴²² Տե՛ս Ա. Շահինյան, Մամիկոնյան-Համազասպյան տոհմը Հյուսիսային Հայաստանում XII-XIII դդ., ԼՀԳ, 1968, № 3, էջ 91:

⁴²³ Տե՛ս Դիվան, պր. IX, էջ 355:

⁴²⁴ Նույն տեղում, էջ 362, 367:

⁴²⁵ Նույն տեղում, էջ 37:

⁴²⁶ Տե՛ս Ա. Շահինյան, նշվ. հոդված, էջ 91:

իմաստով, ինչպես Շահնշահը Զաքարյանների մոտ: Կյուրիկյանների և Մամիկոնյանների հարաբերությունները Զաքարյան շրջանում ամրապնդվել են խնամիական կապի հաստատմամբ: Այսպես, Քոբայրավանքի և Գողգոթավանքի միջև 1223 թ. կանգնեցված խաչքարի պատվանդանին հիշատակված է Մամքան թագուհի, ով դուստրն է Կյուրիկեի⁴²⁷: Մամքանը, ըստ Դիվան, պրակ IX-ի հեղինակների, կինն է Համլիկ Մամիկոնյանի⁴²⁸: Նրանք միասին հիշատակվում են Բարձրաքաչի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու 1239 թ. և դավթի անթվակիր վիմագրում, բայց առանց տիկնոջ տոհմական պատկանելության հիշատակության⁴²⁹: Այս տեսակետը չի կարելի անվերապահորեն ընդունել ի գիտություն, քանի որ Համագասպյան-Մամիկոնյան հզորագույն իշխան Մարծպանի կնոջ անունը նույնպես Մամքան է:

Ըստ Գողգոթավանքի 1223 թ. արձանագրության՝ էր «որդիացեալս Մամքանա» Նըջիս՝ «դուստր Մեծին Սարքսի»⁴³⁰: Նըջիսը Զաքարեի և Իվանեի չորս քույրերից մեկն էր: Եթե վստահենք Դիվան, պրակ IX-ի հեղինակների՝ եղծված հատվածի վերականգնման ճշտությունը, ապա Նըջիսը, ըստ վերոհիշյալ 1223 թ. խաչքարի հիշատակության, քույրերից ավագն էր: Նա Դսեղի Մանիկոնյանների հարսն էր, որն «անգալակ գոլով» կյանքի վերջին տարիներին ճգնավորեց Սանահնի վանքում և թաղվեց այնտեղ (մո. 1234 թ.)⁴³¹:

Վիմագրերը չեն նշում, թե ո՞ւմ կինն է եղել Նըջիսը: Նա մինչև ճգնակեցություն անցնելը, դատելով վիմագիր հաղորդումներից, հավանաբար, եղբորորդի Շահնշահի խորհրդով ստանձնել է Համագասպյան տիրույթների կառավարչի պաշտոնը՝ որոշակի իրավասությունների շրջանակներում⁴³²: Վիմագիր սկզբնաղբյուրները հայտնում են նաև նրա դաստիարակների՝ («սնուցած Նըջիսին») անունները՝ Խոստրով, Գրիգոր⁴³³:

Դսեղի Համագասպյան-Մանիկոնյաններին խնամիացել էր Հյուսիսային Հայաստանի երևելի տոհմերից մեկը՝ Ուքանյանները, որոնք նույնպես Զաքարյանների վասալներից էին: Մղարթի 1201 թ.

⁴²⁷ Տե՛ս Դիվան, պր. IX, էջ 343-344:

⁴²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 343:

⁴²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 367, 381:

⁴³⁰ Նույն տեղում, էջ 340:

⁴³¹ Նույն տեղում, էջ 100, 338:

⁴³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 341:

⁴³³ Նույն տեղում, էջ 338, 341: Վիմական տարեգիր, էջ 78:

խաչքարի արձանագրությունում նաջմադինի դուստր Աղուտը հայտնում է, որ իր ամուսին Սարգիս Համազասպյան-Մամիկոնյանի և դստեր՝ Մամնայի մահվան կապակցությամբ նրանց հոգու հանգստության համար Սանահնի վանքին է նվիրաբերում Աբլասադենց տունն իր ամեն ինչով և 25 օրավար հող՝ Ջաքարիա ամիրսպասալարի հրամանով⁴³⁴: Աղուտի հայր նաջմադինը՝ «որդի Սմբատա, թոռն Ուքանա», Հաղբատավանքի իրենց տոհմական եռախորան դամբարանի 1211 թ. խաչքարի հիշատակագրում հայտնում է, որ իր որդիներ Սմբատի և Վահրամի հետ միասին վրաց թագավորաց թագավորներ Գեորգիին և նրա դստերը՝ Թամարին, իրենց «չատ ծառայութեան» դիմաց հատուկ հրովարտակով՝ սիգելով ստացել են Շոք գյուղը (գտնվում է Վրաստանի սահմաններում), որից էլ Ջաքարիա շահանշահի ու Իվանեի արևշատության և մեղաց թողության համար Հաղբատավանքին են նվիրաբերում շինական ու այգի⁴³⁵:

Այս և վերը նշված մյուս գլխավոր իշխանական տները վասալական կախման մեջ էին գտնվում Ջաքարյան իշխանապետներից: Բացի այդ, Հայաստանի զանազան վայրերում կային բազմաթիվ մանր իշխանական տներ, որոնց կարելի է համարել կրկնակի վասալներ, քանի որ նրանք մի կողմից կախման մեջ էին գտնվում տեղի գլխավոր իշխանից և մյուս կողմից, նրա միջոցով՝ Ջաքարյան իշխանապետից:

Արցախում, բացի վերը հիշատակված հիմնական տոհմերից, կային նաև փոքր ազնվական տներ, որոնցից Հայաստանի քաղաքական կյանքում նշանակալի դեր էին խաղում Դլենյանները և Դեսոսոմյանները: Վերջիններիս ավատական տիրույթները գտնվել են Արցախի հյուսիսային մասում՝ սահմանակից Գագի Ջաքարյան-Վահրամյան ուժեղ տոհմի տարածքներին, որի հետ էլ ունեցել են խնամիական կապեր: Դրա վկայութունը Հաղբատավանքում Հասան Դեսոսոմյանի դուստր, Գագի տիկին Խաթունի ընդարձակ արձանագրությունն է, որից տեղեկանում ենք, որ նա Գագի, Տավուշի, Գարդմանի, Տերունականի... տեր Ջաքարիա Վահրամյանի կինն էր⁴³⁶: Խաթունը Հաղբատում կառուցել է եկեղեցի, որի բակում

⁴³⁴ Տե՛ս Դիվան, պր. IX, էջ 332-333:

⁴³⁵ Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 230-231:

⁴³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 220:

թաղվել են նրա Սենեքերիմ և Սևադա եղբայրները՝ մահացած երիտասարդ հասակում⁴³⁷:

Դեսոմյանների երիտասարդ ներկայացուցիչ Դեսոմ իշխանը Հասան Զալալի հետ բանակցությունների է գնացել մոնղոլ Մանգու տիրակալի մոտ⁴³⁸:

Սյունիքում բացի Օրբելյաններից ու Պոռչյաններից, տիրույթներ են ունեցել Շահառունենց, Մահևանյանների փոքր իշխանական տները, որոնք եղել են Օրբելյանների վասալները: Վիմական աղբյուրներից հետևում է, որ առաջիններն իշխել են Վայոց ձորի արևելյան կողմում: Ցաղաց քարի արձանագրություններում նրանք հորջորջվում են որպես «տէր Երեւանա»⁴³⁹, այսինքն՝ Հերհերի: Դա եղել է նրանց իշխանության կենտրոնը: Շահառունյաց տան անդամները զանազան վասալական պարտավորություններ են կատարել իրենց Օրբելյան տերերի մոտ, իսկ ավագ ներկայացուցիչները հանդիսացել են Օրբելյանների «ասպարապետները»⁴⁴⁰:

Ինչ վերաբերում է Մահևանյանների ավատական տիրույթներին, ապա դրանք գտնվել են Վայոց ձորի արևմտյան մասում՝ իշխանական նստավայր ունենալով Նրբույն բերդը⁴⁴¹: Մահևանյանների հարևանությամբ՝ Արփայում, Նորավանում իշխում էր Օրբելյաններից վասալական կախման մեջ գտնվող մեկ ուրիշ՝ Ախթամարյանների տոհմը:

Ներկայիս Տավուշի մարզի Իջևանի տարածաշրջանում՝ Մակարավանքի շրջակայքում, գործում էին մեծահարուստ իշխաններ Կուտկանենք, որոնք հանդիսանում էին Մահկանաբերդի Արծրունիների վասալները: Այս տան անդամները քանիցս հիշատակվում են Մակարավանքի արձանագրություններում⁴⁴²:

Պատմական Կայան կամ Սևորդյաց գավառում XII-XIV դդ. տիրույթներ ունեին Հարբանց իշխանները, որոնց ներկայացուցիչները վիմագրեր են թողել նաև հռչակավոր Վաչուտյաններին ենթապատկան Նիգի Աստվածընկալ վանքում:

⁴³⁷ Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 201:

⁴³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 202:

⁴³⁹ Դիվան, պր. III, էջ 80:

⁴⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 50:

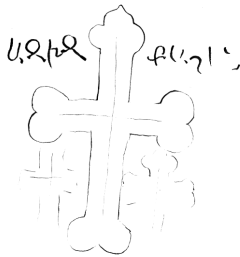
⁴⁴¹ Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, էջ 56:

⁴⁴² Տե՛ս Դիվան, պր. VI, էջ 163, 169, 170:

Հայաստանի տարբեր վայրերում, հատկապես Սանահնի ու Խրժ-կոնքի վիմական աղբյուրներում, հիշատակվում են մի շարք իշխանական անուններ. «Թու :ՈՀԱ: (1222) Ես Դավիթ իշխան, որդի Շոթուկաէ գնեցի զՈռնակ, Գոմոց կեսն...»⁴⁴³: Այս տոհմի մի ճյուղը հաստատվել էր Սյունիքում՝ նահանգի ազատագրումից հետո: «1236 թ. աղբյուրներից մեկում հանդես է գալիս Սմբատը, որը կոչված է որդի Գրիգորի և Թոռն իշխանաց իշխան Դավթի Շոթուկանց»⁴⁴⁴:

Խժկոնքում 1214 թ. Գրիգորի որդի Դավիթ իշխանն արձանագրում է, որ ինքը եղել է Զաքարե ամիրսպասալարի զորավարը՝ ավելացնելով. «... տեսի զպայծառութիւն սուրբ ուխտիս Խժկաւնից ես եւ որդիք իմ հարազատք Գրիգոր եւ Գայլ Շէրպարիք, եւ ետու զիմ սեփական զգիւղն, զՎահանառծիշո զկէսն ի սուրբ Սարգիս յիշատակ ինձ և ծնաւղաց իմոց»⁴⁴⁵: Հավանաբար, աչքի է ընկել Խժկոնքի ազատագրման ժամանակ:

XIV դ. Արայի լեռան հարավ-արևմուտքում՝ Եղվարդ կենտրոնով, իշխում էին Զաքարյանների վասալ Ազիզբեկենք: Հովհաննավանքի դավթի հարավարևելյան սյան արևելյան մասում քանդակված է խաչ, որի վերնամասի երկու կողմերում մեկ տողով արձանագրված է.

ԱԶԻԶ ԲԱԶԻՆ⁴⁴⁶:

Գրչագիր

Հնարավոր է՝ Ազիզը լինի Ազիզբեկ Ա-ի՝ Ազիզբեկենց տոհմի հիմնադրի, Եղվարդի տիրոջ հիշատակությունը: Նա եղել է Շահընշահ Բ Զաքարյանի (1291-1320) զորավարներից⁴⁴⁷:

⁴⁴³ Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը..., էջ 108:

⁴⁴⁴ Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք..., էջ 9, տողատակ:

⁴⁴⁵ Վիմական տարեգիր, էջ 56-57:

⁴⁴⁶ Աչ. Մանուչարյան, Նոր վիմագրեր Հովհաննավանքից, էջ 92:

⁴⁴⁷ Տե՛ս Գ. Յովսէփեան, Ազիզբեկենք և նրանց շինարարական գործը, ԲՀԳԻ, գիրք Ա և Բ, Վաղարշապատ, 1921-1922, էջ 180:

Երկրորդ ճանապարհով՝ առևտրով, վաճառականությամբ և վաչխառությամբ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում վեր բարձրացած մեծահարուստների թվից ամենաերևելին, աներկբայորեն, Տրգրան Հոնենցն էր, ով, անտարակուսորեն, զբաղվում էր Զաքարյանների բանակների Ֆինանսական-նյութական մատակարարմամբ: Նրա ահռելի հարստության արտացոլումն է 1215 թ. Անիում իր իսկ կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինարարական-նվիրատվական ընդարձակ արձանագրությունը, ըստ որի՝ նա վանքին է նվիրաբերել ակնեղենով, մարգարիտներով զարդարված ոսկյա և արծաթյա բազմաթիվ նվիրական, ծխական և այլ առարկաներ, հոգևորականների համար հիմնել կացարաններ, պարսպապատել մենաստանը, ընծայել կալվածքներ, հողեր, բաղնիքներ, ձիթհաններ, ախոռներ, ջրաղացներ, տներ, մեկական այգի Երևանում, Օչականում, Կոչում, Արուճում, Մրենում և այլն⁴⁴⁸:

Առևտրավաչխառուական խավից բարձրացած ու երկրի կառավարման գործերում եռանդուն մասնակցություն ունենալու դրսևորումներն ակնառու են հատկապես մոնղոլական տիրապետության օրոք: Այդ շրջանում առավելապես աչքի են ընկնում Ումեկյաններն ու Ավետենք, որոնց կանդրադառնանք ավելի ուշ:

---

⁴⁴⁸ Տե՛ս Դիվան, պր. I, էջ 63:

**2. ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Զաքարե և Իվանե եղբայրները Հայաստանի Հյուսիսարևելյան տարածքները սելջուկ-թուրքերից ազատագրելուց հետո դրանց վրա հաստատեցին իրենց տերութիւնը: Ընդունելով վրաց թագավորների գերակայութիւնը՝ նրանց իշխանութիւնը, ըստ էութեան, եղել է անկախ, ներքին ինքնավարութեամբ օժտված, ավատական Արևելքին բնորոշ պետական կառուցվածքով: Այլապես նրանք Այրիվանքի անթվակիր արձանագրութիւնում չէին մեծարվի «թագաւորազնոյն»⁴⁴⁹, Հոռոմոսի 1206 թ., Բջնիի 1209 թ., Բագնայրի 1216 թ., Անիի 1210 թ. վիմագրերում՝ «շահանշահ»⁴⁵⁰, Անիի Աղջկաբերդի անթվագիր վավերագրում՝ «թագաւոր»⁴⁵¹, Իվանեի կէնը՝ Խոշաքը, Շիրակավանի 1228 թ. և Բագնայրի 1231 թ. վկայագրերում՝ «թագոհի»⁴⁵², իսկ նրանց «տերութիւնը» Հաղարծնի 1206 թ., Բջնիի 1209 թ. հիշատակութիւններում չէին անվանի «աշխարհակալ» կամ «յաշխարհակալութեան... մեծ շահանշահաց Զաքարէի եւ Իւանէի...»⁴⁵³:

Մենք չենք կարող համաձայնել պատմագիտութեան մեջ ընդունված այն տեսակետին, ըստ որի. «Զաքարյանները միահեծան պետութիւն չկազմեցին, այլ երկու եղբայրներով երկու ճյուղի բաժանված ավագ կամ ազդեցիկ ներկայացուցչի գերիշխանութեան տակ՝ առաջ բերին հայ իշխանութիւնների մի ամբողջ ցանց նորանված երկրում: Զաքարյանների անմիջական ստեղծագործութիւնն էին Վաչուտյանց, Օրբելյանց և Պռոշյանց մեծ իշխանութիւնները ենթարկված Զաքարյաններից մեկի կամ մյուսի գերիշխանութեան, նայելով, թե նրանցից որի պետութեան մասն էին կազմում»⁴⁵⁴:

Եթե մեծավաստակ Գարեգին Հովսեփյանը Հայաստանի XIII դ. սկզբների ողջ պետական կառավարման իրականացումը տեսնում է երկու, ապա Հակոբ Մանանդյանը երեք ճյուղերի միջոցով՝ ավելացնելով նաև Զաքարյաններին արյունակից Գագի Վահրամյանների

⁴⁴⁹ Հ. Շահխաթունյանց, Բ, էջ 284:

⁴⁵⁰ Վիմական տարեգիր, էջ 47, 50: Դիվան, պր. I, էջ 55:

⁴⁵¹ Դիվան, պր. I, էջ 57,

⁴⁵² Վիմական տարեգիր, էջ 71, 74:

⁴⁵³ Դիվան, պր. VI, էջ 24, Վիմական տարեգիր, էջ 50:

⁴⁵⁴ Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք..., էջ 7:

անունը⁴⁵⁵: Հակոբ Մանանդյանին համակարծիք է նաև անվանի միջ-
նադարագետ Լևոն Բաբայանը⁴⁵⁶:

Սույն տեսակետը վավերացված է նաև «Հայ ժողովրդի պատմու-
թյան» ակադեմիական հրատարակութայն III հատորում⁴⁵⁷:

Այլ է վկայում վիմական բնագրերի ժամանակագրական քննու-
թյունը, որով պարզորոշ երևում է ոչ թե երեք ճյուղերի միջև մաս-
նատված, այլ լրիվ միասնական հայկական պետութուն՝ ղեկավա-
րումն իրականացված Ջաքարյան տոհմի ավագ ներկայացուցիչների
կողմից՝ ժառանգական իրավունքով, սկզբում Ջաքարեի և Իվանեի,
հետո վերջինիս, այնուհետև Շահնշահի, ապա Ավագի մասնակցու-
թյամբ:

Իսկ երեք ճյուղերին պատկանող տիրույթները նրանց ժառանգա-
կան «սեփական հայրենիքն էր», ինչպես Ամբերդը Վաչուտյան-
ներինը, Վայոց ձորի մի մասը՝ Խաղբակյաններինը, Սյունիքը՝
Օրբեկյաններինը, Վերին Խաչենը՝ Վախտանգյան-Սակոյաններինը,
ապա Դոփյաններինը, բուն Խաչենը՝ մյուս Վախտանգյաններինը և
այլն, որտեղ լինելով կենտրոնական իշխանութայն ներկայացու-
ցիչները, միաժամանակ հանդիսանում էին դրանց լիիրավ տերերը:

Հ. Մանանդյանը գրում է. «Ուշագրավ է, որ Խաղբակի որդի Վա-
սակը, իր կառուցած եկեղեցու արձանագրութայն⁴⁵⁸ մեջ մատնա-
նշում է, որ իրեն պատրոններ են եղել Իվանե աթաբեկը և ամիր
սպասալար Ջաքարեի որդի Շահնշահը»: Ըստ այսմ, գիտնականը
ենթադրում է, որ Խաղբակյանների կալվածքների մի մասը գտնվել է
ամիրսպասալար Ջաքարեի գերիշխանութայն տակ գտնվող Այրա-
րատ նահանգի շրջանում⁴⁵⁹: Եթե այստեղ մեջբերենք Ամբերդի
անթվագիր արձանագրութայն «Ի ժամանակս տէրութեանս Իւանէի
և Շահինշահի, ի վերակացութ և եանս զաւառիս Վաչէի...» սկզբնա-
հատվածը⁴⁶⁰, ապա կպարզվի այն խնդիրը, որ Վաչուտյանների կալ-

⁴⁵⁵ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմութայն, հ. Գ, Երևան, 1952, էջ 146:

⁴⁵⁶ Տե՛ս Լ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմու-
թյունը, 13-14-րդ դարերում, էջ 64:

⁴⁵⁷ Տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 541:

⁴⁵⁸ Վիմական տարեգիր, էջ 144:

⁴⁵⁹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմութայն, հ. Գ, էջ
154-155:

⁴⁶⁰ Ս. Հարությունյան, Ամբերդ, Երևան, 1978, էջ 55-56:

վածքները ոչ թե երկուսի տիրույթներում էին գտնվում, այլ որ Հայաստանի պետական գործերը վարում էին Իվանեն ու Շահնշահը:

Զաքարյան ավագ ներկայացուցիչները, լինելով Հայաստանի տե-
րերը, միաժամանակ հանդիսանում էին Վրաց արքունիքի ՆԳ նա-
խարարը՝ մանդատուրթ-ուխուցեսը, առաջին վեզիրը (նախարարը)՝
մսախուրթ-ուխուցեսը, զորաց գլխավոր հրամանատարը՝ ամիրսպա-
սալարը, խնամակալը՝ աթաբեկը: Վերջին երկու պաշտոններն ունեն
արաբա-թուրքա-պարսկական ծագում և ի սկզբանե կիրառվում էին
Արևելքի իսլամական երկրներում: Այսպես, օրինակ՝ Անի քաղաքի
վերին դարպասների վրա փորագրված արաբերեն արձանագրու-
թյունում XI դ. երկրորդ կեսի Շադդադյան գործիչ Ֆախր ադ-Դինը
հիշատակվում է ամիրսպասալար կոչումով⁴⁶¹: Կարսի 1152 թ. արա-
բերեն վիմագրում Աբու Սաիդ իբն Յուսուֆը նույնպես կոչված է
ամիրսպասալար⁴⁶²:

Նշենք այն հետաքրքրական հանգամանքը, որ Իվանեն ամիր-
սպասալար Զաքարեի կենդանույթյան օրոք ոչ մի արձանագրության
մեջ չի հիշատակվում աթաբեկ տիտղոսով: Այն ստացել է միայն
եղբոր մահից հետո՝ 1211 թվականին: Ի դեպ, Զաքարեի մահվան
տարեթվի մասին մեր սկզբնաղբյուրները տալիս են հակասական
վկայություններ: Ըստ Մխիթար Այրիվանեցու՝ 1211⁴⁶³, Վարդան
Արևելցու⁴⁶⁴, Անանուն Սեբաստացու⁴⁶⁵ և Ստեփանոս Օրբելյանի՝
1212⁴⁶⁶, Ստեփանոս Եպիսկոպոսի⁴⁶⁷ և Կիրակոս Գանձակեցու՝
1213⁴⁶⁸: Ուսումնասիրողներից Մ. Չամչյանը համարում է 1211⁴⁶⁹, Մ.

⁴⁶¹ А. Хачатрян, Корпус арабских надписей Армении VIII-XVII вв., Ереван, 1987, էջ 55, (այսուհետև՝ Корпус арабских надписей Армении):

⁴⁶² Նույն տեղում, էջ 60:

⁴⁶³ Տե՛ս Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 65:

⁴⁶⁴ Տե՛ս Վարդան, էջ 140:

⁴⁶⁵ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ, էջ 136-137:

⁴⁶⁶ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 393:

⁴⁶⁷ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. Ա, Երևան, 1951, էջ 38:

⁴⁶⁸ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 136:

⁴⁶⁹ Տե՛ս Մ. Չամչյան, Բ, էջ 185:

Օրմանյանը⁴⁷⁰ և Հ. Մանանդյանը՝ 1212⁴⁷¹, Ս. Երեմյանը⁴⁷² և Ա. Գալստյանը՝ 1213 թվականը⁴⁷³:

Նույն հակասական տեղեկություններն են նաև վիմական աղբյուրներում: 1215 թ. Այրիվանքի⁴⁷⁴, Անիի Տիգրան Հոնենցի և Սարգսի աշտարակի վիմագրերում⁴⁷⁵ Ջաքարեի կենդանի լինելու հիշատակությունները, անշուշտ, հուշում են, որ դրանց կառուցումն սկսվել է դեռևս նրա տիրապետության օրոք:

Բագարանի մի արձանագրության համաձայն Ջաքարեն վախճանվել է 1211 թվականին. «... ՈԿ ... վասն ամիր սպասալար Ջաքարեի հոգոյն՝ հաւր Շահնշահի...»⁴⁷⁶, քանի որ հոգու համար որևէ բան արվում է մարդու մահից հետո, այլ ոչ թե նրա կենդանության օրոք:

Սակայն Խժկոնքի⁴⁷⁷, Հաղբատի⁴⁷⁸, Նորատուսի 1211 թ.⁴⁷⁹ վիմագրերում նա դեռևս կենդանի է: Ուստի, կարելի է ենթադրել, որ Ջաքարե ամիրսպասալարը վախճանվել է 1211 թ. վերջերին⁴⁸⁰:

Ջաքարեի մահից հետո, ինչպես գրում է «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը» երկի վրացի պատմիչը, երբ Թամար թագուհին (1184-1213) կամենում է Իվանեին արժանացնել ամիրսպասալարության կոչման, նա իր անձը համեստորեն անարժան համարելով եղբոր պաշտոնում՝ խնդրում է իրեն շնորհել աթաբեկության բարձրագույն պատիվ. «սուլթանների օրենքով աթաբեկը թագավոր»

⁴⁷⁰ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա, էջ 1857:

⁴⁷¹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, էջ 142:

⁴⁷² Տե՛ս Ս. Երեմյան, Ամիրսպասալար Ջաքարեի Երկայնաբազուկ, Երևան, 1944, էջ 62:

⁴⁷³ Տե՛ս Ա. Գալստյան, Մոնղոլական շրջանի հայ դիվանագիտության պատմությունից, Լենինական, 1945, էջ 7:

⁴⁷⁴ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 59:

⁴⁷⁵ Տե՛ս Դիվան, պր. I, էջ 63, 2:

⁴⁷⁶ Ն. Սարգիսեան, Տեղագրությունք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, էջ 203: Հմմտ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, 67, Վիմական տարեգիր, էջ 53:

⁴⁷⁷ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, նույն տեղում:

⁴⁷⁸ Տե՛ս Տե՛ս Դիվան, պր. IX, էջ 218:

⁴⁷⁹ Տե՛ս Դիվան, պր. IV, էջ 25:

⁴⁸⁰ Տե՛ս Աշ. Մանուչարյան, Ջաքարե ամիրսպասալարի մահվան թվականի ճշգրտումն ըստ Բագարանի արձանագրության, «Շիրակի պատմ.-մշակութ. ժառանգ. նվ. III հանր. գիտ. զեկ. Հիմնադրություններ», Գյումրի, 1998, էջ 33-35:

ների և սուլթանների հայր և դաստիարակ է համարվում»⁴⁸¹: XIV դ. վրաց Անանուն «Ժամանակագրության» հեղինակը նշում է, որ «...աթաբեկությունը, որը մինչ այդ չկար վրաց արքունիքում, բուլոր իշխաններից առավել գերազանցն էր... և նա արքունիքի վեզիրն էր»⁴⁸²: Ըստ մեզ՝ աթաբեկությունը պետք է հասկանալ ոչ միայն տվյալ դեպքում 14-ամյա արքայազն Գեորգի Լաչայի, այլև Զաքարեի որդու՝ Շահնշահի, և ամենակարևորը, աթաբեկը նաև Հայաստանի, հայոց գործերի խնամակալն էր: Համոզված ենք, եթե չլինեք մոնղոլների վերահաս տիրապետությունը, ապա Իվանեն, անշուշտ, Շահնշահին կթագավորեցներ Հայոց վրա, մանավանդ, Խծկոնքի վանքի 1216 թ. արձանագրության մեջ նա կոչվել է «աստուածասէր բարեպաշտ թագաւոր»⁴⁸³:

Այս ամենից հետևում է, որ Հայաստանի կառավարման գործերով բացառապես զբաղվել է Իվանեն՝ հետագայում դրանում մասնակից դարձնելով Շահնշահ Սարգսին և Ավագին: Դա են վկայում Հայաստանի տարբեր շրջանների բազմաթիվ արձանագրությունները՝ Թանատի վանքի 1215 թ.⁴⁸⁴, Անիի Մխիթարի բուրգի անթվակիր⁴⁸⁵, Վարդենիսի տարածաշրջանի Արտանիշ գյուղի 1216 թ. խաչքարի⁴⁸⁶, Մարտունու 1220 թ. խաչարձանի⁴⁸⁷, Անիի Եղբայրիկի բուրգի 1222 թ.⁴⁸⁸, Նորավանքի 1223 թ.⁴⁸⁹, Կեչառիսի 1226 թ.⁴⁹⁰ և այլն:

Պետական կարևորագույն հարցերը, որպես կանոն, քննարկվել են արքունական ղեկավանում (իմա՝ պետական խորհուրդ), ռազմական, տնտեսական, հասարակական, վարչական, ֆինանսական, դատական և այլ լիազորություններ ունեցող պաշտոնատար անձանց՝ գործակալների մասնակցությամբ:

⁴⁸¹ «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» թրգ. Լ. Մելիքսեթ-Ֆեկ, հ. Բ, Երևան, 1936, էջ 23, նաև՝ ՀԺՊ, III, էջ 545:

⁴⁸² Նույն տեղում, էջ 50, նաև՝ ՀԺՊ, III, նույն տեղում:

⁴⁸³ Գ. Հովսեփյան, Խաղբախյանք..., էջ 6:

⁴⁸⁴ Տե՛ս Դիվան, պր. III, էջ 246:

⁴⁸⁵ Տե՛ս Դիվան, պր. I, էջ 4:

⁴⁸⁶ Տե՛ս Դիվան, պր. IV, էջ 382:

⁴⁸⁷ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 213-214:

⁴⁸⁸ Տե՛ս Դիվան, պր. I, էջ 7:

⁴⁸⁹ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 186: Հմմտ. Վիմական տարեգիր, էջ 67:

⁴⁹⁰ Կեչառիսի Ս. Գրիգոր եկեղեցու դավթի հյուսիսային պատին կարմրաներկով վավերացված, իրավական բնույթի հինգ տողանոց այս անտիպ վիմագիրը, որն ունի «Տերութիւն Իւանէի եւ երկուց հարազատաց որդեացն իւր Շահնշահա եւ Աւագին» սկզբնամասը, հայտնում է վանքին հարկատու գյուղեր հաստատելու որոշման մասին: Վիմագիրը քաղել ենք Գ. Գ. Սարգսյան, Դիվան, պր. ձեռագիր:

Իվաների խնամակալության շրջանում, ինչպես հայտնի է, հայոց դեիվանը գտնվել է Դվին քաղաքում:

Հայրավանքի 1211 թ. արձանագրության մեջ հիշատակված «մեծ սպարապետ»⁴⁹¹ և Նորավանքի 1223 թ. վիմագրի «իշխանաց իշխան»⁴⁹² Բուբակն էր Իվաների իշխանապետության շրջանի գլխավոր գործակալը և «աւագ հէջպացը»⁴⁹³: Դա համարվել է Ջաքարյանների արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնը և համապատասխանել վրացական մսախուրթ-ուխուցեսին՝ արքունի վեզիրին: Ինչպես հայտնի է, Վրաստանում այն վարել է Իվանեն մինչև ավթաբեկություն ստանալը, այնուհետև՝ Վահրամ Գագեցին⁴⁹⁴:

Ստեփանոս Օրբելյանն իր մեծ պապի մասին 1216 թ. մի դեպքի նկարագրության կապակցությամբ գրում է. «Եւ զի էր նորա (Իվաների - Ա. Մ.) գործակալ և հրամանատար ի վերայ ամենայն իշխանութեանց իւրոց, և աւագ հէջպաց մեծ և բարեպաշտ իշխանն Բուպակ կոչեցեալ ...»⁴⁹⁵:

Լ. Բաբայանը Մատենադարանում պահպանվող Բագնայրի՝ 1243 թվականին գրված ավետարանի հիշատակարանում կարդում է. «Իշխանն պատրոն Խաւռաս որդի ամիր Սարգսին, որ էր եղբայր մաւր Կեսառոսաց Հայոց և Վրաց և Ափխազաց բարեպաշտին և Աստուծով զաւրացելոյն մեծին Ջաքարէի և Իւանէի... հաւատարիմ ծառայութեանն իւրոյ ընկալեալ զհատուցումս մեծաւ պատուով պատուեցաւ ըստ Վրացն բարբառոյ մսախուրթուխուցես, որ ըստ մերումս թարգմանի գլուխ իշխեցող և հրամանատար ամենայն իշխեցողաց և գլխաւորաց տան թագաւորական տեառն իւրոյ»⁴⁹⁶:

Պետք է կարծել, որ Բուբակից հետո, ինչպես ասվել է, գլխավոր գործակալի պաշտոնը ստանձնել է Խորաս Արծրունի Մահկանաբերդեցին:

Հայաստանի փոխարքային՝ խնամակալին կից գործել է քարտուղարություն: Աղջոց Ս. Ստեփանոս եկեղեցու նվիրատվական արձանագրությունը պահպանել է ամիրսպասալար, ավթաբեկ Սադուն

⁴⁹¹ Դեիվան, պր. IV, էջ 69:

⁴⁹² Վիմական տարեգիր, էջ 67:

⁴⁹³ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 353:

⁴⁹⁴ Տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 531:

⁴⁹⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, նույն տեղում:

⁴⁹⁶ Լ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 67:

Արժրունու քարտուղարի անունը. «.. Ես Ղարապան, քարտուղար ավթաբակ Սադունին...»⁴⁹⁷:

Գործավարները՝ հեջուբները (արաբ. "حاجب" - «թիկնապահ», «գործավար», «ծառայող»), պետական ծառայություն մեջ գտնվելով Ջաքարյանների մոտ, հանդիսանում էին նրանց ավատական տիրույթների վերակացուները՝ լայն իրավասություններով: Հոռոմոսի վանահայրերի միջավայրում տեղ գտած կաշառակերություն բազմաթիվ դեպքերի խիստ դատապարտումն է ամիրսպասալար Ավագի հեջուբ, Գրիգոր Խաչենցու 1228 թ. արձանագրությունը⁴⁹⁸: Աղբյուրներում հիշատակվում են նաև Ջաքարեի որդի Շահնշահի հեջուբներ. «քաջ և ընտիր պատերազմող» Ջաքարիա Պահլավունին⁴⁹⁹ և ըստ Բագնայրի 1230 թ. արձանագրության՝ ձուլճայի որդի Քափրիկը՝ «...գալարավար ամիր սպասալար Շահնշահի՝ տեառն իմոյ...»⁵⁰⁰: Կարծում ենք՝ ամիրսպասալար, ավթաբակ Սադունի հեջուբ պետք է ենթադրել Մակարավանքի վիմագրում հիշատակվող Դավթին. «Ես՝ Դաւիթ, որդի Տաշրելի, սնեալ ի տան մեծ եւ հզաւր իշխանին՝ ավթաբակ Սադունին...»⁵⁰¹, քանի որ վերոհիշյալ Գրիգոր հեջուբը Նոր Գետիկ վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու վիմագրում հայտնում է, որ ինքը. «... առեալ ավթաբակի Իւանէի, սնոյց զիս եւ իւր տանն եւ Աւագին...»⁵⁰²:

Արձանագրություններից հայտնի է նաև հեջուբ Վահրամը, որը 1230 թ. Հառիճի վանքում ժամատուն է շինել, ջրատար կառուցել⁵⁰³ և 1231 թ. Հոռոմոսում եկեղեցիներ վերանորոգել⁵⁰⁴: Կարծում ենք՝ պարզ է, թե ինչպիսի իշխանական տներից էին սերում հեջուբները: Ավելացնենք նաև, որ այս Վահրամի դուստրը՝ Խաթունը, կնություն էր գնացել Կյուրիկյան թագավորներից սերող, Նոր Բերդի տեր, իշխանաց իշխան Վասակին: Նոր Վարագ վանքի ս. Աստվածածին

⁴⁹⁷ Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք..., էջ 333-334:

⁴⁹⁸ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 42-43:

⁴⁹⁹ Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք..., էջ 8 (տողատակ), 11:

⁵⁰⁰ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 128:

⁵⁰¹ Դիվան, պր. VI, էջ 165:

⁵⁰² Դիվան, պր. VI, էջ 70: Գհուկ-Բոլորահարի վանքի (Հրազդանի տարածաշրջան) 1240 թ. նորահայտ նվիրատվական արձանագրությունը պահպանել է ավթաբակ Իվանէի սնուցած Տուրքի՝ որդի Սմբատա անունը: Տե՛ս Գ. Գ. Սարգսյան, Գհուկ-Բոլորահարի վանքը, ՊԲՀ, 1983, № 1, էջ 129: Նաև՝ նույնի՝ Դիվան, պր., ձեռագիր:

⁵⁰³ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 146:

⁵⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 147:

կաթողիկե եկեղեցու պատին նրա հիշատակին հետևյալ բովանդակությամբ արձանագրությունն է փորագրվել. «Ի տաւնի սրբոյ Հռիփսիմեցն: Ե:(5) աւր ժամ լինի Խաթունին Անեցոյ՝ դստերին մեծին հեջուբ Վահրամա եւ տիկին Նոր Բերդիս»⁵⁰⁵:

Հեջուբները կարող էին կոչվել նաև ամիր հեջուբ, ինչպես, օրինակ՝ Սանահնի անթվակիր վիմագրի «ամիր հեճուպ» Ձաղեղը⁵⁰⁶:

Խոշոր քաղաքների, գյուղաքաղաքների կառավարիչներ էին հանդես գալիս ամիրաները՝ քաղաքագլուխները (ամիր՝ արաբ. أمير «իշխան», «իշխանավոր»), որոնց հավանությամբ, օրինակ, բարձրաստիճան հոգևորականները կարող էին եկեղեցիներն ազատել հարկերից, իսկ իրենք կազմակերպում էին հարկահանման գործը, ապահարկման հրամաններ արձակում և այլն:

Որպես Անիի քաղաքագլուխներ հանդես էին գալիս Պահլավունի-Ապիրատյանների շառավիղները: Ըստ արձանագրությունների՝ 1220-1230 թթ. Անիի ամիրան է եղել Երկաթ Պահլավունին: Օչականի ամիրա էր առաջ քաշվել Գեշ անունով մեկը (1288 թ.)⁵⁰⁷, որն Աղբուղա և Ձազա Ձաքարյանների օրոք Անիում դադմաչի էր (հարկահավաք)⁵⁰⁸, նրան այդ պաշտոնում փոխարինել է Գրիգոր Խուցիսի որդի Մխիթարը⁵⁰⁹:

Ամբողջ Վրաստանի մակարդակով ամիրաների ամիրան էր Քուրդ Արծրունի Մահկանաբերդեցին՝ հանդիսանալով միաժամանակ մեջուրչլեթ-ուխուցեսը՝ արքունի գանձապետը⁵¹⁰: Հաղբատի անթվակիր մի արձանագրությունից կարելի է ենթադրել, որ ամիրաները քաղաքի կառավարումը կատարել են ավագների խորհրդի միջոցով⁵¹¹: Իսկ գյուղերում և ավաններում այն իրականացնում էին տանուտերերի օգնությամբ: Շիրակավանի տանուտերեր Խաչուտը և Մխիթարիչը քահանաների հետ կրոնավորներին ազատում են մի շարք հարկերից⁵¹²: Գառնի գյուղաքաղաքի թվով ինը և ավելի մեծ ու փոքր տանուտերերը Սունպեց վանքն ազատում են որոշ հասա-

⁵⁰⁵ Գ. Սարգսյան, Անապատ կամ Նոր Վարագ վանքը և նրա վիմագրությունը, էջ 33:

⁵⁰⁶ Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը..., էջ 149:

⁵⁰⁷ Տե՛ս Հ. Շահխաթունյանց, Բ, էջ 79-80:

⁵⁰⁸ Տե՛ս Դիվան, պր. 1, էջ 30:

⁵⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28:

⁵¹⁰ Տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 531:

⁵¹¹ Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 200:

⁵¹² Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 247:

րակական տուրքերից⁵¹³: Քաղաքային շուկաներում կշիռների ու չափերի վերահսկողությունը իրականացրել են մուհթասիբները՝ հսկիչները:

Գյուղական շրջաններում հարկահանման գործը կատարել են, ինչպես երևում է արձանագրություններից, ձեռնավորները⁵¹⁴:

Եթե ամիրաները քաղաքագլուխներն էին, ապա ռայիսները՝ գյուղապետներն էին⁵¹⁵ (արաբ. "رئيس" - «պետ», «գլխավոր»):

1210 թ. Բագնայրի արձանագրությունում հիշատակվում է Օշական գյուղի ռայիսը՝ «Պարսիմո որդի Հասանայ», իսկ 1224 թ. Բագարանի վիմագրում՝ «ռայիս Վարդը»: «Նորատուսի 1211 թ. վավերագրում Դավթի որդի Մխիթար Փեճարենցը հայտնում է, որ ինքը Նորատուս մեծահույզակ գյուղի առաջնորդ է կարգվել Մեծն Իվանեի կամքով»⁵¹⁶:

Արձանագրությունում հիշատակվում են նաև ստորին պաշտոնյաների անուններ՝ «էվա», «գլիր», «մուճուր» (մթերագետ) և այլն:

Նշենք նաև, որ քաղաքները, գյուղերն ունեցել են դատական գործառույթ իրականացնող իրավական պաշտոնյաներ՝ դատավորներ: Գառնիի մի խաչքարում հիշատակվում է այդ գյուղաքաղաքի Գագիկ դատավորը⁵¹⁷:

Ոստիկանական գործառույթը կատարում էին շուրտաները⁵¹⁸ (ծագում է արաբ. "شرطي" - «շուրտի»)՝ «ոստիկան» բառից):

Բարձրաստիճան կարևորագույն պաշտոններից էր ավատական տների միացյալ գորքերի սպարապետությունը, որը վստահված էր Խաղբակյան իշխանական տան ներկայացուցիչներին: Երկար տարիներ այն վարել է Պոռչ Խաղբայանը (1223-1284): Թանահատի վանքի 1307 թ. արձանագրությունում հայոց սպարապետ է հիշատակվում Պոռչի որդի Ամիր Հասան Ա-ը (1284-1292)⁵¹⁹:

Մշտապես ուժեղ կենտրոնական իշխանություն ունենալու ձրգտումը պատճառ հանդիսացավ այն իրողություն, որ ռազմավարա-

⁵¹³ Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Գառնին 9-14-րդ դդ., էջ 100-101:

⁵¹⁴ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 129: Դիվան, պր. IX, էջ 291:

⁵¹⁵ Տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 553:

⁵¹⁶ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Գ, էջ 171-172, ՀԺՊ, III, նույն տեղում:

⁵¹⁷ Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 115:

⁵¹⁸ Տե՛ս Դիվան, պր. III, էջ 234, ներդիր:

⁵¹⁹ Տե՛ս Ղ.Ալիշան, Սիսական, էջ 121:

կան խիստ կարևորություն ունեցող սահմանամերձ շրջաններում վաղ միջնադարյան բղեշխույթությունների օրինակով Զաքարյանները հաստատեին կողմնակալություններ՝ կողմնապետներ նշանակելով պատերազմական գործողություններում առավել աչքի ընկած գորապետներին: Վերջիններս իրենց վստահված տիրույթներում հանդես էին գալիս իբրև ինքնավար տերեր և կենտրոնի ռազմավարչական լիազոր-ներկայացուցիչներ:

Արձանագրություններից հայտնի են հետևյալ կողմնակալությունները.

1. **Այրարատի՝ Վաչուտյաններ, Ամբերդ, անթվակիր՝** «... ի վերակացութեան՝ գաւառիս Վաչէի...»⁵²⁰, **Հովհաննավանք, 1221 թ.** «... ի կողմնակալութեան՝ մերո նահանգի Ամիր Քրդին, որդո Վաչէի»⁵²¹:

Այրարատի կողմնապետությունն ընդգրկում էր Արագածոտն, Շիրակ, Նիգ գավառները՝ մինչև Երասխաձոր⁵²²:

2. **Սյունիքի, սկզբում այն վստահված էր Խաղբակյաններին:** Դա է վկայում Արատեսի վանքի 1220 թ. վիմագիրը. «Ես Վասակ որդի Խաղբակա կողմնապահ ի Գառնոյ մինչև ի Բարգուշատ...»⁵²³: Այնուհետև, մոնղոլական տիրապետության շրջանում, երբ Սմբատ Օրբելյանի վարած ճկուն դիվանագիտության շնորհիվ բարձրացավ Օրբելյան տոհմի հեղինակությունը, այդ կարևորագույն պաշտոնը շնորհվեց նրա եղբայր Տարսայիճին: Տաթևի 1274 թ. արձանագրությունը նրան հիշատակում է. «...կողմնակալ յայսմ նահանգի, որ ի շխեցող էի այսմ գաւառաց ի դրանէն Բարգուշատայ մինչև ցասհաման Բջնւոյ...»⁵²⁴, Սիսիանի Դարաբաս գյուղի եկեղեցու վիմագրում Տարսայիճ Օրբելյանն է. «...կողմնակալ յայսմ նահանգի ...ի Բարկուշատայ մինչ ի դաշտն Դվնայ...»⁵²⁵:

Ըստ Օրբելյանի հետևյալ վկայության. «Կացուցանեն թագաւորն Լաշայ եւ Աթաբէկն Իւանէ զԼիպարիտն կողմնակալ այսմ աշխարհի, նմանապէս և զմիւս ի շխանն զամենաօրհնեալն զՎասակ Խաչենեցի, զհայրն քրիստոսասէր և բարեպաշտ պարոնին Պռոշայ կացուցանեն կողմնակալ ի Վայոց ձոր գաւառիս»⁵²⁶, ստացվում է մի կողմնապետության երկտարանջատում՝ Սյունիքի և Վայոց ձորի, մի բան, որը

⁵²⁰ Ս. Հարությունյան, Ամբերդ, էջ 55-56:

⁵²¹ Կ. Ղաֆաղարյան, Հովհաննավանք..., էջ 94:

⁵²² Տե՛ս Զաքարիա Սարկավազ, հ. Գ, էջ 12:

⁵²³ Դիվան, պր. III, էջ 123:

⁵²⁴ Վիմական տարեգիր, էջ 116-117:

⁵²⁵ Դիվան, պր. II, էջ 114:

⁵²⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 397:

հերքում է Յաղաց քարի արձանագրությունը՝ հավաստելով, որ Տարսախիճ Օրբելյանը կողմնակալն է և իշխեցողը «ի Բարգուշատա մինչ ց Գառնի»⁵²⁷, ճիշտ և ճիշտ այն սահմաններով, ինչով Վասակ Խաղբակյանն Արատեսի վանքի վերոհիշյալ վիճաբանում:

3. Արցախի, որը սկզբում շնորհվել է Վերին, ապա Ներքին Խաչենի Վախտանգյաններին, այնուհետև՝ Դոփյաններին:

«...Ես՝ Գրիգոր, հեշուբ ամիր սպասալար Աւագին, որդի Սմբատա որդո մեծին Վախտանգա կողմնապետաց աշխարհին Արցախա...»⁵²⁸ (Գոշավանք), «Թիւն :ՉԺ: (1261) էր...ես Զալալ Դաւլայս, որդի Վախտանգա, կողմնակալ Արցախայ...» (Գանձասար)⁵²⁹: Հասան Դոփյանը վիճաբերից մեկուսւմ հիշատակվում է «տեառն Աղուանից»⁵³⁰:

Արդյո՞ք Գագի, Տավուշի, Գարդմանի, Տերունականի և «այլոց գաւառաց տէր» Վահրամ Գագեցիին եղել է այդ տարածաշրջանի կողմնապետը, թե՞ ոչ, չունենք համապատասխան վիճաբեր: Այդ մասին լռում են նաև մեզ ծանոթ հայկական մատենագրական աղբյուրները: Սակայն, բարեբախտաբար, վրաց պատմիչները, մասնավորապես, «Թամար թագուհու պատմութեան» հեղինակը վկայում է Վահրամյանների կողմնակալութեան մասին⁵³¹, որին կարելի է կոչել.

4. Ուտիքի, այն ուղղված էր Գանձակի Ելտկուզյան աթաբեկութեան դեմ, ինչի գործառույթի մի մասը կատարում էր նաև Արցախի կողմնապետությունը: Այդ երկու երկրամասերի միջև կապերն ամրապնդվել էին Զաքարե Վահրամյանի և Խաթուն Դեսուդյանի ամուսնությունով: Վերջինս, ինչպես ասել ենք, հայտնի է Հաղբատի վանքում իր եղբայրների հիշատակին կառուցած Խաթունաչեն եկեղեցու շինարարությամբ⁵³²:

Կողմնակալները կրում էին «իշխանաց իշխան» տիտղոսը: Նրանցից վասալական կախվածություն մեջ էին գտնվում գավառների, գյուղերի իշխանները, տանուտերերը, որոնք զանազան պաշտոններ էին վարում իրենց «պարոնների», «պատրոնների», «տէրերի» տիրություններում, ընդհուպ մինչև զինվորական ծառայություն:

⁵²⁷ Դիվան, պր. III, էջ 149-150:

⁵²⁸ Դիվան, պր. VI, էջ 70:

⁵²⁹ Դիվան, պր. V, էջ 41:

⁵³⁰ Վիճական տարեգիր, էջ 148:

⁵³¹ Տե՛ս «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», թրգ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, հ. Բ, էջ 34:

⁵³² Տե՛ս Դիվան, պր. IX, էջ 208:

3. ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՏՆԵՐԻ ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ XIII- XIV ԴԴ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ռազմական սրընթաց հաջողութիւններով պատմական թատերաբեմ իջած Զաքարյան նոր տոհմի երիտասարդական ավյունով տոգորված նորաստեղծ Մահկանաբերդի Արծրունիներ, Վաչուտյան, ուժեղացած Վախտանգյան, բարձրացած Պռոշյան, վերազարթնած Օրբելյան իշխանական տների անխուսափելի բարգաւաճումն ու հետագա վերելքը չէր կարող կասեցնել անգամ վերահաս մոնղոլական տիրապետութիւնը, որի արագ հաստատումը պայմանավորված էր նաև թաթարներից հալածվող Խորասանի սուլթան Զալալ ալ-Դինի՝ Պարսկաստանում և Անդրկովկասում 1225-1232 թթ. կատարած վայրագ ասպատակութիւններով (վիմագիր հիշատակութիւններ են պահպանվել Նորատուտում՝ 1226 թ., Անիում՝ 1227 թ., Վարազավանքում՝ 1231 թ., Հաղբատում՝ 1233 թ. և այլուր): Մոնղոլական աշխարհակալութիւնի սահմանների ու նվաճված երկրներում վարվող քաղաքականութիւնի լավագույն վավերացումն է Ծարա վանքի 1301 թ. արձանագրութիւնը. «Ի ժամանակին յորում տիրեալ էր ազգն նետողաց բազում աշխարհաց և մինչև յովկիանոս ծովն և Ստամպալն, ի Պոնտոս և մինչև զգետն Եփրատես, տիրելով գոռոզաբար և ծանր հարկապահանջութեամբ ցաւեցուցանելով զամենեսեան, զմեծամեծս և զփոքունս ի մահ և ի գերութիւն մատնելով, յայսմ ժամանակի դառնութեան...»⁵³³:

Որքան էլ մոնղոլներն իրենց ծանր իշխանութեամբ պատճառ դառնային, որպեսզի մարդիկ նրանց տիրապետութիւնի շրջանն արձանագրեին. «.. ի դառն եւ նեղ ժամանակի յազգէն նետողաց, որ բազում գաւառս աւերեաց..» (Գտչավանք, 1246)⁵³⁴, «... որք անհետ կորեն ի ձեռս անաւրինաց եւ սուգ մեծ եւ անմխիթար թողին...» (Կողես, 1241)⁵³⁵, «... ի նեղ եւ ի չար ժամանակիս...» (Հոռոմոս, 1246)⁵³⁶, «... ի նեղ եւ ի դառն ժամանակիս թաթարի...» (Մարց, 1235)⁵³⁷, միևնույն է, ստիպված պետք է լինեին հաշվի նստել տեղական հոգևոր և աշխարհիկ բարձր ազնվականութիւնի հետ,

⁵³³ Դիվան, պր. V, էջ 224:

⁵³⁴ Նույն տեղում, էջ 183:

⁵³⁵ Դիվան, պր. IX, էջ 443:

⁵³⁶ Վիմական տարեգիր, էջ 90:

⁵³⁷ Դիվան, պր. IX, էջ 417:

պահպանելու ու վերահաստատելու նրանց ավատական իրավունքները՝ իրենց տիրապետութիւնը ժողովրդի վրա պահելու ու ամրապնդելու համար:

Մոնղոլները Ջաքարյան իշխանապետութեան տարածքները՝ Այրարատով, Սյունիքով, Արցախով, Գուգարքով, Արևելյան Վրաստանի հետ դարձնելով առանձին վարչական միավոր և այն մտցնելով Կասպից ծովից մինչև Միջագետք կազմավորված կուսակալութեան կազմի մեջ, գրեթե նույնութեամբ թողեցին Հայաստանի ներքին վարչաքաղաքական կառուցվածքը: Այն համարյա անփոփոխ էր նաև իլխանութեան շրջանում՝ 1256-1344 թթ.:

Երկրի ներքաղաքական կյանքում ինչպես նախկինում, այնպես էլ հիմա, առաջնայնութիւնը պատկանում էր Ջաքարյան իշխանապետներին՝ աթաբեկ Ավագին ու ամիրսպասալար Շահնշահին: Դա լավագույնս արտացոլված է Դսեղի եկեղեցու գավթի հետևյալ շինարարական վիմագրում. «Ի ժամանակի յորում տիրեց թաթարն չորից ծագաց երկրի յարեւելից մինչև յարեւմուտս, եւ յիշխանութեան Հայոց եւ Վրաց երկուց եղբարց ինքնակալաց Աւագին եւ Շահնշահի՝ սկիզբն շինութեան տանս եղեւ ի նեղ եւ դառն ժամանակի»⁵³⁸: Այդ են վկայում նաև Հովհաննավանքի 1243 թ. «...յիշխանութեան Շահնշահի որդո Ջաքարիաի եւ մերո նահանգիս Քրդին որդո Վաչէի...»⁵³⁹, Հաղբատի 1245 թ. «...ի տէրութեան ուխտիս Շահնշահի...»⁵⁴⁰, Ախթալայի 1245 թ. «Ի թվիս ՈՂԴ կանգնեցաւ սբ տերունականս յարեւշատութիւն Աւագին»⁵⁴¹, Հոռոմոսի 1246 թ. «...սպասալարութեան Շահնշահի՝ որդոյ մեծին Ջաքարիայի...»⁵⁴², Մաթոսավանքի 1247 թ. «... յիշխանութեան Աւագին...»⁵⁴³, Դիլիջանի խաչքարի «...Մանկու խանին (1251-1259 - Ա. Մ.) հրամանովն... եւ աշխարհակալ տէրութեան Աւագին...»⁵⁴⁴, Արցախի Մարտակերտի Մեհմանա գյուղի եկեղեցու 1249 թ. «...ի ժամանակս թաթարին, ի

⁵³⁸ Նույն տեղում, էջ 382:

⁵³⁹ Կ. Ղաֆաղարյան, Հովհաննավանքը..., էջ 95:

⁵⁴⁰ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 222:

⁵⁴¹ Դիվան, պր. IX, էջ 261:

⁵⁴² Վիմական տարեգիր, էջ 90:

⁵⁴³ Դիվան, պր. VI, էջ 15:

⁵⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 18:

տիրուլթե մեծ խաղաղարար Աւագին...»⁵⁴⁵, Անիի 1251 թ. «...ժամանակ ավաբակ, ամիրսպասալար Շահնշահի շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս»⁵⁴⁶, Անիի Առաքելոց եկեղեցու 1251 թ. «Թուականին :Զ: Շնորհիւն Այ. եւ հրամանաւ տեառն Կոստանդեայ հայոց կաթողիկոսի (Կոնստանդին Ա Բարձրբերդցի՝ 1221-1267 - Ա. Մ.) եւ մեծին ամիրսպասալար Շահնշահի արձանագրեցաւ առաքելական կանոնքս, որ թէ ոք յեպիսկոպոսաց կամ յառաջնորդաց կաշառաւք կամ անմիրու երէց առնէ կամ առանց ճշդիւ եւ յոյժ ընտրուլթեան դատի յԱյ, եւ ընդ նզովաւք լինի յերիս սուրբ ժողովոյն, մասն զՅուդային եւ Կայենին առցէ...»⁵⁴⁷, Այրիվանքի անթվակիր. «... Ի տէրուլթեան բարեպաշտ թագադրին վրաց Աւագին եւ Շահնշահի եւ որդւոյ նորա Զաքարիայի...»⁵⁴⁸ վիմագրերի հատվածները: 1250 թ. արու ժառանգ չունեցող Ավագի մահից հետո Հայաստանի կառավարման գործերում ներգրավվում է Շահնշահի որդին՝ Զաքարիան. «Ի Թուխս Հայոց :ԶԶ: (1257), Ի տէրուլթեան մեծին Շահնշահի եւ Զաքարիայի շինեցաւ մեծափառ տունս Աստուծոյ Ի տէր Համազասպա» (Հաղբատ)⁵⁴⁹:

Այս շրջանում Հայաստանի ներքաղաքական կյանքում երևելի էր Վաչեի որդի Քուրդ Վաչուտյանը: Կիլիկիայի հայոց Հեթում թագավորը (1226-1269), Մոնղոլիա գնալու ճանապարհին, հյուրընկալվել է Արագածոտն գավառի իշխանի, Այրարատ նահանգի կողմնապետի մոտ՝ Վարդենիս գյուղում⁵⁵⁰: Հովհաննավանքի 1250 թ. վիմագրում իշխանը հայտնում է, որ մոնղոլ տիրակալների հետ լավ հարաբերությունների շնորհիվ իրեն հաջողվել է վերստին հաստատել սուրբ ուխտի միաբանությունը. «... Ի տէրուլթեան Շահնշահի որդո մեծին Զաքարիայի, ես Քուրդ՝ որդի Վաչեի եւ ամուսին իմ Խորիշահ՝ դուստր Մարծպանա (Համազասպյանի - Ա.Մ.) եւ Մամբանա, խնամաւքն Այ հաճո եղե(ա)լ այլազգի զաւրացն նետողաց,

⁵⁴⁵ Դիվան, պր. V, էջ 93:

⁵⁴⁶ Դիվան, պր. I, էջ 64:

⁵⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 15:

⁵⁴⁸ Հ. Շահխաթունյանց, Բ, էջ 285-286: Երկրից հինգ տարով Ավագի բացակայութեան ժամանակ. նա մեկնել էր Ոսկե Հորդա Բաթուխանի, ապա Կարակորում՝ Մանգու մեծ խանի մոտ, Հայաստանի գործերը և նրա կալվածքները ժամանակավորապես կառավարում էր Շահնշահը (տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 616-617):

⁵⁴⁹ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 217:

⁵⁵⁰ Տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 616:

զանձն իմ եղի ի վերա էկեղէցաց հասոց. եւ վասն առ Այ սիրոյն կրկին հաստատեցաք զմիաբանութիւն մեր...»⁵⁵¹: Ի դեպ, պատմական Կիլիկիայի Մանազ քաղաքի ավերակներում՝ մի անտաշ քարի վրա ժամանակին Կ. Տեր-Ղազարյանը կարդացել է. «Ի թու հասոց Ուէ (1228) նորոգեցաւ Տարսոնի ձեռամբ թգ հասոց Հեթումոյ»⁵⁵²:

Հայոց թագավորի այցելութիւնը Մոնղոլիա միջնորդել էր XIII դարի ականավոր քաղաքական գործիչ, խոշոր դիվանագետ Հասան Ջալալ Դոլան: Նա, եթէ XIII հարյուրամյակի 20-40-ական թթ. արձանագրութիւններում, ինչպէս վերևում ենք նշել, հիշատակվում է իբրև «Տէր Խոյախան բերդոյ, Խաչենո»⁵⁵³, ապա 50-60-ական թթ. արդեն հանդես է գալիս որպէս «...ինքնակալ իշխանաց իշխան... տն Խաչինո...»⁵⁵⁴, «կողմնակալ Արցախայ»⁵⁵⁵, և որ ամենահատկանշականն է՝ «բնակաւոր ինքնակալ բարձր եւ մեծ Արցախական աշխարհի, ինքնակալ Խանբերդի»⁵⁵⁶, «թագաւոր Խաւխանաբերդի յոքնասահման նահանգաւք»⁵⁵⁷, «թագաւոր»⁵⁵⁸, «բարեպաշտ արքա»⁵⁵⁹, ինչն Արցախը՝ Ջաքարյանների և Վրաստանի ենթակայութիւնից հանելու և առանձին թուման դարձնելու վկայութիւնն է: Ամրապնդելով իր իշխանութիւնն Արցախում և մեծ հեղինակութիւնն աշխարհակալութիւնում՝ նա հոգ է տանում հայրենիքի շենութեան մասին: Նրա օգնութեամբ և անմիջական մասնակցութեամբ, թե՛ իր տիրապետութեան սահմաններում, թե՛ դրանից դուրս ոչ միայն եկեղեցիներ են կառուցվում, այլև մոնղոլական արշավանքներից տուժած, ավերված վանքերի, ուխտատեղիների վերանորոգման աշխատանքներ են կատարվում. «... թիվն :ՈՂԸ: (1249) էր տէր Խաչինոյ Ջալալ ... տր Եղիա շինեց զսբ Անապատս եւ սմա այլ օծէ, ի սմայ թշնամին կործանած է, որք այլք բարեկամ են սմայ, սա բարեխաւս է նոցա, որք միաբանեն սոցայ

⁵⁵¹ Կ. Ղաֆաղարյան, Հովհաննավանքը..., էջ 103:

⁵⁵² Կ. Տէր-Ղազարեան, Հայկական Կիլիկիա, Անթիլիաս, 1966, էջ 22:

⁵⁵³ Վիմական տարեգիր, էջ 73, 92: Դիվան, պր. V, էջ 79:

⁵⁵⁴ Դիվան, պր. V, էջ 41:

⁵⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 38:

⁵⁵⁷ Բ. Ուլուքաբյան, Գանձասար, Երևան, 1981, էջ 87:

⁵⁵⁸ Դիվան, պր. V, էջ 15:

⁵⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 120:

բարին քո տր առատ խաղաղութբ կացէ ջանասցէ նոցայ այժմոյս ահայ Հանդերձեալան, որ տաճիկա այլ արհնեալ եղիցի միաբան», (Մարտակերտի շրջան, գյուղ Առաջաձոր, ժայռաբեկոր)⁵⁶⁰, «... Հասան որդի Վախտանազայ, որդւոյ մեծին Հասանայ, տէր Խոյախան բերդոյ Խաչենոյ, եւ ամուսին իմ Մամքան, դուստր Բաղաց Թագաւորին, միաբանեցաք մեծ եւ հռչակաւոր սբ ուխտիս Կեչառուաց եւ.. յաւերման նետողաց բազում գանձիւք նորոգեցաք... Թվին ՈՂԷ (1248)», (Կեչառիս)⁵⁶¹:

1261 թ. հակամոնղոլական ապստամբութիւնն կազմակերպելու մեղադրանքով Արցախի ինքնակալ Հասան Զալալի ու Հայաստանի կառավարիչ, ամիրսպասաւար, աթաբեկ Զաքարե Բ-ի մահապատժից և վերջինիս եղբայր աթաբեկ Իվանե Բ-ի մահից հետո (1263 թ.), ինչպէս վիմագրերի հետագա տարեգրութիւնն է ցույց տալիս, նրանց հարազատներին մոնղոլները թեւ իրավունք են վերապահում տնօրինութիւնն անելու սեփական տիրութիւններում, սակայն փորձում են նվազեցնել քաղաքական-վարչական դերը՝ պաշտոնների մեջ առաջ քաշելով երկրի մյուս ազդեցիկ տոհմերի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներին:

Զալալ Դոլայի որդու՝ Աթաբեկ Իվանեի մասին Մարտակերտի շրջանի Դաստակերտ գյուղի եկեղեցու 1276 և Գանձասարի վանքի 1271-1282 թթ. վիմագրերը համեստորեն հիշատակում են սոսկ. «տէրութեան Իւանեի»⁵⁶², «...իշխանութբ Աթաբակին...»⁵⁶³, «...հրամանաւ տեառն Խաչինո Աթաբակին...»⁵⁶⁴, իսկ Վերին Խաչենի գահերեց իշխան Հասան Դոփյանը Դադի վանքի մի արձանագրութիւնում հանդես է գալիս որպէս «տեառն Աղուանից»⁵⁶⁵, ինչը նրա տոհմի վեր բարձրացման վկայութիւնն է:

Ինչ վերաբերում է Զաքարյան իշխանական տանը, ապա Շահնշահ Ա-ի (մահ. 1261 թ.) մյուս որդի Իվանե Բ-ի գավակները՝ Աղբուղան ու Ավագ Սարգիսը, ինչպէս հուշում են Փարպիի⁵⁶⁶ և Ուշիի

⁵⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 87-88:

⁵⁶¹ Վիմական տարեգիր, էջ 92-93:

⁵⁶² Դիվան, պր. V, էջ 99:

⁵⁶³ Նույն տեղում, էջ 51-52:

⁵⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 50:

⁵⁶⁵ Վիմական տարեգիր, էջ 148:

⁵⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 107:

1264⁵⁶⁷, Թալիսի 1267⁵⁶⁸, Կոշի 1271⁵⁶⁹ թվականների արձանագրու-
թյունները, լոկ այդ տիրույթների պարոններն էին: Նրանք, չկարո-
ղանալով վճարել Անիի հարկերը, ճարահատյալ վաճառում են մայ-
րաքաղաքը: Այդ գործարքն իր արտացոլումն է գտել Անիի 1263 թ.
արձանագրությունում, որտեղ որպես քաղաքի պարոններ
հիշատակվում են մոնղոլական իշխանության արքունապետ՝ Սահիբ
ադ-Դիուան (صاحب الديوان) ալ-Ջուվեյնին, հայ մեծահարուստներ
Սահմադինն ու Քարիմադինը. «...չնորհիւն Այ. մեք տաղմաճիքս
վասն յերկարկենդանութեան եւ վասն պատրոնաց մերոյ Սահիպ
Դիւանին եւ Սահմադինին եւ Քարիմադինին. բարձաք ի յԱնո
իրիցանուս զբաժն...»⁵⁷⁰: Վարչապետ ալ-Ջուվեյնին կնության էր ա-
ռել աթաբեկ Ավազի դուստր Խոջաքին, որը որդու՝ Ամիր Ջաքարեի
հետ, ըստ Բջնիի անթվակիր⁵⁷¹, Գառնիի 1291 թ.⁵⁷² վիմագրերի,
պարոնություն էր անում «սեփական հայրենեց...» տիրույթներում:

Անեցի Ավետենց որդի Սենոպ Սահմադինն իլխանության շրջանի
հայ առևտրավաշխառուական խավի ամենանշանավոր դեմքերից էր,
խոշոր մեծահարուստ: Փողի ուժով Անիին տիրելուց բացի, ինչպես
Մրենի Սահմադինի պալատի 1261 թ. վիմագիրն է ազդարարում,
Շահնշահի մյուս որդի Արտաշիրից գնում է «զթագաւորանիստ
տեղիս զՄրեն... ի հալալ ընչից իմոց ի վաելումն ինձ եւ որդեաց
իմոց...»⁵⁷³: Մրենի գնման գործարքի մասին փաստը Սենոպ Սահ-
մադինը կրկնում է նաև տեղի տաճարի 1284 թ. արձանագրությու-
նում, որում հիշատակվում է նրա կին Ուրտուրիտան ևս⁵⁷⁴: Սահ-
մադինը ձեռք բերված գյուղաքաղաքն ազատում է մի շարք
հարկերից⁵⁷⁵: Ուշագրավ է, որ Մրենի Մխիթար վարդապետի 1277 թ.
վիմագրի սկզբնամասում Սահմադինը հանդես է գալիս ոչ թե

⁵⁶⁷ Տե՛ս Ծ. Բաբայան, Ա. Քալանթարյան, Ուշիի Ս. Սարգիս վանքի վիմական ար-
ձանագրությունները, էջ 185-186:

⁵⁶⁸ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 110-111:

⁵⁶⁹ Տե՛ս Գ. Կարախանյան, Դսեղի միջնադարյան ձիթհանը և նրա շինարարական
արձանագրությունը, էջ 251:

⁵⁷⁰ Դիվան, պր. I, էջ 24:

⁵⁷¹ Հ. Շահխաթունյանց, Բ, էջ 183:

⁵⁷² Հ. Պետրոսյան, Գառնին 9-14-րդ դարերում, էջ 100:

⁵⁷³ Ի. Օրժելու, Надписи Мрена, էջ 41:

⁵⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39:

⁵⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38, 39:

մոնղոլ տիրակալներին, կամ վրաց թագավորներին հիշատակություններին հետո, ինչը բնորոշ է այդ շրջանի հայկական արձանագրություններին, այլ հայոց կաթողիկոսի և Կիլիկիայի արքայի հետ միասին. «Թվին ՁԻԶ: Ի հայրապետութեան եւ թագաւորութեան հայոց տեառն Յակոբա (Հակոբ Ա Կլայեցի՝ 1268-1286 - Ա. Մ.) եւ Լեւոնի (Լեւոն Գ՝ 1271-1289) եւ ի պարոնութեան Սահմադինին վերակառուցեալս զայս խորանն»⁵⁷⁶: Փաստը համազգային, համահայկական մտածողության դրսևորման արտացոլում է:

Այս արձանագրության երկրորդ մասից իմանում ենք նաև, որ Սահմադինը և նրա որդիները իշխանական նստավայր-պալատի դարպասների պատրաստման ու Արքայություն կոչվող դրախտային այգու ծաղկեցման համար ջանացել են 10 տարի՝ ծախսելով «ԽՈՒ (40 հազար) դուկատ դահեկան»⁵⁷⁷:

Սա հսկայական մի գումար է, որը, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, հավասարազոր է Նոր Գետիկ վանքի կամ Գոշավանքի արժեքին:

Սահմադինին էր պատկանում նաև Օշականը, որտեղ «Ի Թուլին ՉԼԵ (1286) ... յամի թագաւորութեան Արղուն զանին»⁵⁷⁸...⁵⁷⁹, նա թողել է հացի և դարմանի շարիատը, իսկ նույն վայրի, մի փոքր վաղ՝ 1286 թ. վիմագրի. «...հրամանաւ պարոն Սահմադինին...»⁵⁸⁰, գյուղաքաղաքի ձեռնավորները հանել են քահանաների վրա դրված այգու, բամբակի և ժամհարի տուրքերը:

Երևանի Կաթողիկե եկեղեցու պատին 1264 թ. փորագրված արձանագրությունը տեղեկացնում է, որ նա ժառանգական տիրակալի իրավունքով տէր է դարձել նաև այստեղ. «...զԵրևան զնեցի հողով ու ջրով եւ իրաւունք այս արարի հայրենիք...»⁵⁸¹:

Քաղաքական-դիվանագիտական կյանքում խաղացած կարևոր դերի վկայությունն է այն հանգամանքը, որ Սահմադինը հանդիսա-

⁵⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 41:

⁵⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 42:

⁵⁷⁸ Արղուն իլխան՝ 1284-1291 թթ., թուն է մոնղոլ Մանգու մեծ խանի եղբոր՝ Հուլավուի, որը 1256 թ. Ատրպատական կենտրոնով, Մարաղա, ապա Թավրիզ մայրաքաղաքով հիմնադրեց Կասպից ծովից մինչև ներկայիս Իրաք ձգվող մոնղոլական կուսակալությունը՝ իլխանությունը: Այն գոյատևել է մինչև 1344 թվականը:

⁵⁷⁹ Վիմական տարեգիր, էջ 130:

⁵⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 129:

⁵⁸¹ Կ. Ղաֆաղարյան, Երևան, միջնադարյան հուշարձաններ, Երևան, 1975, էջ 137:

ցել է Հռոմի Նիկողայոս Դ պապի մոտ 1288 թ. առաքված դեսպանորդն Արղուն խանի՝ մոնղոլա-լատին բանակցություններում⁵⁸²:

Օչականի 1288 թ. մեկ ուրիշ և 1295 թ. վիմագրերում գյուղաքաղաքի պարոններ են վկայակոչվում նրա ժառանգները. «Ի թուականի չլէ յառաջնորդութեան տէր Համագասպայ եւ ի պարոնութեանն... եւ իւր որդւոցն Ամիրբէկին եւ Հագարբէկին...»⁵⁸³, «Ի թուին չխը թագաւորութեանն... Քեաղաթու ղանին (Քեյղաթու իլխան՝ 1291-1295 թթ. - Ա. Մ.) եւ ի հայրապետութեանն տէր Համագասպայ եւ Բեսուլթայ, որդի պարոն Ամիրբէկին, որդոյ պարոն Սահմաղինին, թողի զՅաւակունու զղէսարայ⁵⁸⁴ զհարկն զգեղիս եւ զվանորայից»⁵⁸⁵:

Արևելյան Վրաստանի և Հայաստանի ներքաղաքական անցուդարձերում նյութական-դրամական միջոցների շնորհիվ բացառիկ տեղ զբաղեցրած հայ մեծահարուստների թվին էր պատկանում մանազկերտցի վաճառական Ումեկը: Նա Անանուն Սեբաստացու համաձայն՝ վախճանվել է 1266 թվականին⁵⁸⁶: Վիմական աղբյուրները տեղեկացնում են նրա առաջին կնոջից՝ Թագուհուց ծնված երեք որդիների մասին: Վարդանը, հավանաբար կրտսերը, հոգևորական է եղել: Այդ մասին են վկայում Անիի Կիրակոսի տապանատան 1330 և Մայր տաճարի 1339 թվականների վիմագրերը⁵⁸⁷: Միջնեկը՝ ձարը, Նոր Գետիկ մենաստանի Ս. Աստվածածին եկեղեցում արձանագրել է վանքն իր հոր՝ Ումեկի կողմից 40000 («:խո:») կարմիր դուկատով (իտալական ոսկով -Ա. Մ.) գնելու մասին⁵⁸⁸: Ս. Ավագյանն ու Հ. Զանփոլաղյանը հաստատում են Գ. Հովսեփյանի այն կռահումը, որ Նոր Գետիկ վանքի առուծախն Ումեկի և Զաքարյան Ավագի միջև տեղի է ունեցել 1242-1250 թթ. միջև, այսինքն՝ առաջինի Արևելյան Հայաստան տեղափոխվելուց հետո, երբ 1242 թ. մոնղոլները հայրե-

⁵⁸² Տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 635:

⁵⁸³ Վիմական տարեգիր, էջ 130:

⁵⁸⁴ Ղեսարն անասնահարկն է (տե՛ս Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. 2, էջ 121):

⁵⁸⁵ Վիմական տարեգիր, էջ 137: Սահմաղինի որդու՝ Ամիրբեկի անունով նվիրատվական արձանագրություն է գտնվել Նեղուցի վանքում (Հրազդանի տարածաշրջան), տե՛ս Գ. Գ. Սարգսյան, Դիվան, պրակի ձեռագիր: Նվիրագրից հառնում է այն իրողությունը, որ Սենոպ Սահմաղինին իր զուգակից Ուրտուրիտայից բացի ունեցել է նաև Մամախաթուն անունով երկրորդ կին, որը մայրն էր Ամիրբեկի: Ըստ Հովհաննավանքի մի վիմագրի՝ նա եղել է Ումեկի դուստրը:

⁵⁸⁶ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. Բ, էջ 195:

⁵⁸⁷ Տե՛ս Դիվան, պր. I, էջ 67 և 39:

⁵⁸⁸ Տե՛ս Դիվան, պր. VI, էջ 71:

նի քաղաք Մանագիկերտը գրավել ու ավերել են, և մինչև Ավագի մահը՝ 1250 թվականը⁵⁸⁹: Ապա գիտնականները ենթադրում են, որ «Ումեկը ձեռք է բերել վանքն այն սահմաններով, որոնք հաստատվել են Ջաքարյանների կողմից՝ եւ ընծայեցին եկեղեցւոյն սահման ջրադարձիւք լեռնէ ի լեռոն, ինչպես նաև հետագայում վանքի սեփականութիւնը դարձած մյուս գյուղերն ու կալվածքները»⁵⁹⁰: «Դահեկան սովորական դրամի փոխարեն իտալական դուկատ հիշատակված է Մրենի և Կեչառիսի 13-րդ դարի վիմագրերում և ըստ Հ. Մանանդյանի, վկայում է հայ վաճառականների առևտրական կապերը Վենետիկի հանրապետության գործարար շրջանների հետ»⁵⁹¹: «Հողի էժանացման և ոսկու թանկացման գաղտնիքը բացելու համար նշենք, որ այս մի ժամանակ էր, երբ հարկահանների և պարտատերերի երեսից գյուղերը մարդաթափ էին լինում և տեղական ֆեոդալները շահագրգռվում էին զիջել իրենց կալվածքները խոշոր փողատերերին», - նշում է Աշոտ Հովհաննիսյանը ձարի արձանագրութեան «հայրենիքն արժան էր, եւ ոսկին թանգի» խոսքերի առիթով⁵⁹²:

Ումեկի ավագ որդի Քարիմաղինը հիշատակվում է Նոր Գետիկի 1291 թ. վիմագրում՝ իր գավազների միջոցով. «պարոնութեան Իգդիշ խաթունին եւ եղբարց իւրոց Արղութին եւ Թաղադամուրին՝ որդոց Քարիմաղինին որդո մեծին Ումեկին եւ այլ որդո Խութուխին...»⁵⁹³: Այս տոհմից վերջինը՝ Արղութը, տիկնոջ՝ Խորիշ խաթունի հետ վկայակոչվում է 1345 թ. արձանագրութիւնում⁵⁹⁴:

Մեծահարուստ Ումեկը, գնելով ընդարձակ տիրույթներ, հավանաբար, սեփական քաղաքական վերելքի ապահովման և իշխանական տիրոջ ձեռքբերման նկատառումներով երկրորդ անգամ ամուսնացել է հուշակավոր Հասան Ջալալ Դուլայի դստեր հետ:

2010 թ. ամռանը, երբ ԳԱԱ ՀԱԻ վիմագրագիտական արչագախումբը (Աշ. Մանուչարյան, Ս. Ադամյան, Ա. Գափոյան, Տ. Իսահակյան) աշխատում էր Հովհաննավանքում, վանքի պահակ Արիս-

⁵⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18-19:

⁵⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 71:

⁵⁹¹ Նույն տեղում, էջ 71-72:

⁵⁹² Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, գիրք Ա, էջ 207: Հմմտ. Լ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմութիւնը 13-14-րդ դարերում, էջ 534:

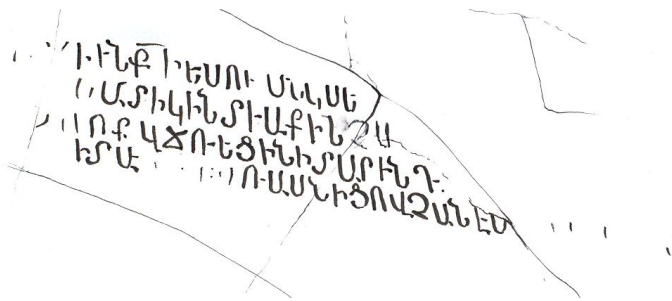
⁵⁹³ Դիվան, պր. VI, էջ 104-105:

⁵⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 107:

տակես խուղավերդյանը (Պապիկ) համալիրի հնագույն, IV դ. բազիլիկ եկեղեցու հարավային պատի կամարի աջ հատվածում ցույց տվեց տառահետքեր, որոնք նշմարվում էին ծեփի տակից: Արչավախմբի անդամների կողմից մաքրվեց սվաղը և բացվեց հետևյալ արձանագրությունը.

Հուսանկար

Գրչագիր

ՇՆՈՐՀԻՆ ՔԻ. ԵՄ՝ ՈՒՄԵԿՍ ԵՂԻ/ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ՝ Մ ԱՄԱՂ
 ՏԻԿԻՆ, ՏԻԱՔ ԻՆՉՍ ԴԻ ՍԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԵԻ/ՍՊԱՍԱԻ՝ ՈՐՔՍ
 ՎՃՈՒԵՑԻՆ Ի ՏԱՐԻՆ Դ(4) Դ ԱԻՐ ԺԱՄ ՊԱՏԱ/ՐԱԳԵԼ՝ /Ի ՏԱԻ՝ՆԻ
 ՔԱՂ՝ ՌԱՍՆԻՑ :ՈՎ ՉԱՆԷ, ՄՂԵՂԱՑՍ Է Ի ՏԷ՝⁵⁹⁵ :

⁵⁹⁵ Աշ. Մանուկարյան, Նոր վիմագրեր Հովհաննավանքից, էջ 89:

Մամա տիկինը կամ Մամա խաթունը երկու արձանագրություն է թողել Գանձասարում. «Անուամբ Այ. ես Մամախաթուն եւ պատրոն Մարս միաբանեցաք սբ ուխտիս Գանձասարա եւ սոքա տուին աւագ :Ե: (5) շաբաթ աւր զամէն եկեղեցիքս պատարագ պատրոն Ումեկին, գրեցաւ թվին :ՉԺէ: (1268)»⁵⁹⁶, «...ես՝ նուաստ աղախին Քի. Մամախաթունս, դուստր ինքնակալ իշխանաց իշխանին Ջալալ Դաւա Հասանա՝ տն՝ Խաչինո եւ բարէպաշտ մաւր իմո Մամքանին եւ ամուսին իմ պարոնին Ումեկին, եկի մեծ յուսով ի սբ ուխտս Գանձասարա ես եւ որդի իմ Վախտանգ ... թվիս :ՉԻԹ: (1280) է»⁵⁹⁷:

Վայոց ձորի «Ձորաց տաճարում» կա տապանաքար հետեյալ մակագրութեամբ. «Թվ. :ՉՂՁ: (1347), այս է հանգիստ պարոն Վախթանգին՝ որդոյ պարոն Ումէկին»⁵⁹⁸:

Վախտանգի հայտնվելը Վայոց ձորում, Գ. Հովսեփյանի ենթադրութեամբ, կապված է Ումեկի ավագ որդիների միջև հայրական կալվածքների բաժանման գործում նրա անտեսմամբ, որին ոչինչ չէր մնում, բացառութեամբ իր մորաքրոջը՝ Օրբելյանների հզոր իշխանական տան հարս, Սյունյաց իշխանուհի Մինա խաթունին ապավինելուց⁵⁹⁹:

Սյունիքն իր հզորութեանը հասավ Լիպարիտ Օրբելյանի որդի Սմբատի գահերեցութեան տարիներին՝ 1253-1273: Նրա մասին ամենայն դրվատանքով է արտահայտվում հոգեզավակը՝ պատմիչը. «...Սմբատ որ էր հանճարով մեծ, խորհրդով ուժեղ, խելօք անման, հնարիւք բազմագէտ, բանիւ առատ եւ քաղցր, լեզուաց հմուտ եւ ճարտար. ի դատարանի դիւանին անպարտելի. զի խօսէր լեզուս հինգ՝ հայ եւ վրացի, ուղուր եւ փարսի եւ զմուղալն իսկ»⁶⁰⁰:

Սմբատ Օրբելյանը խոշոր քաղաքագետ էր, հմուտ ղեկանազետ: Երկու անգամ լինելով Կարակորումում՝ նա կարողացել էր Սյունիքը

⁵⁹⁶ Դիվան, պր. V, էջ 50: Ճիշտ է Մար անձնանունը կարգալ ձար, քանի որ խոսքն այստեղ, անտարակույս, վերաբերում է Ումեկի ձար որդուն, որը, հավանաբար, ուղեկցել է իր մայրացուին՝ Գանձասար կատարած ուխտագնացութեան ժամանակ:

⁵⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 41:

⁵⁹⁸ Դիվան, պր. III, էջ 110:

⁵⁹⁹ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պր. Ա, էջ 10:

⁶⁰⁰ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 405:

դարձնել առանձին թուման՝ վարչական միավոր, նահանգի համար ձեռք բերել «ինչու» կարգավիճակ և իր տիրապետություն սահմաններն ընդլայնել ի հաշիվ Վայոց ձորի, արևելյան Այրարատի, Գեղարքունիքի որոշ տարածքների⁶⁰¹: Վիմական աղբյուրներում Սյունիքի տիրակալը մեծարվում է որպես «փառաւոր իշխան» (Արատես, 1270)⁶⁰², «Մեծ իշխանաց իշխան» (Վայոց ձոր, Եղեգիս ավան, Օրբելյան գերդաստանի տոհմական դամբանատուն)⁶⁰³, Նորավանքի Սմբատի դամբարանի ճակատակալի հիշատակությունում և տապանաքարին նա հորջորջվում է «արքա» բարձրակոչ տիտղոսով⁶⁰⁴:

Օրբելյան տոհմի բարձրացումը Սյունիքում և նոր տիրույթների ձեռքբերումը Վայոց ձորում կարծես թե չէր խամբեցնում Խաղբակյանների փառքը, որի ականավոր ներկայացուցիչն էր Պոռչը՝ հայոց սպարապետը (1223-1284), մոնղոլական զորքերի կազմում արևելքի մարզարիտը՝ Բաղդադը գրավող հայկազուն իշխանը: Դեռևս ծերունագարդ Պոռչի պաշտոնավարության վերջին տասնամյակում սպարապետությունը վստահվել էր որդուն՝ Ամիր Հասանին. «... Ես Թաջերի, դուստր Ուքանա, ամուսին Հասանայ՝ ասպարապետին հայոց՝ որդոյն Պոռչայ...»⁶⁰⁵: Նա «ի բազում պատերազմունս» քաջի անուն էր ժառանգել, Հուլավուի և Աբաղայի պալատում նվերների ու պատվի արժանացել... Պոռչյան ավատական տան այս ներկայացուցչի ինքնուրույնության և գրաված դիրքով պետք է բացատրել և այն, որ ժամանակակիցները նրան վերագրել են «արքա» տիտղոսը⁶⁰⁶:

Կենտրոնական Հայաստանում իշխող դերք էր գրավում Սաղուն Արծրունին: Զաքարյանների դերի նվազումից հետո հայոց մեջ առաջնայնություն համար մրցակցությունը Սմբատ Օրբելյանի և Սաղունի միջև մոնղոլները լուծում են հօգուտ վերջինիս: Դրանում մեծ է եղել հետագայի իլխան Աբաղայի (1265-1282) դերը:

Միջնադարի անպարտելի ըմբիշ, դամասկոսյան արյունահեղ ճակատամարտի հերոս, Մահկանաբերդի «մեծ իշխանաց իշխան»⁶⁰⁷ Սաղունը Հաղբատի 1273 թ.⁶⁰⁸ վիմագրում հիշատակվում է «ամիրսպա-

⁶⁰¹ Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, էջ 201:

⁶⁰² Դիվան, պր. III, էջ 124:

⁶⁰³ Նույն տեղում, էջ 155:

⁶⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 234, 236:

⁶⁰⁵ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 121:

⁶⁰⁶ Տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 635:

⁶⁰⁷ Դիվան, պր. VI, էջ 211:

⁶⁰⁸ Դիվան, պր. IX, էջ 180:

սալար, աթաբեկ» բարձրահունչ տիտղոսներով, Իջևանի տարածաշրջանի Առաքելոց վանքի 1273, 1274 և 1276 թթ. արձանագրու-
թյուններում՝ «աթապակ», «ածասէր աթապակ»⁶⁰⁹ կոչումներով:

Սաղուն Արծրունու մահից (1284) մեկ տարի հետո այդ բաճրակարգ պատիվները շնորհվում են Սմբատ Օրբելյանի եղբայր Տարսայիճ իշխանին՝ ի հատուցումն Թագուղար ԱՀմադին (1282-1284) դահլիճեց անելու գործում թագի օրինական ժառանգորդ Արղունին (1284-1291) ցույց տված մեծ օժանդակության: Կոթի գյուղաքաղաքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու 1275 թ. արձանագրությունում⁶¹⁰ որպես գավառի իշխան նշված է Տարսայիճ Օրբելյանը: Իսկ տասը տարի հետո՝ 1285 թ. այժմյան Գեղարքունիքի Արծվանիստ գյուղի սահմանախաչի վիմագրում Տարսայիճի հետ միասին գավառի իշխաններ են հիշվում Լիպարիտ և Զալալ Օրբելյանները⁶¹¹: Աթաբեկություն ստանալուց հետո Տարսայիճի իրավունքները տարածվեցին Տիգրիս, Անի, Կարս, իսկ հարավից Երասխի ձախափնյա տարածքը՝ ընդհուպ մինչև Աղավնո գետ⁶¹²: Նրա պատմիչ որդին՝ Ստեփանոս Օրբելյանը, հպարտությամբ նշում է. «...Տարսայիճ..., որ էր այր զօրեղ և պատերազմող և յաջողակ ամենայն գործս, նաև բարեպաշտ և աստուածասէր յոյժ...»⁶¹³, ապա շարունակում. «Եւ զի այր ուժեղ և սրտեայ և պատերազմող էր, և հասակաւ ասհարկու, յամենայն պատերազմունս, յոր և երթայր, մեծամեծ քաջութիւնս և անպարտելի զօրութիւնս ցուցանէր, ի Խորասան, ի Շամ, ի Հոռոմս, ի Համս և ի Համայ ընդ Մսրացւոյն, և ի Դարբանդ՝ ինն անգամ վանեալ անձամբ զպատերազմ և մղեալ մարտս, վասն որոյ մեծամեծ պարգևօք պատուեալ լինէր յարքայից արքայէ... (Արղունից՝ Ա. Մ.)»⁶¹⁴: Մատենագրական տեղեկությունների վիմական հաստատումն է Նորավանքի դամբանատանը նրա ամփոփված աճյունի տապանաքարի փորագրությունը. «Այս է հանգիստ արքայաշուք կողմնակալին, հզար և մեծ գործակալին, քաջապահ մենամարտին աթաբէկ Տարսայիճին, ի թվ լինյ :ՉԼԸ: (1289)»⁶¹⁵:

⁶⁰⁹ Դիվան, պր. VI, էջ 209, 210, 213:

⁶¹⁰ Տե՛ս Դիվան, պր. IV, էջ 267:

⁶¹¹ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 126:

⁶¹² Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, էջ 85-86:

⁶¹³ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 416:

⁶¹⁴ Նույն տեղում, էջ 423-424:

⁶¹⁵ Դիվան, պր. III, էջ 236:

Ի դեպ, մոնղոլական բանականների կազմում հակառակորդ երկրներին դեմ կռված Օրբելյան իշխանագուհիների հիշատակություններ են պահպանվել վիմագրական աղբյուրներում: Նորավանքի Ս.Կարապետ եկեղեցու գավթի արձանագրությունում կարդում ենք. «... Ես Սմայատ իշխանաց իշխան իմ սրտի յաւժարութե տուի ի սբ Նախավկայս իմ հայրենեաց զԱզատն իւր սահմանաւքն... վասն փրկութն հոգո եղբաւորդոյ իմ (ավագ եղբայր Էլիկումի - Ա. Մ.)

Բուրթիլին, որ դեռաբոյս եւ նորափթիթ հասակաւ փոխեցաւ առ Քս պատերազմաւ ի դաշտին Սկիւթացոց..»⁶¹⁶: Ազգատոհմում կատարված այդ ողբերգության կապակցութեամբ Սիսական պատմիչը հաղորդում է, որ. «...Բուրթիլն գնաց ընդ զօրս Հուլաուլին (1256-1265 թթ. - Ա. Մ.) ի պատերազմ ընդ Բերքայ զանին ի դաշտն Խազրաց որ այժմ Խիչախք կոչին. և առ մեծ գետովն, զոր Թերք (Տերեկ), կոչին, սպանանի ի պատերազմին յ710 թուին (1261)»⁶¹⁷:

Նորավանքի Սմբատի դամբարանում Էլիկում Օրբելյանի՝ մարդաույուծի քանդակով շիրմաքարին փորագրված է. «Թվիս :ՉԽԹ: (1300) զգեղեցկատիպն Էլիկում, որդի մեծի Տարսաիծին, որ առոյծաւրէն խրոխտ մուրհէր ընդէմ այլասեռ գնդին: Աղաչեմ յիշել յաղաթս»⁶¹⁸:

Իլխանութեան ուժեղ ախոյան, Եգիպտոսի թուրք մամլուքների դեմ դարասկզբին տեղի ունեցած մոնղոլական արշավանքին մասնակցել, գերեզմարվել և 12 տարվա գերությունից հետո ազատվելով՝ հայրենիք է վերադարձել Տարսաիծի եղբոր թոռ Սմբատ Լիպարիտյանը: Այդ մասին նա արձանագրել է Վայոց ձորի Հերհերի Ս.Աստվածածին եկեղեցում. «...Ես Սմբատ որդի Լիպարիտի, յազգէ Աւրպէլենց :ԺԲ: տարի Մսր գերի կացի, Այ կամաւքն ազատեցայ... (զրեցաւ) ի Թվ հայոց :ՉԿՉ: (1317)»⁶¹⁹: Հավանաբար, Սմբատի ժամանակակիցն ու գերութեան բախտակիցն է ոմն Աբրահամ, որի

⁶¹⁶ Նույն տեղում, էջ 218, հավելված:

⁶¹⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 416:

⁶¹⁸ Դիվան, պր. III, էջ 237:

⁶¹⁹ Նույն տեղում, էջ 55:

հիշատակին Հերհերում կանգնեցված է խաչքար. «...ի բարեխառն Աբրահամայ, որ մնաց ի Մար...»⁶²⁰:

Տեսանելի է, որ մոնղոլներն իրենց արշավանքների ժամանակ մարտական կարգի առաջին գծում դասավորելով հայ երիտասարդներին՝ ջլատում էին հայուլթյան, նրան ղեկավարող ազնվականուլթյան ուժերը:

Վերադառնալով Տարսայիճ Օրբելյանի լայն գործունեությունը՝ ավելացնենք, որ հեռատես քաղաքագետն իր տիրակալուլթյան, հետևապես, Սյունիքի դիրքերն ամրապնդելու նպատակով՝ նպաստում է Տաթևի և Նորավանքի հոգևոր թեմերի միավորմանը, վերահաստատում Սյունյաց մետրոպոլիտուլթյունը՝ 1286 թ. Կիլիկիա եպիսկոպոսական ձեռնադրուլթյան ուղարկելով իր արժանավոր որդուն՝ պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանին: Այս մասին արձանագրված է Տաթևի 1295 թ. վիմագրում. «... :ՉԽԴ: գտր Ստեփանոս մետրապալիտ Սիւնեաց որ է պռաւտաւֆրաւնտէս հաոց մեծաց, որդի մեծափառ իշխանին Տարսաիճին...»⁶²¹: Գրեթե նույն բովանդակուլթյունն ունի Նորավանքի 1295 թ. հիշատակագիրը. «...Ես յոքնամեղ և ապիկար Ստեփանոս, որդի իշխանաց իշխանին Տարսաիճին, եպիսկոպոս Սիւնեաց և տեսուչ երկնահանգէտ աթոռոյս Տաթևո և Նորավանից...»⁶²², նաև՝ Հերհերի 1297 թ. «... ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի Սիւնեց աթոռակալի...»⁶²³ արձանագրուլթյունը:

Տարսայիճ Օրբելյանը, հավանաբար, ձգտելով բարձրացնել ընկած Հասան-Ջալալյանների դիրքերը և ուժեղ հովանավորուլթյան տակ առնել խաչենցիներին, կատարում է ժամանակակիցների կողմից

⁶²⁰ Նույն տեղում, էջ 68: Ի դեպ, պատմագիտական հետաքրքիր հիշատակուլթյուն է պարունակում Չարեքարի վանքում (Մարտակերտի շրջան, գ. Վաղուհաս) քույր ու եղբայր Շահանդուխտի և Սևադայի կանգնեցրած հուշաքարի ցավալիրեն ջարդված թվականով ու եղծված բառահատվածներով արձանագրուլթյունը, որը հայտնում է Նաչենցի քաղ և հզոր Գրիգոր իշխանի նահատակուլթյան մասին այն մեծ պատերազմում, որում «անկաւ ՌՅԿ (1360) տաճիկ» (տե՛ս Դիվան, պր. V, էջ 132): Ըստ Վարդան պատմիչի՝ հիշատակուլթյան հեղինակ Սևադան Նփրկերտի պաշարման ու զբաղման (1258-1260) հանրահայտ հերոս նահատակն է, որին անդրադարձել է Նաչատուր Կեչառեցին իր ողբում (տե՛ս նույն տեղում):

⁶²¹ Դիվան, պր. II, էջ 25: Պրոտոֆրոնտես նշանակում է հայոց կաթողիկոսի փոխարինող բուն Հայաստանում, բոլոր հոգևորականների գլխավորը, որն իրավունք ուներ հայրապետի անունից անգամ եպիսկոպոսական ձեռնադրուլթյուններ կատարելու:

⁶²² Դիվան, պր. III, էջ 215-216:

⁶²³ Նույն տեղում, էջ 69:

քրիստոնեորեն դատապարտելի քայլ՝ դեռևս իր առաջին կին Արուզ խաթունի (պատմիչի մոր) կենդանության օրոք ամուսնանալով Հասան Ջալալի դստեր՝ Մինայի հետ. «... Ես Տարսայիճ իշխանաց իշխան որդի մեծին Լիպարտին եւ ամուսին իմ Մինա խաթուն դուստր մեծին Դաւլին (Սիսիանի տարածաշրջան, Դարաբաս գյուղի Ս.Աստվածածին եկեղեցի)⁶²⁴, «... Այս գիր յիշատակի և արձան անջնջելի Մինա խաթունիս է, դստեր մեծի արքային Ջալալին և ամուսնո մեծազգի իշխանին Տարսաիճի...» (Նորավանք, 1292 թ.)⁶²⁵, «...Թագազարմ արքայուհին է Մինա խաթունն, դուստր մեծ կողմակալին Աղւանից՝ Ջալալին...» (Նորավանք, 1295 թ.)⁶²⁶:

Արդեն Արցախի կողմնապետների՝ Վերին Խաչենի իշխանների հետ դաշինք ստեղծելու մտադրությամբ Տարսայիճն իր դուստր Ասփային կնության է տալիս Հասան Դոփյանի որդի Գրիգորին. «...Ես Ասփայ դուստր մեծ իշխանին Տարսայիճին և Մինախաթունին և ամուսին հսկայազօր իշխանի Գրիգորի, որդոյն մեծ իշխանին Հասանայ քաջի, տն Աղուանից»⁶²⁷ (Խաղրավանք): «...Ես Ասփե դուստր արքայաշուք իշխանին Տարսայիճին, Թագազարմ մօրն իմոյ Մինախաթունին նպաստ եղեալ Քրիստոսապսակ գլխոյ իմոյ մեծախառ իշխանին Գրիգորի»⁶²⁸ (Խաղրավանք), «...Հասանայ քաջ զաւրականին... և որդի իւր Գրիգոր սիրող եկեղեցոյ և քահանայից, և ամուսինն իւր բարեհամբաւ Ասփայ դուստր մեծի կոմսի Տարսայիճի, իշխեցողի կողմանցն Սիւնեաց...»⁶²⁹ և այլն:

Նույն ժամանակներում բուն Խաչենում, ինչպես Գանձասարի վանքի վիմագրերն են տեղեկացնում, 1293-1321 թթ. համեստորեն իշխում էր Հասան Ջալալի թոռը՝ Աթաբեկի որդի Ջալալը⁶³⁰:

Տարսայիճը դեռ կենդանի էր, երբ աթաբեկության պաշտոնում նրան փոխարինում է Խուլթլու Բուղա Արծրունին: Ավանի երկլեզվյան ծածկագիրը վիմագիրը հայտնում է, որ «ի թվիս ԶԼԶ (1287) յաշխարհակալութեան արքայից արքային Արղունին, ես՝ աթաբակ և ամիրսպասալար Խուլթլուբուղայ, որդի աթաբակ և ամիրսպասալար

⁶²⁴ Դիվան, պր. II, էջ 114:

⁶²⁵ Դիվան, պր. III, էջ 238:

⁶²⁶ Նույն տեղում, էջ 237:

⁶²⁷ Դիվան, պր. V, էջ 130:

⁶²⁸ Նույն տեղում, էջ 129:

⁶²⁹ Նույն տեղում, էջ 224:

⁶³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16, 53:

Սաղոնին, թողի զԱւանայ զայգեց շարեան և զՉուլահերոյն հորակտան»⁶³¹:

Խուլթուլ Բուղան որպես աթաբեկ և ամիրսպասալար հիշատակվում է նաև Իջևանի տարածաշրջանի Առաքելոց վանքի 1291 թ. վիճակագրում⁶³²:

Սանահնի վանական համալիրի Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավթում 1996 թ. աշնանը մեր կողմից գրանցվեց հարթ մակերեսով տապանաքար, որը դուրս էր մնացել նախորդ ուսումնասիրողների ուշադրութունից: Այն հետագայում հրատարակվեց «Դիվան հայ վիճակագրության» մատենաշարի IX պրակում:

Այդ սալատապանի վրա մեկ տողով արձանագրված է հետևյալ ուշագրավ արձանագրութունը.

ԴԵՄԵՏՐԵ ԹԱՆՈՒԳՅԱՆ

Գրչագիր

ԴԵՄԵՏՐԵ ԹԱՆՈՒԳՅԱՆԻ Ա. ՀՈՒՑՈՂՆՆԵՐԻՆՆԵՐԸ⁶³³:

Ըստ Հայկազյան բառարանի՝ «հոգցող» (հոգացող) բառն ունի նաև «խնամակալ» իմաստը: Խնամակալը միջնադարում պետք է լիներ ոչ միայն մեծատոհմիկ, այլև բարձրաստիճան պաշտոնյա⁶³⁴:

Եթե ընդունենք, որ թագավորի հոգցողը, խնամակալը հավասարազոր է աթաբեկին, ուրեմն պետք է կարծել, որ տապանաքարի ներքո շատ նշանավոր անձ է թաղված, ով եղել է ամիրսպասալար ու աթաբեկ: Քանի որ Դեմետրե Ա-ի գահակալության տարիներին

⁶³¹ Կ. Ղաֆադարյան, Ավանի երկկեղվյան ծածկագիր արձանագրութունը, Երևան, 1945, էջ 21:

⁶³² Տե՛ս Դիվան, պր. VI, էջ 203: Արձանագրության բնագրում պահպանված է միայն թվականի հարյուրավոր 2 տառը: Այն Ս. Ավագյանն ու Հ. Զանփուրադյանը վերծանել են ՉԽԲ (1293), ինչը մեր կարծիքով ճիշտ չէ և պետք է ընթերցվի ՉԽ (1291), քանի որ այդ թվականին Անիում, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, ամիրսպասալար ու աթաբեկ է հիշատակվում Շահնշահ Բ: Այստեղից էլ ակնբախ է, որ Խուլթուլբուղայի կառավիտումը եղել է 1291 թ., այլ ոչ 1293-1295 թթ., ինչպես կարծում են Ա. Հովհաննիսյանը, Ս. Ավագյանն ու Հ. Զանփուրադյանը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 205):

⁶³³ Դիվան, պր. IX, էջ 70: Նաև՝ Աշ. Մանուկյան, Ո՞ւմ կարող է պատկանել Սանահնի նորահայտ տապանաքարը, «Հին Հայաստանի մշակութիւն», XI, Երևան, 1998, էջ 44-45:

⁶³⁴ Տե՛ս «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հ. II, Երևան, 1981, էջ 114:

(1125-1156) հայ ազնվական տարրը վրաց արքունիքում դեռևս ազդեցիկ էր, ապա պետք է ենթադրել, որ սալատապանի տակ Դեմետրե Բ Անձնագոհի ժամանակներում (1275-1289/91) Հայաստանի նշանավոր տոհմերից մեկի բավականին հայտնի ներկայացուցիչ է ամփոփված: Նախ, անհրաժեշտ է նկատել, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում որպես թագավորի խնամակալ-հոգաբարձու կարող էին հանդես գալ Սադուն Արծրունին (1261-1284), Մխարգրձեղ Զաքարյանը (1284-1285), Տարսայիճ Օրբելյանը (1285-1287) և Խուլթու Բուղա Արծրունին (1287-1291):

Խնդրո շրջանակից Սադուն, Մխարգրձեղ ու Տարսայիճ իշխանները դուրս են գալիս այն պարզ պատճառով, որ քաջ հայտնի են նրանց գերեզմանների գտնվելու վայրերը. առաջինը՝ Հաղբատում, երկրորդը՝ Քոբայրում, իսկ վերջինը՝ Ամաղուի Նորավանքում: Մնում է Խուլթու Բուղա Արծրունու հարցը, մի գործչի, որը գերիշխող դերք է ունեցել վրաց արքունիքում, թագավորից հետո համարվել երկրորդը, մեծապես ազդել երկրի ներքաղաքական կյանքի վրա, անգամ միջամտել թագազրույթյան խնդիրներին՝ գահընկեց անելով ու գահին բազմեցնելով ցանկալի թեկնածուի: Նրա գերեզմանի տեղը առայժմ մնում է անհայտ: Եթե նրա հայրը՝ Սադուն Արծրունին, թաղվել է Հաղբատավանքում, ապա տրամաբանորեն որդին էլ պետք է այնտեղ ամփոփված լիներ: Տեղին է հիշել Հաղբատի Ս. Նշան եկեղեցու գեղեցկադեմ երիտասարդի պատկերով որմնանկարը՝ «պարոն Խուլթուբուղայ» մակագրությամբ⁶³⁵: Կարելի է ենթադրել, որ մոնղոլները Խուլթու Բուղային մահվան դատապարտելիս՝ զրկեին նրան նաև սեփական տիրույթներից: Այդ դեպքում մնում էր հուղարկավորության համար ընտրել մոտակա, ոչ պակաս հռչակավոր Սանահնի վանքը: Այստեղ իրավական տեսանկյունից կարող էր դեր ունենալ նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ Սանահնի Ամենափրկիչ եկեղեցին և կից գավիթը, որտեղից հեռու չէ Հոգոյի շիրիմը, ըստ Հովհաննես վանական առաջնորդի 1181 թ. արձանագրության՝ «ի հիմանց» վերակառուցվել են Մահկանաբերդի տոհմի նահապետ Ամիր Քուրդ Աբուլ-Հասան իշխանի օգնությամբ⁶³⁶: Իսկ թե ինչու տապանաքարի վրա բացակայում է Խուլթուբուղա բառը, ապա մնում է ենթադրել՝ մոնղոլներն այնքան

⁶³⁵ Դիվան, պր. IX, էջ 137:

⁶³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36:

զայրացած են եղել ըմբոստ հայ իշխանի վրա, որ արգելել են հետմահու նրա անվամբ զրավոր հիշատակությունն թողնելը:

Խուլթուլ Բուղայի մահապատժից հետո, համաձայն վիմական աղբյուրների հետագա ժամանակագրության, Հայաստանի քաղաքական կյանքում նորից կենտրոնական տեղ են զբաղում Զաքարյանները: Տոհմի ավագ ներկայացուցիչ Շահնշահ Բ-ը՝ որդին Իվանեի, թոռը Շահնշահ Ա-ի, ի հակադրություն վերը վկայված Իջևանի արձանագրության, արդեն 1291 թ. Անիի վիմափոր եկեղեցու վկայագրում հանդես է գալիս որպես աթաբեկ և ամիրսպասալար՝ լինելով միաժամանակ քաղաքի պարոնը. «Կամաւն Այ. պարոնութեան աթապակ, ամիրսպասալար Շահինշահի ... թուին :Զխ: (1291)»⁶³⁷:

Շահնշահ Բ-ի քաղաքական գործունեության հետ են կապում մոնղոլական ծանր հարկերի հետևանքով տնտեսապես քայքայված, աղքատացած Անիին արտոնյալ կարգավիճակ՝ «խաս ինջու» («հատուկ տիրույթ») շնորհելու փաստը՝ Աբու Սաիդ մոնղոլ իլխանի (1316-1335) արքայական վճռով⁶³⁸: Սակայն մայրաքաղաքի գլխավոր դարպասին փորագրված ընդարձակ, անթվագիր արձանագրությունը հայտնում է, որ այդ ակտը՝ «Եղեւ մայրաքաղաք Անի խաս ինջու» կատարվել է այն ժամանակ, երբ այնտեղ տիրություն էին անում՝ «ի տէրութեան քաղաքիս», պարոններ Գրիգոր աղան և Հովհաննեսը, որոնք քաղաքի դժվարին օրերին անց են կացրել նորոգումներ, վերացրել մի շարք անցահարկեր, իսկ մի մասը՝ նախկին չափին վերադարձրել՝ «յառաջին սահմանս դարձուցին»⁶³⁹: Արձանագրության վավերացման մոտավոր ժամանակը կարելի է որոշել գրվածքի սկզբնամասի. «յերկարակենդանութեան արքայից արքային ամադիր Փաթշահին և ամիմաստ իշխանաց իշխանին աշխարհաչէն» անանուն վկայություններով: Փաթշահը (Փադիշահ) իլխան բառի հոմանիշն է: Հայկական վիմական աղբյուրներում մոնղոլ իլխանների տիրապետությունը. «յաշխարհակալութիւն», «թագաւորութիւն» բնորոշումներից զատ արտացոլվել է նաև «փաթշահութիւն» ձևով: Այդպես է կոչված մոնղոլ տիրակալ Աբաղայի իլխանությունը (1265-1282) Մարտակերտի շրջանի Դաստակերտ գյուղի 1276 թ. վիմագրում⁶⁴⁰: Հակված ենք կարծելու, որ մեր խնդրի պարագայում

⁶³⁷ Դիվան, պր. I, էջ 68:

⁶³⁸ Տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 648, նաև՝ Լ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 356:

⁶³⁹ Դիվան, պր. I, էջ 1:

⁶⁴⁰ Տե՛ս Դիվան, պր. V, էջ 99:

այն վերաբերում է Արղուն խանին՝ 1284-1291 թթ: Անիի Առաքելոց եկեղեցու պատին փորագրված է. «Փաթշահին յերկար կենացն Արղունն աղին և Սահիպ դիւանին...»⁶⁴¹: Իսկ նույն վիճազրի «Իշխանաց Իշխանին աշխարհաչէն» հիշատակությունը, անշուշտ, պետք է վերագրել Շահնշահ Բին՝ նկատի ունենալով նրա գահերեցությունը Շիրակում և Արագածոտնի մի մասում նախքան ամիրսպասալարության պաշտոնի ստանձնումը և դրանից հետո: «Ի թվիս չխե (1296) ի պատրոնութեան Իշխանաց Իշխանին մեծին Շահնշահի և Աղբուղին...»⁶⁴² (Ս. Հռիփսիմե վանք):

Բայց «խաս ինջուն» չի փրկում Անին քայքայումից: Դա է վկայում Առաքելոց եկեղեցու գավթում Շահնշահի եղբայր Աղբուղայի թողած արձանագրությունը. «Ելղանին թվին»⁶⁴³: ՉԾ: (1301) ... Ես Աղբուղէս, որդի Իւանէի, թոռն մեծացն Զաքարիայի եկի յԱնի հրամանաւ Շահնշահի, տեսայ զքաղաքս աղքատացեալ եւ խիստ ի վեր մնացեալ, զի շատ հարկ էր ի վերա դրած, որ ի սկզբանէ չէր եղել, ես :Գ: (3) հարկ ի վեր կալա...»⁶⁴⁴:

Անիին Զաքարյանների վերատիրելու գործում քիչ դեր չի խաղացել այն հանգամանքը, որ, ինչպես վերը նշված եկեղեցու գավթի 1320 թ. արձանագրությունն է հաղորդում, Շահնշահն ամուսնացել էր Խուանդզեի հետ: Նա դուստրն էր Շամս աղ-Դինն ալ-Ջուվեյնու, որը, հիշում ենք, ժամանակին գնել էր Անին: «Թվին :ՉԿԹ: (1320)... Ես Խուանդզէս գուգակից ամբասի Շահնշահի որ յայսմ ամի ել յաշխարհէ եւ տրտմութիւն մեծ եղել մեզ եւ աշխարհիս արեւելից, ես ամուսին նորա դուստր Շամշաղին Սահիպ դիւանին եւ պարոն Խաւշաքին (ամբասի Ավագի դուստրը - Ա.Մ.), թոռն Իւանէ ամբասակին եւ որդիս իմ Զաքարիա...»⁶⁴⁵: Նրանց այս որդի Զաքարիային է հայոց պատմագիտության դասական Ղ. Ալիշանը համարում արձանագրություններում իր իսկական անունով չհիշատակվող, Շահնշահին իբր հաջորդած, ամիրսպասալար Մխարրձելին⁶⁴⁶:

Մխարրձելը, նախ, հիշատակվում է Հաղբասի, ըստ Կ. Ղաֆաղարյանի՝ ԺԳ դարի, իսկ Կ. Կոստանյանի՝ 1300 թ. վիճագրում, առաջինի վերծանությամբ՝ «Ես Մխարրձել, որդի Շահնշահի, որդի

⁶⁴¹ Դիվան, պր. I, էջ 19:

⁶⁴² Վիճական տարեգիր, էջ 138:

⁶⁴³ Բարեփոխիչ Ղազան իլխանի ժամանակ՝ 1295-1304:

⁶⁴⁴ Դիվան, պր. I, էջ 28:

⁶⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 24:

⁶⁴⁶ Տես Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 175, հմմտ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 447:

մեծին Զաքարի, և ամուսին մեր Վանենի՝ դուստր ավթաբակ Սաթու-
նին», *իսկ երկրորդի հրատարակմամբ՝ վերջնամասը*. «և ամուսին իմ
Աննա, դուստր ավթաբեզին Գրիգորայ...»⁶⁴⁷, *ապա Սանահնի, նորից
առաջինի ընթերցման համաձայն՝ ԺԳ դարի, իսկ երկրորդի՝ չխթ
(1300 թ.) արձանագրությունում, որտեղ «Եւ արդ, ես ամիրսպա-
սալար Մխարգրձելս... և թագաւորագն ամուսինն իմ Վանանէ եկինք
ուխտ, տուաք Այ եւ Ած ածինս եւ մեր պարոն Աւագին եւ ամուսին
Ասփային եւ ամենայն եկեղեցիքս ամեն հարկէ ազատեցաք...»,
հատվածի միջնամասը՝ Կ. Ղաֆաղարյանն ուղղել է. «...մեր պապե-
րէ զմեծ արձանս փորեցաք և զեկեղեցիք ամեն հարկէ ազատեց-
աք...»⁶⁴⁸:*

Մխարգրձելն Արուծի արձանագրությունում, որի թվականը Կ.
Կոստանյանը, առանց ուշադրություն դարձնելու գործող հայտնի
անձանց ժամանակագրությանը, հրատարակել է «չհղ» (1325 թ.)⁶⁴⁹,
հայտնում է իր ով լինելը. «... ի փաթչահութեանն Արղուն խանին, ի
թագաւորութեանն Դեմետրէի եւ ի պարոնութեանն սպասալար
Մխարգրձելի՝ եղբաւրն Իւանէի՝ որդւոյ մեծին Շահնշահի...»⁶⁵⁰: Վի-
մագիրը ճիշտ է թվագրել Հովհաննես Շահխաթունյանցը՝ «չլր»
(1285 թ.)⁶⁵¹:

Վերևում նշել ենք, որ Արղուն իլխանն իշխել է 1284-1291 թթ.:
Իսկ մյուսը՝ վրաց թագավոր Դեմետրե Բ է (1275-1289/91)՝ ավաբեկ
Ավագի դուստր Խոջաքի երկրորդ ամուսինը:

Մխարգրձելն Օձունի տաճարի Սմբատի արձանագրությունում
հիշատակվում է նույնպես եղբոր՝ Իվանեի հետ, ով պատվի է արժա-
նացած «մեծ» տիտղոսով⁶⁵²:

Որ Մխարգրձելը Շահնշահ Բ-ի որդի Զաքարիան չէ, այլ Շահն-
շահ Ա-ի, հավաստում է նաև Քոբայրի վրացերեն վիմագիրն իր
թվականով՝ ընթերցմամբ ու թարգմանությամբ Պարույր Մուրադ-
յանի. «Քրոնիկոնի 499 (+780= 1279 թ.)...ես Շահնշահ մանդատու-
թուխուցեսի որդի անարժան Մխարգրձել և իմ կողակիցը՝ ավաբեկ և

⁶⁴⁷ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 171: Կ. Կոստանյան, Վիմական տարեգիր, էջ 151:

⁶⁴⁸ Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը..., էջ 125, հմմտ. Վիմական տարեգիր, էջ 140-141:

⁶⁴⁹ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 182:

⁶⁵⁰ Կ. Մաթևոսյան, Արուծ, էջ 61:

⁶⁵¹ Հ. Շահխաթունյանց, Բ, էջ 61:

⁶⁵² Դիվան, պր. IX, էջ 291:

ամիրսպասալար Սաղուենի աղջիկ Վանենը, արժանացաք կառուցելու մեր սոյն զանգակատուն-տապանատունը՝ մեծ նեղուլթյան մեջ եղած ժամանակ...»⁶⁵³:

Այսպիսով, նախքան Տարսայիճ Օրբեյյանի՝ հայոց իշխանապետի պաշտոնն ստանձնելն ամիրսպասալարուլթյունը կարճ ժամկետով, ոչ ավելի մեկ տարուց, վարել է Մխարգրձեկ Զաքարյանը: Կարծում ենք, որ այդ պատիվը նրան շնորհել է Թագուղար իլխանը, որը գահին էր տիրացել 1282 թ. անօրինական ճանապարհով: Իսկ, երբ վերջինս, ընդամենը երկու տարի անց գահընկեց է արվել և մահապատժի ենթարկվել, որոշ ժամանակ հետո Մխարգրձեկը պաշտոնազրկվել է՝ իր տեղը Տարսայիճ Օրբեյյանին զիջելով: Նրա ամիրսպասալարուլթյան ժամանակով պետք է թվագրվի Սանահնի վերոհիշյալ վիմագիրը՝ «չլվ»՝ 1285:

Իշխանապետի պաշտոնում Շահնշահ Բ-ից հետո՝ 1320 թ. հայոց տան մեջ առաջնայնուլթյունն ստանձնել է ոչ թե նրա անչափահաս որդի Զաքարիան, այլ եղբայրները՝ Զազան, ապա՝ Վահրամը: Վերջինս որպես աթաբեկ հիշատակվում է Հոռոմոսի 1336 թ.⁶⁵⁴ և Անիի Աբլղարի Պահլավունու եկեղեցու 1342 թ.⁶⁵⁵ վիմագրերում:

Վահրամ աթաբեկին այդ պաշտոնում փոխարինել է ժամանակի նշանավոր քաղաքական գործիչ և դիվանագետ Բուրթեկ Օրբեյյանը՝ թուրք հոգակավոր Տարսայիճի: Բուրթեկը Նորավանքի մի շարք վիմագրերում հանդիսանում է որպես Սյունիքի «իշխանաց իշխան»⁶⁵⁶: Վաղադնի 1315 թ. արձանագրուլթյունում նրա հետ հանդես է գալիս եղբայրը. «... Մեք Բոյրթէլս եւ Պուղտայս, որդիք էլիկունին որդո Տարսաիճին, եղբաւր Սմբատա, իշխանք տանս Սիսակա...»⁶⁵⁷:

Եթե XIV դ. սկզբին, ինչպես հիշատակարաններից մեկն է հուշում. «...ի գորավարուլթեան և իշխանուլթեան գաւառաց յորում եմք՝ Բուրթեկի և Ամիր Հասանա (սպարապետի՝ Ա. Մ.)»⁶⁵⁸ Օրբեյյան և Պոռչյան տոհմերի որոշակի հավասարակշռուլթյունն ակնհայտ է, ապա մոնղոլական արքունիքի նկատմամբ վարած ճկուն քաղաքա-

⁶⁵³ Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրուլթյունները, էջ 177:

⁶⁵⁴ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 165-166:

⁶⁵⁵ Տե՛ս Դիվան, պր. I, էջ 44:

⁶⁵⁶ Դիվան, պր. III, էջ 223, 240:

⁶⁵⁷ Դիվան, պր. II, էջ 100:

⁶⁵⁸ Ըստ Լ. Բաբայանի՝ Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմուլթյունը 13-14-րդ դարերում, էջ 366:

կանուխյան շնորհիվ Բուրթել Օրբելյանի հետագա բարձրացման օրոք Պոռչյան իշխանական տունը վասալական կախման մեջ է ընկնում Օրբելյաններից: Դրա վկայությունն է Գլաձորի XIV դարի հիշատակարանը՝ գրված. «Ի թուին Հայոց 783 (1334) ...ի յիշատակութեան և տէրութեան համօրէն գաւառացս մեծ իշխանիս Բուրթելի և որդոց նորին Պեշգենի և Իւանէի, իսկ ի տեղւոյս տէրութեան՝ թոռանց մեծին Պոռչա՝ Ամիր Հասանայ և Զումայի (Ամիր Հասան սպարապետի թոռներն են, էաչի Պոռչյանի որդիները - Ա. Մ.)⁶⁵⁹:

Խաչատուր Կեչառեցու աշակերտ, գրիչ Բարդաղը Եղեգիսում ավարտած իր հիշատակարանում Բուրթելին կոչում է. «արեաց վեհագոյն, իշխանաց իշխեցող, մեծ կոմս և կողմնակալ»⁶⁶⁰: 1341 թ. Բուրթելը նշանակվում է «հիւպատոս և սպարապետ Հայոց» իլխանուխյան մայրաքաղաք Սուլթանիայում. «... ի թագաւորութեան Հայոց (նկատի է առնվել Կիլիկիան - Ա. Մ.) ԶՂ (1341), ի յաշխարհակալութեան փոքր Շեխ Հասանի և հիւպատոսութեան և սպարապետութեան Հայոց Բիւրթէլին, ի քաղաքն Սուլտանիա»⁶⁶¹: Բուրթել քաղաքական գործչի վեր բարձրացման վիճակն վկայություններն են Նորատուսի 1344 թ. «իշխանին Հայոց»⁶⁶² և Հերհերի 1345 թ. «մեծ պարոն»⁶⁶³ հիշատակությունները:

Բուրթել Օրբելյանից հետո Հայաստանի քաղաքական կյանքում վերստին վեր են բարձրանում Զաքարյանները:

Կոչվանքի նորահայտ 1347 թ. կիսաեղծ արձանագրությունում հիշատակվում է «մեծ ամիրսպասալար Զաքարիա», ով տերն էր նաև Արագածոտն գավառի⁶⁶⁴: Նրան պետք է ենթադրել Շահնշահ Բ-ի ու Խուանդզեի այն որդին, որն իբր «մահացել է երիտասարդ հասակում»⁶⁶⁵:

Հայոց վերջին ամիրսպասալարն ու աթաբեկը Շահնշահ Գ Զաքարյանն է: Նա և իր հայր աթաբեկ Զազան հիշատակվում են Բջնիի 1358 թ. գույգ վիճաբերում: Այս երկուսի ազգակցական հարցերում կան տարակարծություններ: Հետազոտողներից ոմանք, հենվելով Բջնիի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային պատին արտաքուստ

⁶⁵⁹ «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 261:

⁶⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 377:

⁶⁶¹ Նույն տեղում, էջ 328, 406:

⁶⁶² Դիվան, պր. IV, էջ 21:

⁶⁶³ Դիվան, պր. III, էջ 56:

⁶⁶⁴ Մեր դաշտային օրագրից:

⁶⁶⁵ ՀԺՊ, III, էջ 642:

փորագրված վիմագրի երկրորդ տողի. «Ես ավապակ Շահինշահի որդի ավաբակ Զազայս» սխալ վերծանութայն վրա (այն այդպես է հրատարակված Կ. Կոստանյանի «Վիմական տարեգրում») ⁶⁶⁶, Զազա ավաբակին համարել են Շահնշահ Գ-ի որդին ⁶⁶⁷: Իսկ վերջինիս հոչակել են Շահնշահ Բ-ի և Խուանդգեի որդի Զաքարիայի որդին, որը «Մելիք Աշրաֆի ասպատակությունների ժամանակ հագրվ կարողանում է Անիից փախչել Բջնի» ⁶⁶⁸: Հետազոտողներին թյուրիմացութայն մեջ է գցել նաև Բջնիի նույն եկեղեցու հյուսիսային պատին ներքուստ փորագրված 11 տողանի արձանագրութայն թերի հրատարակութայն. «ողորմութեամբ իմ պարոն Շահնշահի ... ի ժամանակիս բռնակալութեան Մելիք Աշրաֆին և Հաճի պէկին» հիշատակությունը ⁶⁶⁹: Այս երկու վիմագրերը գիտականորեն հրատարակել ու մանրագնին քննութայն է ենթարկել Ե. Մուշեղյանը ⁶⁷⁰: Նորովի ընթերցմամբ պարզվել է, որ Շահնշահ Գ-ը ոչ թե Զազայի հայրն է, այլ որդին ⁶⁷¹: Ինչ վերաբերում է Զազային, ապա նրան պետք է ենթադրել ավաբակ Վահրամի և ամիրսպասալար Շահնշահ Բ-ի եղբայրը: Այն, որ Զազան Շահնշահ Գ-ի հայրն է, ապացուցվում է Անիի երկու անթվակիր վիմագրերով, որտեղ նա հիշատակվում է եղբոր՝ Աղբուղայի հետ միասին: Այդ երկու արձանագրություններում ապահարկութայն ձեռնարկներ են կատարվել «վասն պարոն Աղբուղին արեւատութեան եւ վասն պարոն Զազային հոգոյն» ⁶⁷²: Սա նշանակում է, որ Աղբուղան ողջ է, իսկ եղբայրը՝ Զազան՝ մահացած: Աղբուղան, ըստ վիմական աղբյուրների, գործել է XIV դ. 20-30-ական թթ.: Աթաբեկ Վահրամը Հոռոմոսի 1336 թ. վիմագրի իր կենդանի ու մահացած եղբայրների շարքում, ի թիվս այլոց, հիշատակում է նաև Աղբուղային ու Զազային ⁶⁷³:

Ինչ վերաբերում է Բջնիի վերոհիշյալ զույգ վիմագրերին, ապա դրանք օտարների դեմ հայ ժողովրդի հերոսական պայքարի արտա-

⁶⁶⁶ Վիմական տարեգիր, էջ 169-170, հմմտ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 273:

⁶⁶⁷ Լ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 360, հմմտ. ՀժՊ, III, էջ 542:

⁶⁶⁸ ՀժՊ, III, նույն տեղում:

⁶⁶⁹ Վիմական տարեգիր, նույն տեղում:

⁶⁷⁰ Տե՛ս Ե. Մուշեղյան, Բջնիի 1358 թ. արձանագրութայն մասին, ՏՀԳ, Երևան, 1956, № 7, էջ 98: Տե՛ս նաև «Հայաստանի պատմութայն պետական թանգարանի աշխատություններ», հ. 5, Երևան, 1959, էջ 273, 276-277 (տուսերեն):

⁶⁷¹ «Ես ավաբակ Շահինշահ, որդի ավաբակ Զազային» (տե՛ս Ե. Մուշեղյան, նույն տեղում, նաև՝ Գ. Գ. Սարգսյան, Դիվան, պրակի ձեռագիր):

⁶⁷² Դիվան, պր. I, էջ 28, 30:

⁶⁷³ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 165:

ցուումն են: Աշրաֆ ալ-Չորանին (1344-1357), Ատրպատականում ժամանակավորապես վերացնելով մոնղոլ իլխանների տիրապետությունը և իրեն մալիք՝ թագավոր հռչակելով, ասպատակում և ամայացնում է Կենտրոնական Հայաստանը: Այս ժամանակներում պետք է ենթադրել Կիրակոս վարդապետի նահատակությունը. «Այս է հանգիստ Կիրակոս վարդապետին, որ նահատակեցաւ յանաւրինաց: ՉՂԷ: (1348)»⁶⁷⁴:

Մելիք Աշրաֆի զորավար Հաջի բեկի հրոսակները գրավել ու հիմնահատակ ավերել էին նաև Զաքարյանների Բջնի ամրոցը: Այդ մասին են տեղեկացնում 1358 թ. գույգ վիմագրերը: Աթաբեկ Զազայի որդի աթաբեկ Շահնշահը. « Ի վարմէ երկուց հարազատաց եւ յաղթողաց ամիրսպասալար Զաքարիայի և աթաբակ Իւանէի...», հայտնում է, որ Մելիք Աշրաֆն իր գահակալություն ժամանակ խլել էր իրենց հայրենի Բջնի քաղաքը, հպատակներին գերի վերցրել՝ «զիր ճորտերին եսէր կացուցել», իսկ Հաջի բեկը՝ «զքաղաքս Ի հիմանց քակեց», շատ անվանի մարդկանց սրի քաշել և եկեղեցիները քարուքանդ արել, քրիստոնյաներին անխնա կոտորելով՝ քաղաքի չորս բուրբ անբնակ դարձրել: Ապավինելով Աստծուն և ազատագրված գյուղացի, զորապետ («սալահր Ի Մուլահրէս») ⁶⁷⁵ Ամիրզեին ⁶⁷⁶ հեծելազորի գլուխ կարգելով՝ Շահնշահ Գ ազատագրում է Բջնի քաղաքը, վերանորոգում եկեղեցիները, վերականգնում վանքի վիճակն իր նախկին սահմաններով, ունեցվածքով և դրանք ազատում հարկերից:

Վիմական աղբյուրները հաղորդում են, որ ատրպատականցիներին դիմագրություն են ցույց տվել նաև Սյունիքում: Թերևս այդ է վկայում Կեչուտի տապանագիրը. «Այս է հանգիստ պարոն Թաղմուկին, որ նահատակեցաւ Ի պատերազմի, որ էր վաւրեղ եւ տղայ. Թվ: ՉՂԵ: (1346)»⁶⁷⁷:

⁶⁷⁴ Դիվան, պր. I, էջ 67:

⁶⁷⁵ Պարսկերեն այս բառերի ստուգաբանությունը տե՛ս Ե. Մուշեղյան, նշվ. աշխ., նույն տեղում:

⁶⁷⁶ Վիմագրագետ Գ. Գ. Սարգսյանը շտկել է վեցերորդ տողում հիշատակված «Ամիրզե» անձնանունը, որը նախորդ ուսումնասիրողները վերծանել են «Միրզե»՝ չնկատելով բառակցքի եռատառ (Ա) փակագրի Ա-ի ստորին փոքր ստեղծ: Ճիշտ է, այս վիմագրում ստեղծ հոդմանահարված է, բայց այն պարզորոշ երևում է գույգ բնագրերի Ամիրզեի հիշատակությունում (տե՛ս Գ. Գ. Սարգսյան, Դիվան, պրակի ձեռագիր):

⁶⁷⁷ Դիվան, պր. III, էջ 21:

Չնայած Չոբանյանների դուրս վտարելուն և ավատական իրավունքների պահպանմանը, մոնղոլական երկարատև տիրապետությունը՝ ծանր հարկահանույթյամբ, հայ ազնվականության նկատմամբ իլխանների նենգ քաղաքականությունը, որը բնորոշվում է մի տոհմի բարձրացմամբ մյուսին իջեցնելու, մշտական հակադրություն մեջ պահելու սկզբունքով, այնպես էին ջլատել հայերի ուժերը, ցաք ու ցրիվ արել նրանց, որ XIV դարի երկրորդ կեսի հայոց գլխավոր իշխանները՝ Շահնշահ Գ Բջնեցին ու Վաչուտյան Թեոդորոս Չրքին Ամբերդեցին Այրարատում, Բուրթել Օրբելյանի որդիները Սյունիքում, Չեսար Օրբելյանի սերունդներն ու Պոռոյանները Վայոց ձորում, Իվանե Բ Հասան-Ջալալյանը Խաչենում, Հասան և Վահրամ Դոփյանները Ծարում, չէին կարող համախմբվել, մի միասնական վահան դառնալ՝ դիմակայելու Լանկ-Թամուրի ահասարսուռ ասպատակությունները, դիմագրավելու թուրքմենական անապատների քոչվորների սև ու սպիտակ ոչխարապահ ցեղախմբերի արշավանքները:

Այսպիսով, ամփոփելով հավելենք, որ վիմագրերը հնարավորություն են ընձեռում կազմելու հայոց իշխանապետների՝ ամիրսպասալարների ու աթաբեկների ժամանակագրությունը.

1. 1187-1211 թթ.՝ ամիրսպասալար Չաքարե Ա Չաքարյան
2. 1211-1227 թթ.՝ աթաբեկ Իվանե Չաքարյան
3. 1212-1251 թթ.՝ ամիրսպասալար, աթաբեկ Շահնշահ Ա Չաքարյան
4. 1213-1250 թթ.՝ ամիրսպասալար, աթաբեկ Ավագ Չաքարյան⁶⁷⁸
5. 1250-1261 թթ.՝ ամիրսպասալար, աթաբեկ Չաքարե Բ Չաքարյան
6. 1261-1263 թթ.՝ աթաբեկ Իվանե Բ Չաքարյան
7. 1263-1284 թթ.՝ ամիրսպասալար, աթաբեկ Սաղուն Արծրունի
8. 1284-1285 թթ.՝ ամիրսպասալար, աթաբեկ Մխարգրձել Չաքարյան

⁶⁷⁸ Մոնղոլները Հայաստանի կառավարման գործերը հանձնեցին Ավագին, այնուհետև Շահնշահին, հետո վերստին Ավագին, որի մահից հետո (1250) «...ետուն գիշխանութիւն նորա Չաքարէի որդւոյն Շահնշահի, զի Աւագ որդի ոչ ուներ» (տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 321)³⁵⁶:

9. 1285-1287 թթ.՝ աթաբեկ Տարսայիճ Օրբելյան
10. 1287-1291 թթ.՝ ամիրսպասալար, աթաբեկ Խաթլու Բուղա Արծրունի
11. 1291-1320 թթ.՝ ամիրսպասալար, աթաբեկ Շահնշահ Բ Ջաքարյան
12. 1320-1335 թթ՝ աթաբեկ Ջաղա Ջաքարյան՝ եղբայր Շահնշահ Բ-ի
13. 1335-1342 թթ.՝ աթաբեկ Վահրամ Ջաքարյան՝ եղբայր Շահնշահ Բ-ի
14. 1342-1345 թթ.՝ Հայոց իշխան, սպարապետ Բուրթեղ Օրբելյան
15. 1345-1350 թթ.՝ ամիրսպասալար Ջաքարե Գ Ջաքարյան՝ որդի Շահնշահ Բ-ի
16. 1350-ական թթ.՝ աթաբեկ Շահնշահ Գ Ջաքարյան՝ որդի Ջաղայի⁶⁷⁹ :

---

⁶⁷⁹ Մենք լրացուցիչ նյութերի հիման վրա որոշ փոփոխություններ ենք կատարել նախկինում մեր կողմից հրատարակված ցանկի մեջ (տե՛ս Աշ. Մանուչարյան, Հայոց իշխանապետերի ժամանակագրությունն ըստ 13-14-րդ դդ. վիճագրերի, Բե՛շ, 1995, № 2, էջ 62-65):

**ՕՏԱՐՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅ
ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ
ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ**

**1. ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄՆ ԱՆԻԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐՈՒՄ**

Տարբեր ժամանակներում այլազգիների դեպի Հայաստան անընդհատ կատարած արշավանքների ծանր հետևանքները, տիրապետության արհավիրքները վիճական բնագրերում, քան այլուր, ավելի տեղին են արտահայտվում, թեև դրանցում, ի տարբերություն մատենագրական աղբյուրների, երբեմն բացակայում է պատմական իրադարձությունների ամբողջական, որոշ դեպքերում՝ մանրամասն նկարագիրը, սակայն բազմաթիվ հուշարձանային կոթողների արձանագրություններում, տապանագրերում և այլ վավերագրերում պահպանված, հակիրճ, բայց տրամաբանական եզրակացություններ պահանջող կարևորագույն հաղորդագրություններում առկա են մարտերում հերոսաբար ընկած ռազմիկների հիշատակություններ, զավթիչների ասիական վայրագությունների մասին տեղեկություններ, եկվորների ներքին քաղաքականություն, ծանր հարկերի ու հյուժիչ տուրքերի հետևանքով քայքայված տնտեսական իրավիճակ, դրա հետ կապված ազգակիցների դրույթունը թեթևացնելու համար հայ իշխանավորների վավերացրած հարկադրական ապահարկության իրավական վճիռներ, մեր ժողովրդի դյուցազնական պայքարի, հայկական փառապանծ զորքերի ուժերով քաղաքների, բերդերի, ամրոցների, ամբողջ երկրամասերի ազատագրման մշտնջենական վկայություններ և շատ ուրիշ երևույթներ, առանց որոնց թերևս թերի կթվար հայոց միջնադարյան պատմությունը:

Երկու տասնամյակը հազիվ բոլորած բյուզանդական տիրապետությունն անգամ տեղ է գտել հայկական վիճական աղբյուրներում: Արևելքի երբեմնի հզոր երկիրը, 1045 թ. վերածվելով բյուզանդական պրովինցիայի, հետայդու կառավարվում էր կատեպան-կառավարիչների միջոցով: Անիի Մայր տաճարում հայերեն լեզվով

Թողած արձանագրությունում Առոն Մագիստրոսը⁶⁸⁰ հայտնում է, որ ինքը բարերար Աստոն ողորմությամբ ու ցանկությամբ. «...մեծարեալ ի մեծափառ Թագաւորութեանցն ի զեղ զարդու և ի տիւ մանգութեան իմո, եկի յարեւելս⁶⁸¹ ի զեղեցկաշէն բերդս յԱնի, բարձրացուցի բաւանդակ զպարիսպ սորին կառկառակոյտ արձանաւք եւ հաստահեղոյս ամրութեամբ, եւ ի յիմոց մեծածախ գանձուց ածի ջանիւ ջուր յորդաբուխ ի մեջ ամրոցիս յուրախութիւն եւ ի զովացումն ծարաւեաց: Բերի ոսկի մատանեալ գիր ազատութեան զինքնակալ ծիրանեծին Թագուհոյն⁶⁸² վասն պախտից տանց⁶⁸³ քաղաքիս և Թաստակին⁶⁸⁴, զոր տաին ամ յամէ չափ ութից լտերց⁶⁸⁵, այլ եւ ի խնդրո իշխանաւորացս խափանեցի եւ զգիւտ երկուց լտերց, զոր տայր մութասիբն⁶⁸⁶ զայս ամէն...»⁶⁸⁷:

Դժվար չէ կռահել, որ բյուզանդացիները, նենգությամբ գրավելով Հայաստանը, բնակչությանը փորձում էին սիրաշահել կենսական նշանակություն ունեցող, ամենից առաջ կենցաղային խնդիրների լուծմամբ, այն է՝ ամրոցի ջրամատակարարման խրթին հարցի կարգավորումը, քաղաքացիներին, պաշտոնյաներին պետական-արքունական ծանր հարկերից ազատելը և այլն: Ահարոն կատեպանը հասկանալով, որ կայսրության անվտանգությունն սկսվում է Հայաստանից, մտահոգվում է Անիի ռազմապաշտպանական ամրությունների համակարգի կատարելագործմամբ, մասնավորապես բարձրացնում է. «բաւանդակ զպարիսպ՝ կառկառակոյտ արձանաւք եւ հաստահեղույս ամրութեամբ»:

⁶⁸⁰ Առոնը Անիի կառավարիչ նշանակված Վասպուրականի կատեպան Ահարոն Մագիստրոսն է բուլղարների Վլադիսլավ Թագավորի որդին:

⁶⁸¹ Բյուզանդացիներն «արևելք» էին կոչում Հայաստանը՝ որպես կայսրության արևելյան պրովինցիա:

⁶⁸² Բյուզանդիայի Թեոդորա կայսրուհին է, որի գահակալության տարիներով էլ (1054-1056) որոշվում է այս անթվակիր արձանագրության ժամանակը:

⁶⁸³ «Պախտ տանց» բյուզանդական հարկ է, որը վճարվում էր տների համար և գանձվում էր մթերքով, տվյալ դեպքում՝ մեկը ութ լիտրի, իսկ մյուսը՝ երկու լիտրի չափով (տես Ս. Պողոսյան, Գյուլգացիների ճորտացումը..., էջ 226): Բնահարկ:

⁶⁸⁴ «Թաստակը» բնահարկի («պախտ») կամ «չարիատ»-ի 1/4 մասն է (տես Ն. Մանանդյան, Կիլիկիայի և Հայաստանի հնագույն հայ աղբյուրներում, էջ 21):

⁶⁸⁵ Չափի բյուզանդական միավոր, ըստ որի՝ 1 լիտրը հավասար է 72 բյուզանդական ոսկեդրամի, ուրեմն կայսրությանը վճարվող 8 լիտրը կազմում էր 576 ոսկեդրամ (Տես Ն. Բարթիկյան, Ահարոն Մագիստրոսի արձանագրության (1055-1056) մեջ հիշատակված հարկերի մասին, ՊՐՀ, № 4, 1959, էջ 172):

⁶⁸⁶ Հարկահավաք պաշտոնյա, եզրույթն ունի արաբական ծագում:

⁶⁸⁷ Դիվան, պր. I, էջ 38, հմմտ. Վիմական տարեգիր, էջ 27:

Անիի բյուզանդական կառավարչի պաշտոնում Ահարոն Մազիստրոսին արգեն Կոստանդին Դուկաս կայսեր օրոք (1059-1067) փոխարինում է հայ քաղկեդոնական Բագարատ Վխկացի Բագրատունին: Մայր տաճարում 1058-1060 թթ. փորագրված վճիռ-հրամանագրում Բագարատ Մազիստրոսը կայսր Կոստանդին Դուկասի անունից քաղաքի իր ստորադաս ենթականեր, տանուտերեր Մխիթար Կուրտյանին, Գրիգոր Լապաստակյանին և Սարգիս Արտավազդյանին, որոնք որոշման մեջ հանդես են գալիս բյուզանդական «իպատոս», «սպաթար կանկիտատ» վարչական պաշտոնանվանումներով, կարգադրում է քաղաքացիներին ազատել մի շարք պարհակներից ու հարկերից. «զվեցկէ⁶⁸⁸ կոռ⁶⁸⁹ եւ զսայլի եւ զկամին եւ զանգարիոն⁶⁹⁰ եւ կատապան ով եւ լինի տա սերմ :Ո: (600) մող⁶⁹¹ եւ ծախք զընծելոյն զայլն տանուտէրքն առնեն իւրեանց տամբ, որ չհասնի ի յԱնի ոչ ինչ ոյժ: Եւ գինեւոր անեցի եթէ սայլով եթէ գրաստով բաժն⁶⁹² ազատ է եւ անեցի որ իւրենն մորթելիք գնէ բաժն ազատ է, եւ շալակաւոր անեցի բամբէնցաւ բաժին կէսն ազատ է: Եւ ի կապճին տաին դահեկանին :Զ: (6) դրամ այս տան :Դ: (4) դրամ, :Բ: (2) ազատ է⁶⁹³. եւ մսագործի եթէ պախրէի լինի գլուխ եթէ ոչխարի զկէսն տա կէսն ազատ է եւ ի նստւո ինկարէն Ո (600) դրամն ազատ է»⁶⁹⁴:

⁶⁸⁸ «Վեցկի»՝ վեց քարշող անասուններով լծված գուլթան:

⁶⁸⁹ «Կոռ»՝ վանքապատկան կամ սեփականատեր իշխանավորի հողում պարտադիր անվճար աշխատանք (տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 230, հմմտ. Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. 2, էջ 111): Արձանագրությունից երևում է, որ կախման մեջ գտնվող շինականները տերերի համար բանում էին իրենց եզներով, գութանով և աշխատանքային այլ միջոցներով:

⁶⁹⁰ Փոստասուրհանդակային պարհակի պարտավորություն (տե՛ս Ս. Ավագյան, «Տանուտրութիւն» տերմինը Անիի XI դ. արձանագրության մեջ, էջ 182), նաև կամուրջների, ճանապարհների, քաղաքի պարսպի և այլ ամրությունների շինարարության ու նորոգման պարտադիր պարհակային աշխատանք (տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 264): Վիմական այլ աղբյուրներում «անգարիոն» չի հիշատակվում:

⁶⁹¹ 600 մող սերմացուն հավասար է 7680 կգ և 10239, 6 լ ցորենի (տե՛ս Ռ. Վարդանյան, Հայաստանի չափերն ու կշիռները (10-15-րդ դդ.), Երևան, 1989, էջ 186):

⁶⁹² Մաքսային հարկ: Բագարատ Վխկացին անեցիներին ազատել է «բաժից», եթե նրանք սայլով կամ գրաստով գինի էին բերում քաղաք և իրենց համար գնում մորթելիք ապրանք: Իսկ շալակաբեռների համար անեցիները պետք է վճարեին նախկին «բաժ»-ի կեսը (տե՛ս Ռ. Վարդանյան, նույն տեղում):

⁶⁹³ Եթե նախկինում «կապճին» (ցորենի դեզին) տալիս էին 6, ապա հիմա տալու էին 4 դրամ: Ռ. Վարդանյանը պարզել է, որ եթե յուրաքանչյուր կապիճ արժեք մեկ դահեկան ու սկզբում գանձվել է նրա մոտ կեսը, այսինքն՝ մոտ կես կապիճ (=57, 672 կգ), ապա այժմ վերցվելու էր նրա մոտավորապես 3-րդ մասը՝ (38, 444 կգ): Տե՛ս Ռ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 187:

⁶⁹⁴ Դիվան, պր. I, էջ 37:

Այս արձանագրության կապակցութեամբ հարկ է նշել, որ Հ. Բարթիկյանը բնագրում հիշատակվող տանուտերներին հարկային պաշտոնյաներ է կարծում, քանի որ նա տանուտրութիւն բառի մեջ իմաստային նմանութիւն է տեսնում Առոն Մագիստրոսի արտոնագրով վերացված պախտ տանցի (տնահարկի) հետ, որը նույն բյուզանդական էնիկոնն է⁶⁹⁵:

Ս. Ավագյանը, մերժելով Հ. Բարթիկյանի տեսակետը և տանուտրութիւն բառը քաղաքի կառավարման վարչական մարմնի նշանակութեամբ հասկանալով, վերլուծել է բնագրի սկզբնամասը, նաև նկատել, որ «Բագրատի արտոնագրում բյուզանդական պետական պարհակները իսպառ չեն վերացվում: Շարունակութեան մեջ նշում է, որ կատեպանները պարտավորվում են բանակի և վարչակազմի մատակարարման նպատակով կատարվող ցանքսերի համար տրամադրել 600 մող սերմացու և հատուցել արտերը հնձելու ծախսերը, մնացած աշխատանքները (զայլն) միայն թողնելով, որպեսզի կոռային կարգով կատարեն Անիի տանուտէրքն իւրեանց տամբ»⁶⁹⁶, այսինքն՝ սեփական ուժերի և միջոցների հաշվին:

Անդրադառնալով Բագարատ Վիսկացու վճռագրի վերջի ապահարկութիւններին՝ Ռ. Վարդանյանը բացատրում է. «Արձանագրութեան շարունակութեան մեջ ասվում է, որ մսագործ անեցին տալու էր պախրեի «գլուխն», այսինքն՝ սահմանված հարկը լրիվ, իսկ ոչխարի համար՝ կեսը»⁶⁹⁷:

Անիի բյուզանդական կառավարչի արտոնագիրն ավարտվում է. եւ ի նստու⁶⁹⁸ ինկարլէն՝ Ո (600) դրամն ազատ է անհասկանալի համարվող նախագասութեամբ:

Կարծում ենք, որ «ի նստու» ձևը բացառական հոլովն է «նիստ» բառի, որն ունի նաև «թագաւորի կամ իշխանաւորի նստած տեղը, թագաւորանիստ տեղ, իշխանական աթոռ»⁶⁹⁹ իմաստը: Ինչ վերաբերում է հաջորդ՝ «ինկարլէն» բառին, ապա այն պետք է ենթադրել

⁶⁹⁵ Տե՛ս Բ. Բարտիկյան, «Эникион» в Византии и столице армянских Багратидов Ани в эпоху византийского владычества (1045-1064 гг.), էջ 126:

⁶⁹⁶ Ս. Ավագյան, «Տանուտրութիւն» տերմինը Անիի XI դարի արձանագրութեան մեջ, էջ 177, 182-183:

⁶⁹⁷ Ռ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., նույն տեղում:

⁶⁹⁸ Նախորդ հրատարակիչները «նստու» բառը վերծանել են առանց «լ» տառի, որը պարզորոշ երևում է բնագրի լուսանկարում և գրչագրում (տե՛ս Դիվան, պր. I, նույն տեղում և լուսանկ. տախտ. XIII):

⁶⁹⁹ Տե՛ս «Հայերէն բացատրական բառարան», հ. III, էջ 463:

«տիրակալ», «արքա»: Միջին հայերենի բառարանում կա «ինկար» եզրույթի ստուգաբանությունը, որն ըստ հեղինակների՝ հավանաբար ծագում է թուրք *hünkâr*-ից («տեր», «տիրակալ», «թագավոր») ⁷⁰⁰: Քանի որ XI դ. կեսին թուրքերենը տարածաշրջանում դեռևս չսպասված ու չտարածված լեզու էր, ուստի ավելի նպատակահարմար ենք գտնում «ինկարլէնի» բացատրությունը բխեցնել «կարլ»=*король* ձևից, որն ունի հին գերմաներեն ստուգաբանություն և նույնպես համերաշխվում է «արքայի», «թագավորի» հետ: Հետևապես, «ի նստու ինկարլէն Ո (600) դրամն ազատ է» պետք է հասկանալ՝ «արքայի (տիրակալի) նստավայրին մուծվող հարկը 600 դրամով նվազեցվում է»: Ըստ Ռ. Վարդանյանի՝ 600 դրամը հավասարազոր է մոտ երկու կիլոգրամ արծաթի ⁷⁰¹: Գիտնականը նկատել է, որ «Բագրատ Վիկացին անեցիներին որոշ զիջումներ անելով, և ըստ էություն ինտենսիվացնելով գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունը և առևտուրը պարզ է, որ ավելի շատ եկամուտներ կստանար և դրանով իսկ կապահովեր տեղական միջոցներով ամենից առաջ բանակը, կայսրին և իր կարիքները» ⁷⁰²:

Ահա, թե ինչպիսի ներքին քաղաքականություն էին իրականացնում Հայաստանում բյուզանդական տիրակալները: Բյուզանդիան, վարելով մեծապետական, ըստ էության, անհեռատես քաղաքականություն, այն է՝ հայկական կենտրոնական թագավորության վերացումը, հայերի զանգվածային վերաբնակեցումը, Հայաստանն իր տիրապետությանը ենթարկելը, փաստորեն փլուզեց այն պատենչը, որը հուսալիորեն փակում էր արևելքի հեռավոր անապատներից եկող և դեպի բուն Բյուզանդիա շարժվող սելջուկ-թուրքական ռազմատենչ քոչվոր ցեղերի ճանապարհը: Դա մի կույր քաղաքականություն էր, որը հետագայում իր իսկ Բյուզանդիայի կործանման պատճառը հանդիսացավ:

⁷⁰⁰ Տե՛ս Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, հ. I, Երևան, 1987, էջ 286:

⁷⁰¹ Տե՛ս Ռ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., նույն տեղում:

⁷⁰² Նույն տեղում, էջ 187-188:

2. ՍԵԼՋՈՒԿ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱՍՊԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐԸ

Պատմությունից հայտնի է, որ հարևան իսլամական երկրների բանակներում ծառայող վարձկան թուրքերը տակավին XI դարի առաջին կեսին ավարառության նպատակով մերթըմերթ ասպատակում էին Հայաստանը: Քանի կանգուն էր Բագրատունյաց պետությունը սելջուկ-թուրքերը, հանդիպելով կազմակերպված դիմադրության, ընկրկում էին: Ահա մի այդպիսի բախման ժամանակ, ինչպես արդեն ասել ենք, Արայի ստորոտում գտնվող Սերկևիլ կոչված վայրում. «...Վասակ իշխանաց իշխան... նահատակեցաւ ի թուրքաց պատերազմի...»⁷⁰³:

Այս մշտնջենավոր հիշատակի հեղինակ, քաջ սպարապետ Վահրամ Պահլավունին հազիվ թե կարծեր, որ մեկուկես տասնամյակ անց, Դվինի մեծ ճակատամարտից հետո, նույնը կարճանագրեն իր շիրիմին. «Աստ ամփոփի նշխար Վահրամ իշխանաց իշխանի Հայոց մեծաց ի ցեղէ Պահլաունի, որ նահատակեցաւ ի թուրքաց պատերազմի ի Մարմաշէն ի հայոց թվ լին յ ՆՂԴ (1045)»⁷⁰⁴:

Առայսօր մարդկային պատմության մեջ նախադեպը չունեցող թուրքական վայրագրություններն իրենց արտացոլումն են գտել նաև հայկական վիմագրերում. «...Յիշատակ...արենաթալա Սարգսի, որ յանաւրէն թուրքաց նահատակ եղեւ յանմարդաձայն տեղիս, զոր ընդ ոտիւք դիզաշխարհաւն դրելով վարեգակնանման եղբայրն իմ, զոր գտի ի խորագուն հորի քարաթաղ արարած, մազորտնո արենաթաթախ մարմնոյն ոչ կարի ի ծանել գնա...»⁷⁰⁵: Անիի այս արձանագրությունը, հավանաբար, փորագրվել է քաղաքը 1064 թ. Ալփ-Ասլանի գրավելուց հետո:

Կենտրոնական Հայաստանում սելջուկյան տիրապետության շրջանի պատմության վիմագիր հիշատակություններից ամենաշատ տեղեկությունները գտնում ենք արաբական արձանագրություններում: Դրա հիմնական պատճառն այն է, որ դեռևս խալիֆայության օրոք Հայաստանի տարբեր վայրերում հաստատված արաբական

⁷⁰³ *И. Орбели, Избранные труды, էջ 441-442:*

⁷⁰⁴ *Նույն տեղում, էջ 449:*

⁷⁰⁵ *Դիվան, պր. I, էջ 70:*

ամիրայությունները, որոնք Բագրատունյաց թագավորության օրոք էական դեր չէին խաղում, թուրք-սելջուկների երևան գալով՝ սկսել էին աշխուժանալ ու սելջուկյան քաղաքական կյանքում կարևոր դիրք զբաղել: Իսկ արաբա-թուրքա-պարսկա-քրդական իսլամական տարրն առավելապես պաշտոնավարում էր արաբերեն լեզվով:

Հայաստանի կենտրոնական մասում որպես սելջուկյան տիրակալներ հանդես են գալիս 1072 թ. Անիում հաստատված Շադդադյանները⁷⁰⁶: Քրդական ծագումով սելջուկյան այս տիրապետողները Անիում և նրա մերձակայքում թողել են բազմաթիվ արձանագրություններ, որոնք արժեքավոր են ընդհանրապես միջնադարյան պատմության առանձին հարցերի լուսաբանման համար: Այս տոհմի թերևս ամենաակնառու ներկայացուցիչ Մանուչեն Անիում կառուցում է մզկիթ՝ արաբերեն լեզվով փորագրել տալով հետևյալ արձանագրությունը. «Ամենագթառատ Աստծո՝ Ալլահի ողորմությամբ հրամայեց կառուցել մզկիթը փառապանծ «ամիր շուջաա ադդաուլա» Աբու Շուջաա Մանուչիհր բեն Շաուրը, մեր պարոն, մեծ սուլտան, մեծ շահանշահ, բոլոր ազգերի թագավորների գլխավոր, արաբների ու պարսիկների տեր, արևելքի ու արևմուտքի արքա Աբուլ Ֆաթհա Մելիք-Շահ բեն Ալի-Ասլանի տերության օրոք»⁷⁰⁷:

Այլ արձանագրություններից տեղեկանում ենք, որ նույն Մանուչեի հրամանով Անիում կանգնեցվել է աշտարակ, իսկ الأمير الإسماعيل (ալ-ամիր ալ-իսբասալար - Ա. Մ.) Ֆախր ադ-Դին Շադդադ բեն Շաուր բեն Մանուչիհրը կառուցել է տալիս քաղաքի վերին դարպասները⁷⁰⁸:

«Ամիր Մանուչեհրը իբն Շավուրի արձանագրությունը հետաքրքիր է այն առումով, որ տալիս է նրա լրիվ տիտղոսը, որն այլ աղբյուրներից հայտնի չէ: Անիի արձանագրությունից երևում է, որ Շադդադյաններն իրենց վասալ էին համարում սելջուկյան սուլթան Մելիքշահին (1072-1090/92): Մանուչեհրը (شجاع الدولة) - (շուջաա ադդաուլա, բառացի՝ պետության քաջ - Ա. Մ.) պատվանունը հավանաբար ստացել է սելջուկյան գահին իր ռազմաքաղաքական գոր-

⁷⁰⁶ Հայտնի է, որ 1064 թ. հայոց մայրաքաղաքը զրավելուց հետո Գանձակի ամիրա Փատուներ (1067-1073) սելջուկ սուլթան Ալփասլանից ստանում է Անին և հանձնում իր փոքր եղբորը՝ Մանուչեին (տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 479):

⁷⁰⁷ Корпус арабских надписей Армении, էջ 53-54:

⁷⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 58:

ծունեությունը, մասնավորապես 1064 թ. Անիի գրավմանը՝ Ալփ-Ասլանին օժանդակելու համար»⁷⁰⁹:

Մանուչեի (1073-1118) իշխանության ներքո էին գտնվում ոչ միայն Անին, Շիրակը, այլև՝ Արագածոտն գավառը: Դա են ակնարկում Դաշտադեմի և Կոչի նորահայտ վիմագրերի «պարոնութիւն Մանուչեի», «յամիրաութեանն Մանուչեի» հիշատակությունները⁷¹⁰: Այդ արձանագրությունները ևս մեկ անգամ վկայում են, որ Մանուչեին «իրեն շրջապատեց հայ իշխանական տների մնացորդներով, մանավանդ, որ ինքն էլ մոր կողմից հայ էր»⁷¹¹, քանի որ նրա պարոնություն օրոք Թալինի կողմերում տիրում էին Սերոբ ու Խաչատուր անուններով իշխանավորներ⁷¹²:

Առհասարակ, Հայաստանում սելջուկյան տիրապետության օրոք հայ իշխանական տներից ամենաառաջնակարգ դիրքերը, թե՛ աշխարհիկ, թե՛ հոգևոր առումներով զբաղեցնում էին Ապիրատյան-Պահլավունիները: Նրանց հրամանատարությունում տակ գտնվող «հայկական զորամասերը Անիի Շաղղաղյանների ռազմական հենարանն էին»⁷¹³:

Վերը հիշատակված ամիր Մանուչեհը իբն Շաուրի և արաբական այլ արձանագրություններից հառնում է այն ուշագրավ փաստը, որ միջնադարյան Արևելքի իրականության մեջ ամիրսպասալար պատվանունի առաջին կրողները եղել են Անիի Շաղղաղյանները. «մասնավորապես Ֆախր ադ-Դին Շաղղաղ իբն Մանուչեհը»⁷¹⁴: Սա այն նույն Շաղղաղն է, որին Անիի քրիստոնյա բնակիչները՝ հայերը, 1155 թ. ապստամբելով, տապալեցին և փոխարենը ամիրա հաստատեցին նրա եղբայր Փալտունին, սակայն 1161 թ. անեցիները սրա դեմ նույնպես ըմբոստացան՝ արտաքսելով քաղաքից⁷¹⁵:

Թուրք-սելջուկյան տիրապետության ժամանակների արաբական արձանագրությունները նույնպես վկայում են, որ Թալինի տարա-

⁷⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 168-169:

⁷¹⁰ Մեր դաշտային օրագրից:

⁷¹¹ ՀԺՊ, III, էջ 471:

⁷¹² Մեր դաշտային օրագրից: Տե՛ս նաև՝ Ռ. Գասպարյան, Նորահայտ արձանագրություն Ս. Քրիստափոր վանքից, «Էջմիածին», 2008, ԺԱ, էջ 92:

⁷¹³ ՀԺՊ, III, էջ 479:

⁷¹⁴ Корпус арабских надписей Армении, էջ 170:

⁷¹⁵ Տե՛ս Հ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երևան, 1980, էջ 98: Հմմտ. տե՛ս Корпус арабских надписей Армении, էջ 170:

ծաշրջանը գտնվելիս է եղել Շաղդադյանների անմիջական իշխանության ներքո: Այսպես, օրինակ՝ Դաշտադեմի ամրոցի 1174 թ. արաբերեն ելնդավոր վիմագիրը հիշատակում է շրջակա ամրությունների կառուցող, մեծ ամիրսպասալար Ադուդ ադ-Դին բեն Մահմուդ բեն Շաուրին⁷¹⁶:

Նույն Շաղդադյանները մինչև Անիում հաստատվելը տիրում էին Գանձակում: Ամիր Աբու-Սուար Շաուրը քաղաքի պղնձե դարպասներին թողել է արաբերեն փորագրություն, որից երևում է, որ նա, չնայած ընդունում է Տուղրիլ սուլթանի (1036-1063) գերագահությունը, սակայն ինքնիշխան է⁷¹⁷:

Ամբերդ գավառը ենթարկվում էր Դվինի ամիրայությունը: Որպես Կարսի տիրակալներ հիշատակվում են Աբու Սաիդ Արսլան իբն Յուսուֆը՝ 1152 թ., իշխանուհի Մասուդա ադ-Դուսյան՝ 1153 թ., Քարամ ադ-Դին թագավորը՝ 1153-1154⁷¹⁸: Կարինում իշխում էր թագավոր, ըստ արձանագրության՝ նաև գիտնական, Աբուլ Ֆաթհ Մուհամմադը՝ 1179-1180⁷¹⁹: Նախիջևանի քաղաքապետն էր՝ ռաիս, խոջա Ռուքն ադ-Դինը՝ 1162 թ.⁷²⁰: Խլաթում կառավարիչն էր Աբու Աբդուլլահ Հուսայն իբն Ալի իբն Աբու Տալիբ ալ-Իսֆահանին⁷²¹:

Արաբական արձանագրություններից քաղված օրինակներում տեսնում ենք, որ ողջ կենտրոնական Հայաստանը բաժանված էր սելջուկյան տարբեր կուսակալությունների միջև:

Միանգամայն այլ էր վիճակը Հայաստանի ծայրամասերում՝ Սասունում, Գուգարքում, Սյունիքում, Արցախում, որտեղ հայ ժողովուրդը, ունենալով հմուտ ու խելամիտ առաջնորդներ, միմյանց զորավիգ կանգնելով՝ դեռևս հերոսաբար դիմակայում էր թուրք-սելջուկներին: Այդ պայքարի շնորհիվ նահանգային որոշ թագավորություններ երկար ժամանակ կարողացան պահպանել իրենց անկախությունը: Դավիթ Անհողինի մահից հետո Տաշիր-Ձորագետի գահը ժառանգած նրա Կյուրիկե որդին (1048-1089) հիշատակի է

⁷¹⁶ Տե՛ս Корпус арабских надписей Армении, էջ 46:

⁷¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 80:

⁷¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 60-61:

⁷¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 82:

⁷²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 141:

⁷²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 119:

արժանացել Լոռու մարզի Վարդաբլուր գյուղի մոտի ամրոցի 1050 թ.⁷²², Սանահնի 1061 թ.⁷²³ և այլ վիճակներում:

Սանահնի «Ի ՇԺԲ (1063) Թուխն հայոց, ի հայրապետութեանն տեառն Դէոսկորոսի, Թագաւորութեանն Կիւրիկէի եւ Սմբատայ, ես Հրանուշ Թագուհի՝ դուստր Դաւթի արքայի, շինեցի գնչխարատունս եւ զեկեղեցիս...»⁷²⁴, արձանագրությունից պարզվում է, որ Կյուրիկէ Ա-ը միաժամանակ իշխել է եղբոր՝ Սմբատի հետ, պետական գործերին մասնակից դարձնելով քրոջը՝ Հրանուշին: Սմբատ Թագավորը 1083 թ. նվիրագիր է թողել Հաղբատում, որտեղ եկեղեցի է կառուցել⁷²⁵: Հաղբածնի վանքի արքայական դամբարանում գտնվող «Սմբատ Թագաւոր» տապանագիրը⁷²⁶ ենթադրել է տալիս, որ ներկայիս Իջևանի տարածաշրջանն ընդգրկող տարածքները կազմել են Կյուրիկյան Սմբատ Թագավորի ժառանգական տիրույթները: Կյուրիկէ Ա-ի մահվան թվականը հայտնի չէ: Հաղբատի ՇԼԸ (1089) «Ես տէր Սարգիս, առաջնորդ Հաղբատայ, կանգնեցի գնչանս տէրունական զէն հաւատացելոց եւ պաշտպան Թագաւորաց մերոց Կիւրիկէի, Սմբատայ եւ Դաւթի զարմի սոցա»⁷²⁷ արձանագրությունից տեսնում ենք, որ նա այդ թվականին տակավին կենդանի էր: «Նրանից սկսած դինաստիայի անդամները թաղվում են Հաղբատում»⁷²⁸: Դավիթ Բ-ը (1089-1145), որը նախնայաց օրինակով կառավարման մեջ ներգրավել էր եղբորը՝ Աբասին (1089-1145). «12-րդ դ. առաջին կեսին, նեղվելով թուրք-սելջուկների հաճախակի ներխուժումներից, լքում են հայրենիքը: Ըստ էության, դա թագավորության վերջնական անկումն էր: Դավիթը հաստատվում է Մաժնաբերդում, իսկ Աբասը՝ Տավուշում, որը 1145 թ. կորցնելուց հետո, գնում է եղբոր մոտ»⁷²⁹: Դավթից հետո Մաժնաբերդի իշխանությունը ժառանգում է որդին՝ Կյուրիկեն Բ (1145-1185): Նա Քոբայրի, Սանահնի, Հաղբատի արձանագրություններում հիշատակվում է իր դուստրերի միջոցով:

⁷²² Տե՛ս Դիվան, պր. IX, էջ 436: Արձանագրությունում հիշատակվում է նաև Աշոտ մարծպան, որը Մամիկոնյան-Համազասպյան տոհմի ներկայացուցիչ է:

⁷²³ Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը..., էջ 147-148:

⁷²⁴ Նույն տեղում, էջ 187: Դիոսկորոսը հայրապետ է կոչվել նաև երբեմն հայոց կաթողիկոս լինելու պատճառով: Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, նույն տեղում:

⁷²⁵ Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 150:

⁷²⁶ Դիվան, պր. VI, էջ 59:

⁷²⁷ Վիճական տարեգիր, էջ 25:

⁷²⁸ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 263:

⁷²⁹ ՀԺՊ, III, էջ 473-474:

Կյուրիկյան վերջին շառավիղ, Նոր Բերդի փոքր իշխանության տեր Վասակը XIII դարի առաջին կեսին Զաքարյան իշխանապետության գործուն դեմքերից էր:

Հայ ժողովրդի գոյամարտը հատկապես ակնհայտ է Հայաստանի արևելյան շրջաններում: Այստեղ ընդհանուր թշնամի սելջուկ-թուրքերի դեմ միաբանված պայքարելու անհրաժեշտությունն Արցախ-Սյունիք դաշինքի ստեղծման հիմք է դառնում: Կենտրոնացված հայկական պետականության անկումից հետո առանձին նահանգներ կամ թագավորություններ միայնակ ի գորու չէին դիմակայելու օրեցօր հզորացող թշնամուն: Այս իրողությունն էր, որ Սյունյաց Գրիգոր Ա թագավորին (1051-1072) և Փառխոս-Աղվանքի թագավորացն Սևադային (XI դ. կես) ստիպեց համախմբելու իրենց ուժերն ընդհանուր թշնամու դեմ՝ դրանով իսկ հիմք դնելով Սյունիք-Արցախ դաշինքին⁷³⁰: Այն ամրապնդվում է Գրիգորի և Շահանդուխտի ամուսնությունով:

Սյունյաց Շահանդուխտ Բ թագուհին հայտնի է իր բարեպաշտությունը և եկեղեցաշինությունը: Նա Սյունյաց հոգևոր կենտրոն Վահանավանքում կառուցում է եկեղեցիներ. «... Ես Շահանդուխտ դուստր Սեւադաի Աղվանից արքաի և ամուսին Գրիգորոյ՝ որդւոյ Աշոտկայ ի նեղութեան ժամանակիս մերում բազում և ծանր աշխատութեամբ ես և սիրելի քոյր իմ Կատա շինեցաք զեկեղեցիքս զսբ Հարութիւն և սբ Սիոն... ի յիշատակ յաւիտենից Գրիգորոյ...»⁷³¹: Շահանդուխտը մինչ այդ ավարտին է հասցնում կրկնահարկ դամբարան-եկեղեցին՝ վիճաբերելով. «Ի: Շլե: (1086) թվականիս ես Շահանդուխտ դուստր Սեւադայի Աղվանից թագաւորի եւ ամուսին Գրիգոր թագաւորի որդի Աշոտկա, վասն ոչ գոլո մեր ի միասին ժառանգ ըստ մարմնո, ես և քոյրս իմ Կատայս շինեցաք զսբ Աստուածածինս փոխարեն զթոց նորա...»⁷³²: Այս հիշատակագրությունից հայտնի է, որ Գրիգորն ու Շահանդուխտը ժառանգ չեն ունեցել, և ինչպես պատմիչն է նշում. «...ածեն յԱղվանից զՍենեքերիմ՝ եղբայր նորին Շահանդխտոյ թագաւորացն մանուկ,

⁷³⁰ Տե՛ս Տ. Սահակյան, Սյունյաց թագավորության հիմնումը և նրա քաղաքական դերը XI դարում, էջ 226:

⁷³¹ Գ. Գրիգորյան, Վիճաբություններ Վահանավանքի 1970-1978 թթ. պեղումներից, ՊԲՀ, 1980, № 2, էջ 156: Նաև՝ Գ. Գրիգորյան, Վահանավանք, էջ 63:

⁷³² Դիվան, պր. II, էջ 138:

յոյժ գեղեցիկ տեսլեամբ և առոյգ հասակաւ՝ հանճարեղ և իմաստուն...»⁷³³: Ինչպես տեսնում ենք, այս դեպքերից շուրջ 200 տարի հետո ապրած Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է, թե Սենեքերիմին բերում են Աղվանքից: Մինչդեռ Շահանդուխտի եկեղեցու մուտքի մոտ կանգնեցված կոթողի վրա առկա է Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի հետևյալ հիշատակութունը. «...Նեղեալ ի տաճկաց եկա և հանգեայ աստուածասէր թագուհեայ Շահանդխտին և Կատարն շինած եկեղեցոյս գաւթիս...»⁷³⁴:

Վահանավանքի 1966-1970 թթ. պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է մի արձանագրութուն՝ «Յիշեայ Քրիստոս զՍեւաղա և զԻւր կենակիցն»⁷³⁵ փորագրությամբ: Գ. Գրիգորյանը ենթադրում է, որ դա Սենեքերիմի հայր Սևաղան է⁷³⁶: Այս վանքի 1970-1978 թթ. պեղումների արդյունքում գտնվում է տապանաքար՝ «Սուփի Աղուանից թագուհի, զոքանչ Գրիգոր թագաւորի՝ որդո Աշոտկա, մայր Շահանդխտո: Թվականին :ՇԼ: (1081)» արձանագրությամբ⁷³⁷: Արդ, եթե Աղվանից կաթողիկոսը, թագավորն ու թագուհին և շատ ուրիշ արցախցի իշխաններ «ի նեղութեան ժամանակիս», «նեղեալ ի տաճկաց» եկել էին Սյունյաց լեռնաշխարհում իրենց հարազատին ապավինելու, ապա ինչո՞ւ նրանց հետ չպետք է գար նաև «թագաւորազն մանուկ» Սենեքերիմը: Հիշենք հենց իր՝ պատմիչի այն վկայութունը, թե Վահանավանքում թաղված են «բազում թագաւորք և թագուհիք Աղվանից և Բաղաց, և բազում իշխանք փառաւորք Սիսական աշխարհիս»⁷³⁸: Դա են հիմնավորում հայտնաբերված բազմաթիվ արձանագրութունները⁷³⁹: Ուրեմն, Սենեքերիմին ոչ թե բերել են Աղվանքից, այլ նա վաղուց իր ծնողների ու մյուսների հետ եկել էր Կապան: Դժվար է ենթադրել, որ Աղվանից իշխանավորները հետապնդվում էին Գանձակում հաստատվող

⁷³³ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 318:

⁷³⁴ Դիվան, պր. II, էջ 139:

⁷³⁵ Գ. Գրիգորյան, Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները, էջ 92: Նաև Գ. Գրիգորյան, Վահանավանք, էջ 49:

⁷³⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷³⁷ Գ. Գրիգորյան, Վիմագրութուններ Վահանավանքի 1970-1978 թթ. պեղումներից, էջ 162: Նաև՝ Գ. Գրիգորյան, Վահանավանք, էջ 59:

⁷³⁸ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 240:

⁷³⁹ Տե՛ս Դիվան, պրակ II-ում ամփոփված և Գ. Գրիգորյանի հայտնաբերած արձանագրութունները՝ զետեղված վերը տողատակում, նշված նրա հոդվածներում և «Վահանավանք» գրքում:

Թուրք-սելջուկներից, որոնք աստիճանաբար բռնազավթում էին Արցախը:

Սյունյաց Սենեքերիմ Թագավորը (1072/84-1094/96) Տաթևի նվիրատվական արձանագրություններից մեկում իրեն ներկայացնում է հայոց Թագավոր և ավելացնում, որ «կացեալ ի Սիսական ու Բաղաց աշխարհիս»⁷⁴⁰: Ապա Տաթևի վանքին է նվիրաբերում «արեան գինք գաւառացս ի Ծղուկ նահանգի զԱրիտն աւան»-ը⁷⁴¹: Սյունյաց մեծ իշխան Հասանը Գանձակի Ֆաղլուն (Փատլուն) ամիրայից ազատում է «զԿովսական գաւառը»⁷⁴² և վճռում նվիրատվություններ կատարել վանքին⁷⁴³: Սենեքերիմը հաստատում է իր զորապետի վճիռը, «որ ի Տաճկաց Թափեալ էր իւր արեամբն»⁷⁴⁴: Սենեքերիմի մահից հետո Սյունյաց Թագավորությունը, անկում ապրելով, հետզհետե կուլ էր գնում սելջուկներին:

Գիտենք, որ Սիսական նախավերջին Թագավոր Գրիգոր Բ-ը (1096-1166)՝ Սենեքերիմի որդին, գահաժառանգ չունենալու պատճառով և, իհարկե, ինչպես ներքևում կտեսնենք, սելջուկյան տիրապետությունից հերոսաբար ազատագրվող Արցախի օգնությանն ապավինելու համար, «ես ածել ի Խաչենոյ իշխանացն մանուկ մի Հասան անուն ի Գեռաքարեցեացն. և ետ զբուստր իւր Կատայն նմա ի կնութիւն. և կացոյց ժառանգ Թագաւորութեան իւրոյ»⁷⁴⁵:

Հայտնի է, որ Գրիգորն ու նրա եղբայր Սմբատը 1166 թ. մահանում են: 1170 թ. սելջուկները պաշարում են Բաղաբերդը: Հասանն իր ընտանիքի հետ գիշերով հեռանում է հարազատ Խաչեն, և Բաղաբերդի անկումով վերանում է Սյունյաց 200-ամյա Թագավորությունը: Այնուհետև պատմական աղբյուրներն այս Հասանի մասին լռում են: Սակայն «որտեղ լռում են պատմագիրները, այնտեղ աղաղակել են սկսում վեմերը»⁷⁴⁶:

Հասանի մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախ-Խաչենի վիմագրերում: Առաջին հայացքից թվում է, թե դա այն Հասանն է, որը Խաչենի հոգևոր կենտրոն Գանձասարի վանքում խաչքար է կանգնեցրել՝ արձանագրելով. «Թիւն :ՈԼ: (1181) էր, ես Հասան,

⁷⁴⁰ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 322:

⁷⁴¹ Նույն տեղում, էջ 325:

⁷⁴² Հարևան հանրապետության Զանգեղանի շրջանը մինչև 1993 թ. կեսերը:

⁷⁴³ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 326:

⁷⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 327:

⁷⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 337:

⁷⁴⁶ Թ. Ավդալբեկյան, Մի գաղտնիք հայ վիմագրության մեջ, Երևան, 1927, էջ 34:

որդի Վախտանգա կանգնեցի զխաչս ի տապանի դստեր իմո
 Խաթունին և մաւր իւր թագուհո դստեր թագավորին Բաղաց»⁷⁴⁷:
 Նույն վայրում մեկ այլ խաչքարի վրա կարդացվում է. «Թիւն
 :ՈՒԳ: (1174) էր Վախտանգ տր Խաչինո յերիտասարդ հասակի փո-
 խեցաւ ի Քս: Ես՝ Նրջիս դուստր Հասանա, թոռն Աբասա թա-
 գաւորին, և կանգնեցի զխաչս...»⁷⁴⁸: 1216 թ. Վախտանգի մյուս
 որդին խաչքար է կանգնեցրել՝ վիմագրելով. «...Սմբատ..., եղբէր
 արքէին Հասանայ...»⁷⁴⁹: Վկայակոչված արձանագրություններից
 հետևում է, որ Հասան Խաչենցին պետք է Սյունյաց վերջին թագա-
 վորը լինի, քանի որ գործունեութան ժամանակը նույնն է, կինը
 Բաղաց թագավորի դուստրն է, իսկ ինքն էլ հիշատակվում է որպես
 արքա: Սակայն դա այդպես չէ, քանի որ Հասան Խաչենցու թոռն է
 XIII դարի հայ իրականության խոչորագույն գործիչ, «ինքնակալ
 բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի»⁷⁵⁰ Հասան Զալա Դոլան, որի
 կին Մամքանը, ըստ որոշ արձանագրությունների՝ Բաղաց թագա-
 վորի դուստրն է⁷⁵¹, իսկ համաձայն այլ վիմագրերի՝ թոռը⁷⁵²: Գան-
 ձասարին մոտակա Հավապտուկում կա մի արձանագրություն⁷⁵³,
 որում XII դ. կեսերի Խաչենի իշխանավորներ են հիշատակվում
 Հասանը (որդի Վախտանգա) ու Մամքանը: Իհարկե, կարելի է
 արձանագրության թվականը՝ ՈՒԲ: (1163), կարծել՝ ՈԶԲ: (1233)⁷⁵⁴
 և ստանալ Հասան Զալալ ու Մամքան, սակայն հիշատակությունում
 գործող մյուս անձինք՝ հոգևոր հայրեր Յոհանը, Գրիգորը և
 Գեորգը, հանդես են գալիս նաև վանքի XII դ. կեսերի ուրիշ վիմա-
 կան աղբյուրներում ևս⁷⁵⁵: Այստեղից հետևում է, որ Հասան Վախ-
 տանգյանը Խաչենում իշխել է 1163 թվականից կամ դրանից առաջ:
 Նրա դուստր Նրջիսը պետք է հասուն տարիքում լիներ, որպեսզի
 խաչքար կանգնեցներ իր պապ Վախտանգի հիշատակին, ինչը և
 արել է վերջինս մահվանից շատ ուշ՝ 1174 թվին: Հասան Խաչենցու

⁷⁴⁷ Դիվան, պր. V, էջ 67:

⁷⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 69:

⁷⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 84: Ըստ Բ. Ուլուբաբյանի Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում (էջ 174) Հասան Զալալ Դոլան է, սակայն չենք կարծում, որ նա այդ-
 քան երիտասարդ հասակում արքա կոչվեր:

⁷⁵⁰ Դիվան, պր. V, էջ 38:

⁷⁵¹ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 92, 93, 96:

⁷⁵² Տե՛ս Դիվան, պր. V, էջ 41, 80:

⁷⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33:

⁷⁵⁴ Տե՛ս Վիմական տարեգիր. էջ 76-77:

⁷⁵⁵ Տե՛ս Դիվան, պր. V, էջ 33, 34:

կինը՝ Մամբան թագուհին, հնարավոր է՝ դուստրն է Բաղքի Սենեքերիմ թագավորի⁷⁵⁶: Բ. Ուլուբաբյանը դա բացառում է՝ պատճառ դարձնելով ժամանակահատվածի մեծութունն ու Սենեքերիմի և Խաչենի իշխանների տոհմակցական-ազգակցական խանգարիչ կապը, հետո իրավացիորեն նկատում, որ այն մի քանի սերունդ հեռացել էր և, նույնիսկ կրոնական ամենախիստ օրենքով անգամ նրանց խնամիությունը չէր կարող արգելվել⁷⁵⁷: Բայց չպետք է մոռանալ, որ ոչ թե այս Վախտանգյաններն էին անմիջապես տոհմակից նրան, այլ Հաթերքի Վախտանգյան-Սակոյանները՝ Գրիգոր-Համամի անմիջական սերունդները: Ինչ վերաբերում է ժամանակահատվածի մեծությանը, ապա ինչո՞ւ Սենեքերիմի երկարակյաց որդիներ Գրիգորն ու Սմբատը կգործեին մինչև 1166 թ., իսկ նրանց քույրը՝ ոչ: Հասանը Սմբատի արձանագրությունում⁷⁵⁸, հավանաբար, արքա է կոչվում սելջուկների դեմ ունեցած իր ռազմական հաջողությունների, ուժեղ ու կայուն իշխանության, ինչպես նաև մայրական կողմով Կյուրիկյան Աբաս Բագրատունու թոռը լինելու և Բաղքի թագավոր Սենեքերիմի դստեր հետ ունեցած ամուսնական կապի պատճառով:

Այս Հասան Վախտանգյան Խաչենեցու ժամանակակիցն է Վերին Խաչենի գահերեց իշխան Հասան Կրոնավորյալ Հաթերքեցի Վախտանգյան-Սակոյանը, որը, ինչպես արդեն նշել ենք, ըստ Դադի վանքի 1182 թ. խաչքարի արձանագրության՝ շատ տարիներ պատերազմել է թշնամիների դեմ և Աստծո օգնությամբ հաղթել նրանց⁷⁵⁹:

Ի դեպ, ինչպես Բ. Ուլուբաբյանն է նշում ու անհավանական համարում, Ղ. Ալիշանը, հանձին այս Հասան Հաթերքեցու, տեսնում է Բաղաց վերջին թագավորին՝ Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդած հայտնի խոսքերում, Հասանից հետո փակագծերում ավելացնելով (որդի Վախտանգայ Սակոեանց), ինչպես նաև «ի Գեռաքարեցեացն» փոխելով, դարձնելով «ի Գետաքարեցեացն»⁷⁶⁰: Միգուցե Ղ. Ալիշանը չի՞ սխալվում, այլ միայն շփոթո՞ւմ է: Այդ դեպքում հնարավո՞ր է, որ սխալվեր Ստեփանոս Օրբելյանը՝ ավելի քան 100

⁷⁵⁶ Ստեփանոս Օրբելյանը հայտնում է, որ Սենեքերիմն ուներ երեք որդի ու մի դուստր՝ առանց նշելու վերջինիս անունը (Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 319):

⁷⁵⁷ Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 137-139:

⁷⁵⁸ Տե՛ս Դիվան, պր. V, էջ 84:

⁷⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 198:

⁷⁶⁰ Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 26: Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 16: Հայտնի է, որ Հասան Հաթերքեցու կինը Մաման է՝ Կյուրիկե Բ Բագրատունու (1145-1185) դուստրը:

տարի հետո շարադրելով Բաղաց թագավորության վախճանի պատմության անցքերը: Հովհաննավանքի արձանագրություններից մեկում հիշատակվում է. «Ի թ. ՈՒԷ (1178) ... Շուշիկ՝ դուստր Գրիգորո թագաւորին Բաղաց,⁷⁶¹ հալածեալ ի մերմէ գաւառէ եկի յաշխարհս Հայոց ի վանս Յոհանու, յորում զկատարումն և զթաղումն առի մարբ իմով»⁷⁶²: Վախտանգ Սակուի որդին՝ Դադիվանքի հոգևոր առաջնորդ տեր Գրիգորեսը «Թվին ՈԼԹ» (1190) խաչքար է կանգնեցրել մոր՝ Շուշիկի հիշատակին⁷⁶³: Վախտանգի և Շուշանի (Շուշիկի) որդիների շարքում արձանագրություններում հանդիպում ենք Սմբատ⁷⁶⁴ և Գրիգորիկ⁷⁶⁵ անունների: Արդյո՞ք պատահականություն է սա: Հնարավո՞ր է, որ Սյունյաց պատմիչը Վախտանգ-Շուշան ընդունելի կապը շփոթած լինի Հասան-Կատայով: Բայց այս դեպքում չեն համընկնում Վախտանգ Սակուի և Բաղաբերդի անկման ժամանակները: Ուրեմն, քանի որ ընդունում ենք Ստեփանոս Օրբելյանի տեղեկության հավաստիությունը՝ հենվելով «Պատմութիւն տանն Սիսական»⁷⁶⁶ երկի մոսկովյան և թիֆլիսյան հրատարակությունների վրա, ապա ինչպես մեծավաստակ հայագետ Գարեգին Հովսեփյանն է ենթադրել⁷⁶⁷, Հասան թագավորին, համաձայն պատմիչի հաղորդման, պետք է փնտրել Գեռաքարում՝ Խաղբակյան իշխանական տոհմի նստոց-բնակավայրում: Հասանն իրենց հոգևոր կենտրոն Հավապտուկում մի գեղաքանդակ խաչքար է կանգնեցրել՝ վիճաբերելով. «:ՈԼԳ: (1184) Ես Հասան, որդի Խաղբակայ,⁷⁶⁸ կանգնեցի զխաչերս ի վերա տապանի...»⁷⁶⁹: Թե ո՞ւմ տապանի վրա է կանգնեցված հեծյալի պատկերաքանդակով խաչքարը, հայտնի չէ:

Այնուամենայնիվ, կարելի է կարծել, որ Խաղբակի որդի Հասանն է Սյունյաց վերջին թագավորը, հավանաբար, որի թոռն է Մամբանը՝ Հասան Զալալ Դուլայի կինը⁷⁷⁰: Այն արձանագրություն-

⁷⁶¹ Գ. Գրիգորյանը Կատայից բացի, այս Շուշիկին համարում է Գրիգոր Բ-ի դուստրը, որի մասին չի հիշատակել Ստեփանոս Օրբելյանը (տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, էջ 40):

⁷⁶² Կ. Ղաֆաղարյան, Հովհաննավանքը..., էջ 77:

⁷⁶³ Դիվան, պր. V, էջ 41, 213:

⁷⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 202:

⁷⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 213:

⁷⁶⁶ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, Մ., 1861:

⁷⁶⁷ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք..., էջ 16:

⁷⁶⁸ Նույն տեղում:

⁷⁶⁹ Դիվան, պր. V, էջ 34:

⁷⁷⁰ Մամբանի ծագումն անհայտ է (տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 209-211):

ներում, որտեղ Մամբանն իրեն հիշատակում է «դուստր Բաղաց թագավորին», ըստ երևույթին, ընդգծում է իր անմիջական կապը Սյունյաց թագավորական ընտանիքի հետ:

Հասանի եղբայրն է Զաքարյանների բանակի նշանավոր զորապետ Վասակ Խաղբակյանը՝ սելջուկ-թուրքերից Վայոց ձորի և Սյունյաց մի շարք այլ տարածքների անմիջական ազատագրողը, կողմնապետը «Ի Գառնոյ մինչեւ ի Բարգուշատ»⁷⁷¹: Արդյոք նա իր երեք որդիներով՝ «արք քաջք և անուանիք, որ յահէ նոցա դողայր ամենայն զօրն տաճկաց»⁷⁷², չէ՞ր եկել Սյունիք՝ վրեժխնդիր լինելու և տեր կանգնելու իր եղբոր՝ Բաղաց վերջին թագավորի կորսված տիրույթներին:

Պատմության մեջ ինչպես ամեն մի կայսրության, այնպես էլ սելջուկ-թուրքական տիրապետության կազմի մեջ մտնող տարբեր ամիրայությունների միջև գոյություն ունեցող հակամարտությունները հանգեցրին տերության թուլացմանը՝ առաջ բերելով ինքնուրույն, փաստացի անկախ իշխանությունների: Դա խիստ նպաստեց, մասնավորապես, Վրաստանի բարձրացմանը. «Ի դառն ժամանակս երկպառակութեանց, ծագելոց ի մէջ սելջուկեան թաթարաց՝ Դաւիթ արքայ Վրաց (Դավիթ Շինարարը՝ 1089-1125- Ա. Մ.) պատեհ ժամս գտեալ տիրեաց Հիւսիսային կամ Վերին կոչեցեալ Հայաստանի»⁷⁷³:

Վրաստանի՝ հյուսիսային Հայաստանի գրավումը սելջուկներից իր արտացոլումն է գտել նաև հայկական արձանագրություններում: Այսպես. «Ի ժամանակս ինքնակալ արքային Դաւիթ՝ թագաւորին յաղթողի, որդոյ Գէորգա՝ որդւո Բագրատայ ⁷⁷⁴... որ տիրեաց գաւառի ... եղեւ խնամող Հաղբատայ եւ Սանահնի... գՀաղբատա եղբայրութեանն ազատեաց, գրով և վճռով... ճշմարիտ հաւատացելոց Հաստատեցի մեծի թագաւորին... նոցա աթոռ... թուին ՇՀ (1121)»⁷⁷⁵:

⁷⁷¹ Դիվան, պր. III, էջ 123:

⁷⁷² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 205:

⁷⁷³ Ռ. Երզնեկեանց, Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ աշխարհահռչակ վանից, Վաղարշապատ, 1886, էջ 110:

⁷⁷⁴ Վրաց Բագարատ Դ (1027-1072) և Գեորգի Բ (1072-1089) թագավորներն են:

⁷⁷⁵ Դիվան, պր. IX, էջ 130, հմմտ. Վիմական տարեգիր, էջ 28: Կ. Ղաֆաղարյանի կարծիքով. «արձանագրությունը գրված է 1110 թվականին, կամ քիչ հետո, երբ Դավիթ Շինողը թուրքերից խլեց Սամշուղեն ու Հաղբատը, և այն վերաբերում է վանքի եպիսկոպոսական վիճակի վերահաստատմանը» (Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 144):

Հաղբատի մեկ ուրիշ՝ 1180 թ. արձանագրությունն սկսվում է «Յամս Աձազաւր եւ Քասաէր թագաւորին Գեորգայ, որդւոյ թագաւորին Դաւթի...»⁷⁷⁶ խոսքերով: «Ի թագաւորութեան Գէաւրգեա» վկայակոչված է նաև Հաղարծնի 1181 թ. վիմագրում⁷⁷⁷:

Հաղբատի վերոհիշյալ արձանագրությունում Դավիթ Շինարարը ինքնակալ արքա է՝ զերծ օտարների իշխանությունից: Նա իր ռազմավարական ծրագրերն իրականացնելիս, ձգտելով հայերի հետ միացյալ դաշինքի ու Հայաստանում պատվար ունենալու նպատակով, մեծ տեղ էր տալիս սելջուկյան տիրապետության շրջանում հայ հասարակական կյանքի առաջատար ուժին՝ հոգևորականությունը: Դրա համար նա, մասնավորապես, վերականգնեց Հաղբատի, Սանահնի եպիսկոպոսական վիճակները: Դավիթը հաղթող է, որովհետև շատ ու շատ նվաճումների հետ միասին կարճ ժամանակով գրավեց նաև Անին:

Ընդհանրապես, սելջուկյան տիրապետության շրջանում երկրի քաղաքական-հասարակական կյանքում կարևորագույն դեր էր խաղում հայ բարձրաստիճան հոգևորականությունը: Բուն Հայաստանի կաթողիկոս Բարսեղ Ապիրատյան-Պահլավունու (1081-1105, հետագայի Ամենայն հայոց հայրապետ Բարսեղ Ա Անեցի՝ 1105-1113) համառ ջանքերի շնորհիվ հաջողվում է սելջուկներից ետ գնել վանքեր, նորոգել դրանք, հայ եկեղեցին ազատել հարկերից և այլն: Նրա անմիջական հովանավորությամբ կատարվում էին բազմաթիվ հոգևոր և աշխարհիկ բնույթի շինարարական աշխատանքներ: Անիում ի ՈԹ (1160) (ճիշտը՝ ՈՆ - Ա. Մ.) «ի թագաւորութեանն Փատլնոյ, ի հայրապետութեանն տէր Բարսեղի» ոմն Աբրահամ կառուցում է աշտարակ⁷⁷⁸: Լմբատում ՈՆ՝ 1191 թ. տէր Բարսեղ անունով մեկը գնում է (առնում է) «զվանքս յանաւրինաց» և տալիս «զճիցքն վանիցս եւ զՂուրն, որ իւրն էր ի հնոց խլեալ...»⁷⁷⁹ և այլն:

⁷⁷⁶ Դիվան, պր. IX, էջ 129: Վրաց Գեորգի Գ թագավորն է (1156-1184)՝ Դեմետրե Ա-ի (1123-1150) եղբայրը:

⁷⁷⁷ Դիվան, պր. VI, էջ 34:

⁷⁷⁸ Դիվան, պր. I, էջ 2: Փատլունը (Յաղլունը) Մանուչէի թոռն է: Արձանագրության թվականը վերձանված է սխալ. 1160 թ. կաթողիկոս է եղել ինաչիկ Բ Անեցին (1058-1065): Այն պետք է ընթերցվեր ՈՆ (1191), որպեսզի համընկներ Բարսեղ Անեցու բուն Հայաստանում կաթողիկոսության տարիներին՝ 1081-1105 թթ.: Այդ ՈՆ (1191) թվականին Անիում նրա անունով վիմագիր կա (տե՛ս Դիվան, պր. I, էջ 47):

⁷⁷⁹ Տե՛ս Հ. Եղիազարյան, Լմբատավանքը և նրա վիմագրությունները, «Էջմիածին», 1960, Բ, էջ 55-56:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԵԼՁՈՒԿ-ԹՈՒՐՔԵՐԻՑ ԱԶԱՏԱԳՐԵԼՈՒ ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՐՇԱՎԻ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Քրիստոնյա հարևան Վրաստանի հզորացումն առաջ բերեց այն պատմական անհրաժեշտությունը, ըստ որի հայ իշխանական տներին երկայացուցիչները ձգտեին վրացիների հետ, նախ և առաջ, ռազմական դաշինքի ու համախմբեին իրենց ուժերը՝ սելջուկյան տիրապետությունից հայրենի հողերի ազատագրման ուղղությամբ: Վրաց Բագրատունի թագավորները, մեծ տեղ տալով այդ դաշինքին, իրենց հերթին հայ ականավոր իշխանավորներին վստահում էին պետական կարևորագույն պաշտոններ՝ կառավարման առաջնակարգ գործերի մասնակիցը դարձնելով նրանց: Ահավասիկ դա է արտացոլում գեղատեսիլ Հաղարծնի վանքի Ս. Գրիգոր եկեղեցու գավթում վանական առաջնորդ, նշանավոր վարդապետ ու երաժշտագետ Խաչատուր Տարոնացու արձանագրությունը. «Ի ՈԼԳ (1184) թուխ հայոց, ի թագաւորութեանն Ափխազաց Գեորգեա, ի հայրապետութեանն Հայոց տն Գրիգորիսի, ես՝ Խաչատուր վարդապետ ու Սուքիաս նորոգեցաք զսբ Գրիգորս, հրամանաւ թագաւորին եւ իւր մեծամեծ իշխանացն՝ Սարգսի, Ամիր Քրդին, Անտոնի Ճղունտելին, Ելբեկին...»⁷⁸⁰, ինչպես նաև նույն անձանց որոշմամբ հայտնում վանքի հողատիրական իրավունքների վերականգնման մասին: Վրաց արքայի աբխազաց թագավոր արձանագրվելու բացատրությունը տալիս է Մխիթար Այրիվանեցին. «...Կալաւ և զԴեմետրէ թագաւորն Վրաց և զբազում վրացոց ձեռսն խազեաց, ուստի և Ափխազք անուանեցան»⁷⁸¹:

Հայերեն վիճակերտ հիշատակությունները հենքն են այն եզրակացությունն, որ սելջուկյան տիրապետության, համենայն դեպս ուշ շրջանում, միայն արցախցիներն էին, որ տեղերում կարողացել էին պահպանել իրենց իշխանությունը: Դա են հիմնավորում Արցախի Մարտակերտի շրջանի Գեուքար գյուղի Հավապտուկի եկեղեցու «Թիւն :ՈԹԻ: (1163) Էր. յիշխանութե Հասանա, որդո Վախտանգա...»⁷⁸², Գանձասարի վանքի «Թիւն :ՌԻԳ: (1174) Էր Վախտանգ

⁷⁸⁰ Դիվան, պր. VI, էջ 37:

⁷⁸¹ Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 56:

⁷⁸² Դիվան, պր. V, էջ 33:

տր Խաչինո...»⁷⁸³ և այլ վիմագրեր: Դադիվանքի 1182 թ. հայտնի խաչքարի արձանագրությունից⁷⁸⁴ պարզ է դառնում, թե ինչպիսի միջոցներով էին Առանշահիկների սերունդները կարողանում պահպանել իրենց ինքնիշխանությունն Արցախական աշխարհում, որտեղ շատ պատերազմներ էր մղում արցախցի քաջ իշխան Հասան Հաթերֆեցին՝ հաջողությամբ հաղթանակների հասնելով վտանգավոր ախոյան Գանձակի սելջուկյան ամիրայությունից դեմ:

Այն հայրենանվեր գործը, որի սկիզբը Հայաստանի հյուսիսում դրեցին Ջաքարյանները, արևելքում՝ Արցախում, վաղուց սկսել էին Համամ թագավորի, Սահակ Սևադայի քաջարի հետնորդները: Ջաքարե ու Իվանե եղբայրներին մնում էր միայն իրենց շուրջը համախմբել լեռնային կռիվներում վաղուց արդեն թրծված արցախյան մարտական ջոկատները:

Վրաց թագավորների ու Սարգիս Ջաքարյանի ջանքերով դեռևս XIII դարի առաջին կեսին և վերջին քառորդում սելջուկյան տիրապետությունից ազատագրվել էին Հյուսիսային Հայաստանի որոշ շրջաններ: Դրա վկայություններն են հատկապես Սանահնի, Հաղբատի բազմաթիվ արձանագրությունները:

Միացյալ բանակների հաջողությունների նոր փուլը նշանավորվեց Ջաքարե Ջաքարյանին՝ հայոց և վրաց ամիրսպասալար (սպարապետ) նշանակելով, որը եղբոր՝ Իվանեի հետ անմիջապես ձեռնամուխ եղավ Հայաստանը սելջուկ-թուրքերից ազատագրելու սրբազան գործին: Հետևելով պատերազմական գործողություններում կեսարյան մարտավարությունը՝ Ջաքարեն և Իվանեն կարճ ժամանակամիջոցում, մեկը մյուսի ետևից գրավում են Հայաստանի հյուսիսարևելյան մնացած շրջանները, ազատագրում Սևանի ավազանը, Վարաժնունիքը, Մազազը, Արագածոտնը, Շիրակը, Բասենը, Վանանդը, Ոստան Հայոցը և այլ տարածքներ: Դրա խոստեն վկաներն են այդ տարածաշրջաններում և այլուր սփռված XII դարի վերջերի և XIII դարի սկզբների բազմաթիվ արձանագրությունները, որոնց շնորհիվ կարելի է գծագրել հայկական բանակների հաղթարշավի ուղիները:

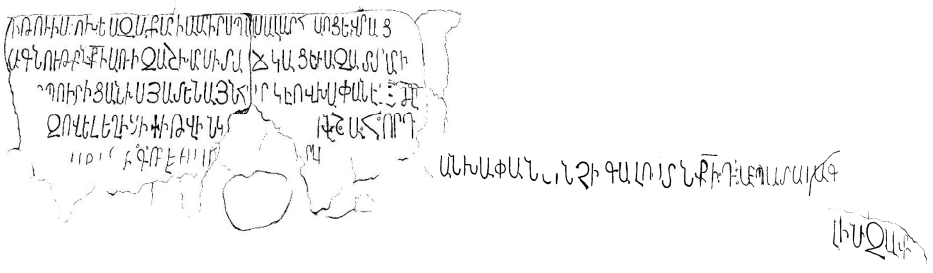
Բայց, քանի որ վիմագրերն այդ կարևորագույն իրադարձությունների, հասկանալիորեն, մի փոքր ավելի հետագայի վիմա-

⁷⁸³ Նույն տեղում, էջ 69:

⁷⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 198:

դրոշմներն են, ապա նպատակահարմար է հետևել պատմիչների ժամանակագրությանը՝ Զաքարյանների ռազմական երթը զուգահեռաբար համեմելով համապատասխան վիճագրական հիշատակություններով:

Հայաստանի վերջնական ազատագրման բեկումնային այս փուլը, ինչն անկանխատեսելիորեն առաջադրում էր Անիի գրավումը՝ սկսվում է Շիրակի ազատագրմամբ, որն ըստ Վարդան Արևելցու՝ տեղի է ունեցել 1191 թվականին⁷⁸⁵: Թվում էր, թե դրանից հետո Զաքարյան բանակները պետք է շարժվեին դեպի գլխավոր նպատակակետը՝ Անի, սակայն եղբայրները հարվածի գլխավոր ուղղությունը դարձնում են դեպի Արագածոտն, որտեղ հարկ էր չեզոքացնել հորիզոնի բոլոր կողմերի վրա հավասարապես իշխող դիրք ունեցող Ամբերդ ամրոցը: Այդ անառիկ բերդն աքցանի մեջ առնելու և թշնամուն մանևրելու հնարավորությունից ու օգնությունից զրկելու համար անհրաժեշտ էր նախ տիրանալ Արագածոտն ու Ամբերդ գավառների դաշտավայրային մասերին: Ահավասիկ, 1191 թ. ազատագրական բանակը գրավում է Փարպի գյուղը: Գլխավոր զորահրամանատարը Փարպիի Ծիրանավոր եկեղեցու (V դ.) արևմտյան կրկնապատին հավերժացրել է հետևյալ արձանագրությունը.

Գրչագիր

⁷⁸⁵ Տե՛ս Վարդան, էջ 138:

չէր կարող ազատագրված հողերը պահել՝ թիկունքում ունենալով թշնամու այդքան հզոր ուժ⁷⁸⁷:

Փարպին գրավելու հետ միաժամանակ Զաքարյան եղբայրներն ազատագրում են նաև Աշտարակ քաղաքը: Այդ մասին իմանում ենք Աշտարակի Ծիրանավոր եկեղեցու (V դ.) հարավային ներքին պատին՝ մուտքից աջ և ձախ, երկու երեսակալ քարի վրա պահպանված արձանագրութայն ամբողջական վերականգնումից, որը կատարել է Ս. Սաղումյանը⁷⁸⁸:

⁷⁸⁷ Տե՛ս Տ. Պետրոսյանց, Վաչուտյաններ, էջ 14, 15:

⁷⁸⁸ Ս. Սաղումյան, Աշտարակ, էջ 143: Թե՛ Փարպիի, թե՛ Աշտարակի Ծիրանավոր եկեղեցիները, ինչպես նաև Աշնակի V դ. բազիլիկան կրկնապատված են կոպտատաշ գորշավուն քարերով, ինչը գրավել է մասնագետների ուշադրությունը: Մասնավորապես, Փարպիի Ծիրանավոր եկեղեցու՝ որձաքարի զանգվածներով կրկնակի պատերով զրահավորվելը և ամրոցի վերածվելը թ. Թորամանյանը համարում է կատարված X դ. ենթադրելով, որ Բյուրականի վրա արաբների հարձակումը և այդ ընթացքում նրանց իրականացրած կոտորածները ստիպել են փարպեցիներին աղոթատեղին իբրև բերդ ամրացնել որպես վերջին ապաստարան (տե՛ս Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2, Երևան, 1948, էջ 227): Սակայն նորահայտ վիճակները, որոնք երևացել են XX դ. երկրորդ կեսին, երբ հարավային պատից թափվել են եկեղեցին զրահապատող կոպտատաշ գորշավուն քարերը, վկայում են, որ աղոթարանն ամրոցի է վերածվել ավելի ուշ: Ըստ Ս. Սաղումյանի՝ «Փարպիի 1191 թ. Զաքարյանների արձանագրությունից ու տեղագրությունից ենթադրելի է, որ բազիլիկան կրկնապատվել է այդ տարվա մոտերքում, իսկ Աշտարակի Ծիրանավորի արտոնագիրը հուշում է, որ կրկնապատը դրել են Զաքարյանները սելջուկների դեմ պայքարի տարիներին՝ պաշտպանական նկատառումներով (տե՛ս Ս. Սաղումյան, նշվ. աշխ., էջ 107): Ս. Սաղումյանը միաժամանակ հերքում է կրկնապատերի շուրջ արտահայտված այն կարծիքները, թե դրանք իբր շարվել են եկեղեցու պատերն ամրացնելու նպատակով XIII դ. կամ ավելի վաղ, կամ էլ ուշ միջնադարում՝ XVII-XVIII դարերում (տե՛ս նույն տեղում, էջ 107-108): Ինչ վերաբերում է Աշտարակի Ծիրանավորի արտոնագրին, ապա նրա «Ի ժամանակ Զաքարեի եւ Իւանէի, որոց Սարգսի, առին զԱշտարակս, յորում ամրացան...» (տե՛ս Ս. Սաղումյան, նույն տեղում, էջ 143) հատվածից չի երևում, թե խոսքը վկայակոչվող եկեղեցու մասին է, այլ քաղաքի ընդհանրապես: Չի բացառվում, որ Արագածոտնի վաղ միջնադարյան եկեղեցիների (Փարպիի, Աշտարակի, Աշնակի) կրկնապատերը կանգնեցնողները սելջուկները լինեն՝ ընդդեմ Զաքարյանների հաղթարշավի: Որպես մեր այս տեսակետը հիմնավորող փաստարկ հանդիսանում է Մարմաշենի վանքի 1220-ական թվականների վերջերի ընդարձակ արձանագրության մի վկայություն: Այսպես, Ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային պատի հիշատակագրում Շիրակի թեմակալ, Անիի և համայն Հայաստանի հոգևոր առաջնորդ Գրիգոր արքեպիսկոպոս Ապիրատյան-Պահլավունին հայտնում է, որ Մարմաշենը «աւերեալ էր յանաւրիւնաց և զվանքս զեղ արարեալ՝ զԿաթողիկէս բերդանման ամրացուցեալ...» (տե՛ս արձանագրությունը՝ *И. Орбели, Избранные труды*, էջ 443): Բացի այդ, անհնար է, որ Զաքարյան եղբայրները, նախ, հանդգնեին ձևախեղել քրիստոնեական սրբարանը, երկրորդ, նրանք քաջ գիտակցել են արձանագրությունների կարևորությունը՝ դալիք սերունդներին համար՝ և Հայաստանի զանազան վայրերում բազմաթիվ հիշատակագրություններ են թողել իրենց փառահեղ հաղթանակների վերաբերյալ, ուստի, եթե իրենք կանգնեցրած լինեին այդ երկրորդ պատերը, ապա ժամանակ

Տիրանալույ Արագածոտնի դաշտավայրային մասերին և Ամբերդ ամրոցը շրջափակման մեջ առնելով՝ Զաքարյան եղբայրներն ի վերջո, 1196 թ., ինչպես Վարդան Արևելյին ու Անանուն Սեբաստացին են հայտնում, վերցնում են այդ անառիկ բերդը⁷⁸⁹ :

Արագածոտն գավառի ազատագրման առթիվ Կոչավանքի առաջնորդ Պետրոս Ականատեսը Կոչ գյուղի մատույցներում՝ ներկայիս Երևան-Գյումրի մայրուղու աջ եզրին 1196 թ. խաչքար է կանգնեցնում, որի վրա արձանագրում է, թե ինքը տեսավ Մեծն Սարգսի որդիներ Զաքարեին և Իվանեին ճիշտ այն ձևով ու կերպով, ինչպես 20 և մեկ տարի առաջ տեղի ունեցած իր տեսիլի արարածներն էին, որոնք այն ժամանակ, երբ Հիսուս լուսեղեն ամպով իջավ Արևելքից, նրանք հառան Քրիստոսի խաչից, մաքրեցին հայոց աշխարհը և պայծառացրին Հայաստանյայց եկեղեցիները⁷⁹⁰ : Իսկ ներկայիս Արագածոտնի մարզի Անտառուտ գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային մուտքին ագուցված է Ամբերդ ամրոցի ազատագրման խաչքար-վկայագիրը, որի վրա արձանագրված է. «Ի ՈՒԹ (1200) Թուականութիւնս ես Զաքարե ամիրսպասալար հայոց եւ վրաց որդի մեծին Սարգսի առի գանառիկ ամրոցս յԱմբերդոյ յաղախնայծին որդոյն Հաքարու...»⁷⁹¹ : Բերդի նվաճման ժամանակ աչքի է ընկել զորավար Վաչե Վաչուտյանը, իսկ Տեղերի համար մղած մարտերում՝ Հովհաննեսի որդի Ջուսան :

Մեծավաստակ հայագետ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանը Անտառուտի արձանագրության ՈՒԹ-ն (1200) համարում է ոչ թե բերդի զբաղման, այլ խաչքարի կանգնեցման թվականը⁷⁹², իսկ Պ. Մուրադյանը ենթադրում է, թե Արագածոտնը նորից անցել է սելջուկներին և վերջնականապես միայն ազատագրվել 1199-1200 թվերին⁷⁹³ :

կգտնենին՝ նոր շարվածքի վրա հոգատարաբար արտագրել տալու նախնյաց Բագրատունյաց շրջանի պատմական վկայագրերը, որոնք երևացել են կրկնապատերի մասնակի փլուզումների հետևանքով բացված հիմնական, սրբատաշ որմերի վրա :

⁷⁸⁹ Տե՛ս Վարդան, նույն տեղում : Նաև՝ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 136 :

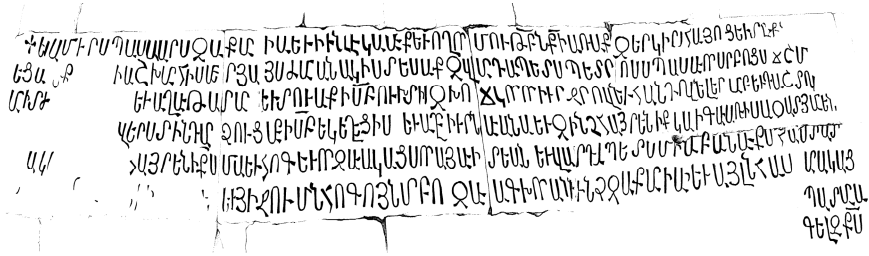
⁷⁹⁰ Տե՛ս Ա. Շահինյան, Կոչի կոթողը և նրա արձանագրությունը, ՊԲՀ, 1968, № 2, էջ 197-198, նաև՝ «Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձաններ...», էջ 41 : Թվականը վերականգնված է ՈՒԹ (1195) :

⁷⁹¹ Ե. Տեր-Մինասյան, Ամբերդաձորի հնությունները և արձանագրությունները, էջ 49 : Հմմտ. «Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձաններ...», էջ 42 :

⁷⁹² Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք..., էջ 6 :

⁷⁹³ Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, էջ 106 :

Արագածոտն գավառի ազատագրման մասին վավերացված է Կոչի Ս. Ստեփանոս եկեղեցում⁷⁹⁴.

Գրչագիր

Ամբերդի հաղթանակով, թվում էր, բացվել է դեպի գլխավոր նշանակետ՝ Անի տանող ճանապարհը: Սակայն Անիի, Ատրպատականի ու Գանձակի ամիրաները, կռահելով հայերի մտադրությունը և փորձելով վտանգազերծել մայրաքաղաքը, համախմբում են իրենց հսկայական ուժերը, նախապատրաստվում վճռական գործողությունների՝ պատերազմական թատերաբեմն անհաշվենկատորեն տեղափոխելով դաշտային Արցախ: Չաքարեն ու Իվանեն, ստիպված լինելով առաջժամ կասեցնել դեպի Անի առաջխաղացումը և հայկական զորքերի թիկունքն արևելքից ապահովելու նպատակով, հարվածի գլխավոր ուղղությունը դարձնում են Արցախ: Արագածոտնից ետ բարձրանալով XII դարի վերջին քառորդում ազատագրված Աղստև. «ՈՄ (1201) թուին Հայոց ...ի տէրութեան Իւանէի» (Դիլիջանի Ջուխտակ վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցի)⁷⁹⁵, «Ի թուին ՈւսԳ (1194) յիշխանութեան Իւանէի (Հաղարծնի վանքի Կաթողիկէ եկեղեցի)»⁷⁹⁶, «Ի թուին ՈւսԶ (1197) ի ժամանակ երկուց եղբարց Չաքարէ եւ Իւանէ» (Մորո ձորո վանք)⁷⁹⁷, և շարժվելով նույն ժամանակներում

⁷⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 106-107, նաև՝ մեր դաշտային օրագրից:
⁷⁹⁵ Դիվան, պր. VI, էջ 10:
⁷⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 52-53:
⁷⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 135:

գրավված Գագով ու Տավուշով՝ հայկական զորքերը մտնում են Արցախ: Շամքորի մոտակայքում ջախջախելով հակառակորդի հիմնական ուժերին և տիրելով Գանձակ, Պարտավ քաղաքներին՝ Զաքարյան եղբայրներն իջնում են մինչև Բելուկան, գրավում այն՝ հաղթական վերջակետ դնելով Արցախյան արշավանքին: Հայրենի երկրամասի վերջնական ազատագրման համար է զոհվում Վերին Խաչենի տեր Վախտանգ թագավորազնի անդրանիկ որդին՝ Հասանը. «...վասն քրիստոնէական հաւատոյս...»⁷⁹⁸:

Այնուհետև Արցախից Խաչենի, Ծար-Վայկունքի վրայով հայկական զորամիավորումները հայտնվում են Սողք գավառում և սկսում Սևանի ավազանին հարավից և արևմուտքից հարող տարածքների ազատագրման գործողությունները: Գեղարքունիքը, Մազազն ու Վարաժնունիքը նվաճելուց հետո, որի խոսուն վկաններն են Նորատուս գյուղի «ԻՈԿ: (1211) Թվ. Ի ժամանակս բարեպաշտ իշխանաց մերոց Զաքարէի եւ Իւանէի...»⁷⁹⁹ և Հրազդանի տարածաշրջանի Արզական գյուղին մերձակա եկեղեցու «Ի Թվիս ՈԾ (1201)... ես Զաքարէ սպարապետ աւգնական եղէ եկեղեցոյս ...»⁸⁰⁰ վիճագրերը, հայկական բանակները վերստին վերագառնում են Արագածոտն-Շիրակ և շարժվում դեպի Անի: Զաքարեի գործակալ Տիգրանի՝ Հոռոմոսում թողած «Ի ՈԾ (1201) Թւիս Ի տէրութեան երկրիս Զաքարիայի...»⁸⁰¹ արձանագրությունից ակնբախ է, որ այդ բնակավայրն արդեն ազատագրվել էր: Հոռոմոսի համար մղած մարտերում Տիգրանից բացի աչքի են ընկել հեջուբ Գրիգորը, Սմբատն ու Իշխանը, ինչպես հուշում են արձանագրությունները:

Այլևս անհապաղելի էր դարձել Անիի գրավումը: Մայրաքաղաքի ազատագրման տարեթվի վերաբերյալ մատենագրական աղբյուրները տալիս են հակասական տեղեկություններ: Կիրակոս Գանձակեցին այն թվագրում է 1192 թ.⁸⁰², անտեղյակ լինելով Անիի ՈՒԲ (1193) թ. հայերեն վիճագրին, որտեղ Հայաստանի Բարսեղ հայրապետի հետ հիշատակվում է նաև Ամիր Մահսուղի որդի Քեյ-

⁷⁹⁸ Դիվան, պր. V, էջ 199:

⁷⁹⁹ Դիվան, պր. IV, էջ 25:

⁸⁰⁰ Գ. Սարգսյան, Նորահայտ վիճագրեր Հրազդանի շրջանից: Զեկուցումների հիմնադրույթներ, ՀՀ ԳԱԱ, ՀԱԻ, 1981, էջ 46:

⁸⁰¹ Տե՛ս Վիճական տարեգիր, էջ 44:

⁸⁰² Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 163:

Սուլթանը⁸⁰³: Ըստ մեզ, ավելի ստույգ թվագրում է Վարդան Արևելցին՝ 1199 թ.⁸⁰⁴: Հետաքրքրական է, որ վերը հիշատակված Ամիր Մահսուդի որդի Քեյ-Սուլթանն Անիում թողել է պարսկերեն արձանագրություն՝ 1198/9 թվագրությամբ⁸⁰⁵, այսինքն՝ փորագրել է տվել քաղաքի գրավման նախօրյակին: Մեզ հայտնի վիճակն աղբյուրները, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի անդրադառնում են այդ դեպքի կատարմանը, թվագրվում են ավելի ուշ: Այսպես է, օրինակ, Տիգրան Հոնենցի եկեղեցու 1215 թ. վիճագիրը. «...յորժամ տիրեց քաղաքիս Անո հզաւր և տիեզերակալ ամիրսպասաւար և մանդատուր թուխուցէս Զաքարիայ...» հիշատակությամբ⁸⁰⁶: Հատկանշական է, որ մեծահարուստ Հոնենցը մեկ այլ վիճագրում հետևյալն է հայցում. «Տէր Ած. զաւրացո և բարձրացո ի վերա թշնամեաց խաչին Քրիստոսի ամիրսպասաւարն ըզԶաքարիա և գիւանէ զեղբայր իւր...»⁸⁰⁷:

Հավանաբար, մայրաքաղաքի համար մղած կռիվներում է քաջաբար զոհվել Պահլավունյաց շառավիղ Ղարիբը: Դա իմանում ենք նրա եղբայր Սիթիի արձանագրությունից՝ փորագրված 1210 թ. սեփական նախաձեռնութեամբ վերանորոգված եկեղեցու պատին⁸⁰⁸: Տարիներ անց մյուս եղբայրը՝ Գրիգոր եպիսկոպոսը, աթաբեկ իվանեի և մանդատուրթուխուցէս Շահնշահի հրամանով Մարմաշենի Ս. Կաթողիկե եկեղեցին վերանորոգելուց հետո. «զի աւերեալ էր յանաւրինաց, զեղեցկագեղ» զորականի աճյունը տեղափոխում և ամփոփում է տոհմական դամբարանատանը⁸⁰⁹: Տիրելով Անիին՝ Զաքարեն, նախ և առաջ, հոգ է տանում ամրապնդելու քաղաքի ռազմապաշտպանական համակարգը. «Ի թւին ՈԾԵ (1206) ... շինեցաւ դուռնս եւ բըջներս յանուն մանդատուրթախուցէս շահանշահ Զաքարէի...»⁸¹⁰, «Ի :ՈԾԷ: (1208) թւին ... ես մանդատուրթախուցէս

⁸⁰³ Տե՛ս Ալ. Մանուչարյան, Քննություն Հայաստանի IV-XI դարերի շինարարական վկայագրերի, էջ 214-215:

⁸⁰⁴ Տե՛ս Վարդան, նույն տեղում:

⁸⁰⁵ Տե՛ս Լ. Гюзальян, Персидская надпись Кей-султана Шеддади в Ани, «Акад. Н. Я. Марру», М. – Л., 1935, էջ 641:

⁸⁰⁶ Դիվան, պր. I, էջ 63:

⁸⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 69:

⁸⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 55:

⁸⁰⁹ Տե՛ս Ի. Орбели, Избранные труды, էջ 443:

⁸¹⁰ Դիվան, պր. I, էջ 7:

ամիրսպասալար շահնշահ Զաքարիա շինեցի զարձանս և զպարիսպ վասն յիշատակի մեզ և ծնողաց մերոց»⁸¹¹:

Ամրանալով Անիում՝ Զաքարեն Բագնայր - Տեկոր ուղղությամբ առաջանում է և, ինչպես ինքն է 1211 թ. արձանագրել Խժկոնից վանքում, «ազատեցի զսուրբ ուխտս զայս իմով արեամբս ի յայլագ- գեաց ...»⁸¹², ապա՝ «վերստին նորոգեցաք զհնացեալ սբ ուխտս ողորմութեամբ ամիրսպասալար Զաքարէի, որ էառ զԲագարան»⁸¹³:

Իհարկե այս և հետագա դեպքերն արձանագրված են մոտ մեկ տասնամյակ ավելի ուշ: Խժկոնքի և Բագարանի ազատագրական կռիվների մասնակիցներ են, ինչն ակնբախ է արձանագրություններին, վերոհիշյալ Տիգրանը, «Դաւիթ, որդի Ծոթո(ւ)կայ»⁸¹⁴, «Դաւիթ, որդի Գրիգորոյ, զաւրավար ամիր սպասալարին Զաքարիայի»⁸¹⁵:

Արշարունիքը Բագարանով առնելուց հետո Զաքարյանները վերստին մտնում են Արագածոտն, ապա՝ Նիգ և շարժվում Բջնիի ուղղությամբ: 1201 թ. հայկական զորքերը գրավում են Բջնին⁸¹⁶. «...Յաշխարհակալութեան քաջաց և յաղթողաց մեծ շահանշահաց Զաքարէի և Իւանէի...»⁸¹⁷: Սանահնում մի հոյակերտ խաչքար է կանգնեցված հետևյալ հիշատակությամբ. «Ի ՈԿԴ (1215) թվիս կանգնեցաւ խաչս յիշատակ Սարգսի, որդոյ Սմբատայ, թոռն Համազասպեանց, որ մեռաւ ի պատերազմի, և թաղեցաւ ի դուռն Ածածնիս»⁸¹⁸: Այս հուշակոթողի առիթով Կ. Ղաֆաղարյանը գրում է. «Սարգիս Համազասպայանցը եղել է Զաքարե ամիրսպասալարի սիրելի զորավարներից մեկը, որը զոհվել է 1201 թ. հավանաբար Բջնիի ազատագրման ժամանակ և թաղվել է Զաքարյանների տոհմական գերեզմանոցում»⁸¹⁹:

1203 թ. ազատագրվում է հայոց երբեմնի մայրաքաղաք Դվինը⁸²⁰:

⁸¹¹ Նույն տեղում, էջ 6:

⁸¹² Վիմական տարեգիր, էջ 52-53:

⁸¹³ Նույն տեղում, էջ 53:

⁸¹⁴ Նույն տեղում:

⁸¹⁵ Նույն տեղում, էջ 56-57:

⁸¹⁶ Տե՛ս Վարդան, նույն տեղում:

⁸¹⁷ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 272-273:

⁸¹⁸ Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը..., էջ 174:

⁸¹⁹ Նույն տեղում:

⁸²⁰ Տե՛ս Վարդան, նույն տեղում:

Հետաքրքիր է, որ Աշտարակի Ծիրանավորի վերոհիշյալ վիճակը ըստ Ս. Սաղումյանի վերականգնման, ներկայացված են Կենտրոնական Հայաստանում Զաքարյանների հաղթարչավի ուղիներն ու ժամանակահատվածները. «... Դառին գերկիրն Շիրակ¹ այ եւ առին զԱնբերդ² եւ յետ երեք ամի՝ զԱնի³ եւ յետ երկու ամի՝ զԲջնի⁴ եւ յետ երկու ամի՝ զԴուին⁵ եւ ազատեցին զդասս քաղում քահանայ⁶ յիցս ամենայն հարկից...»⁸²¹: Ս. Սաղումյանը կարևորել է այս արձանագրությունը՝ Հայաստանը սելջուկ-թուրքերից ազատագրելու տարեգրություն ուսումնասիրության համար: Հայտնի է, որ Զաքարեի և Իվանեի ազատագրական հաղթարչավի ընթացքը մասամբ տարեգրել է Վարդան Արևելցին: Ընդ որում, Ս. Սաղումյանը նկատել է, որ Վարդանը տեղյակ է եղել ինչպես Հաղարծնի, այնպես էլ Աշտարակի Ծիրանավորի արձանագրություններին. «... պատմիչը տալիս է ստույգ տարեթվերը, իսկ Ծիրանավորի միաբանները հետևում են բնակավայրերն ու ամրոցները միմյանցից համեմատությունամբ մի քանի տարի հետո ետ նվաճելու ժամանակագրման տարածված ավանդույթին»⁸²²:

Հիշեցնենք, որ ըստ Վարդան Արևելցու՝ Զաքարյան եղբայրները 1191-ին ազատագրել են Շիրակը, 1196-ին՝ Ամբերդը, 1199-ին՝ Անին, 1201-ին՝ Բջնին, 1203-ին՝ Դվինը, 1206-ին՝ Կարսը և այլն⁸²³:

Աշտարակի Ծիրանավորի հիշատակությունն ուշագրավ է նաև նրանով, ինչպես այդ շրջանի բազմաթիվ արձանագրություններ ևս, որ արտացոլում են այն իրողությունը, երբ Զաքարյան եղբայրները, ազատագրելով հայկական հողերը, անմիջապես վերացնում էին սելջուկյան ծանր հարկերը: Դա արվում էր, որպեսզի բնակչությանը հնարավորություն տրվեր դուրս գալու աղքատությունից, իսկ երկիրը, բնականաբար, կհաղթահարեր օտար տիրապետության պատճառած տնտեսական խոր ճգնաժամը:

1203 թ. Դվինը վերցնելուց հետո Զաքարյան բանակներն Արագածոտն-Շիրակի վրայով անցնում են Այրարատ նահանգի արևմուտքը, 1204/5 թ. Բասենի վճռական ճակատամարտում ջախջախ

⁸²¹ Ս. Սաղումյան, Աշտարակ, էջ 143:

⁸²² Նույն տեղում, էջ 143, 144:

⁸²³ Տե՛ս Վարդան, նույն տեղում:

խում թուրքերին և 1206/7 թ. գրավում Կարսը⁸²⁴՝ այսպիսով ավարտելով Կենտրոնական Հայաստանի ազատագրումը:

Այրարատում դեռևս առաջին կարևորագույն հաղթությունների վկայությունը Զաքարյանները թողել են Հովհաննավանքում. «Շնորհիւն բարերարին Այ, ի թագաւորութեանն Թամարա, դստեր Մեծին Գէորգա եւ ի թուականութե Թորգոմեան սեւի :Ոնթ: (1200) Մեք, եղբարքս հարազատք՝ Զաքարիա եւ Իւանէ, որդիք մեծին Սարգսի, որդո Աւագ Զաքարիաի, յորժամ ծագեաց լոյս շնորհացն Այ եւ այց արար աշխարհիս Հայոց եւ զաւրացոյց զտկարութիս մեր ի մարտ պատերազմի ընդդեմ թշնամեաց խաչին Քի, եւ ելոյծ զգաւրութի նոցա եւ զվաղնջուց բռնութիւնն եւ ազատեցաւ երկիրս Արայրատու ի ծանր լծո ծառայութե նոցա...»⁸²⁵:

1207/8 թ. հայկական զինված ուժերն Այրարատի Բագրևանդ գավառով իջնում են Շահարմեններից հզոր Այուբիների տիրապետության տակ անցած Տուրուբերան նահանգը, ազատագրում Մանազկերտը, պաշարում Խլաթը, ապա Արճեշը վերցնելուց հետո Վասպուրականի վրայով շարժվում դեպի Նախիջևան: 1209/10 թ. Զուղայով անցնելով Արաքս գետը՝ մտնում են Ատրպատականի Ելտկուզյան աթաբեկության տարածքները, նվաճում Մարանդ, Թավրիզ, Արդաբիլ քաղաքները⁸²⁶ և նախապատրաստվում կատարելու հաղթական հարվածների վերջին ակորդը, որն է՝ չորս կողմից հայկական զորքերով շրջապատված Սյունյաց լեռնաշխարհի ազատագրումը: Սիսական պատմիչը, թվարկելով Զաքարյանների գրաված բոլոր վայրերը, ավելացնում է. «Առին ի 600 թուին զՍիւնիս, զՈրոտն, զԲորոտան, զԲղէն, զԲարկուշատ»⁸²⁷:

Պետք է ենթադրել, որ Սյունիքի ազատագրումն Իվանե Զաքարյանի գլխավոր հրամանատարությունից (Զաքարեն նոր էր վախճանվել), իրականացվել է չորս ճակատով. արևմտյան՝ Նախիջևանից (հրամանատարն ինքը՝ աթաբեկը), հյուսիսային՝ Գեղարքունիքից (Բուբակ իշխան), հարավային՝ Ատրպատականից (Լիպարիտ Օրբել-

⁸²⁴ Տե՛ս Վարդան, նույն տեղում:

⁸²⁵ Կ. Ղաֆաղարյան, Հովհաննավանքը..., էջ 76:

⁸²⁶ Տե՛ս ՀԺՊ, III, էջ 538:

⁸²⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 392:

յան), արևելյան՝ Արցախից (Վասակ Խաղբակյան): Անկարելի է գերազնահատել հրամանատարներից որևէ մեկի դերն ընդհանուր գործում: Բուբակ իշխանը Նորավանքի եկեղեցու արձանագրությունում հայտնում է, որ ինքը սուրբ ուխտին է ընծայել այն հողերը. «զոր իմ բազկաւս առեալ էի յայլազգեաց եւ իմ արեամբս թափեալ...»⁸²⁸: Սյունյաց ամրոցները, ինչպես իր տեղում նշել ենք, համաձայն պատմիչի հաղորդագրության, գրավել է Լիպարիտ Օրբելյանը⁸²⁹: Սակայն, կարծում ենք, որ Վասակ Խաղբակյանը լեռնաշխարհի, հատկապես Վայոց ձորի ազատագրման գործում, համաձայն Արատեսի վանքի. «...առի գամրոցանիս Եղեգեայ Զորոյս...»⁸³⁰ վիմագիր հիշատակության, այնուհանդերձ, ունեցել է ամենամեծ ավանդը, այլապես աթաբեկ իվանեն նրան առանձնահատուկ չէր մեծարի՝ չնորհելով կողմնապետի բարձր պաշտոնն. «Ի Գառնոյ մինչեւ ի Բարկուշատ»՝ նույն վկայագրում արձանագրված:

Հատկանշական է, որ Զաքարյանների հաղթանակները՝ հյուսիսից հարավ և արևելքից արևմուտք, արձանագրված են Գեղարդավանքի հետևյալ վիմագրում. «Կաման Այ. այս գիր է աշխարհակալ աթաբակ Իւանէի և արեան հարազատի իւրոյ տիեզերակալին Զաքարիայի՝ որդոցն Աւագ Սարգսի ամիրսպասալարին եւ որդւոյն նորին Աւագին եւ Շահրնշահի, որ առաւ ի Կայենով եւ Կայծոնով մինչ ի Բարկուշատ եւ մինչ ի յԱկանա եւ մինչ ի Նախճաւան եւ ան դի մինչ ի Կարս...»⁸³¹: Նկատելի է, որ Զաքարյան եղբայրները, սելջուկներից ազատագրված բնակավայրերի հիշատակությունները դասավորելով խաչածե, դրա ներքո խորհրդանշել են իրենց փառահեղ հաղթանակների ուղղվածությունն ընդդեմ թշնամեաց խաչին՝ Քի, ինչպես Հովհաննավանքում իրենք են արձանագրել, և որ այդ հաղթությունները տրվել են Քրիստոսի տերունական Ս. Նշանի գործությամբ:

Իսկ Զաքարյանների կարևորագույն նվաճումները հավերժացված են Հաղարծնի վանքում. «...յառաջ զանառիկ դղեակն Անբերդ, եւ զթագաւորանիստ քաղաքն Անի, ապա զամուրն Բջնի, զՄարանդ, միչք եւ Գաւազանք ի Թաւրէժ, զԿարնոյ քաղաք մինչեւ Խլաթ, զՇաքի

⁸²⁸ Վիմական տարեգիր, էջ 67:

⁸²⁹ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 397:

⁸³⁰ Դիվան, պր. III, էջ 123:

⁸³¹ Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք..., էջ 299: «յԱկանա» վերծանված է «Յականա»: Կարծում ենք այն ինչն ի Հաթերք գավառի նույն Ականաբերդն է (տե՛ս Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 130):

եւ զՇրուան, Պարտաւ մինչեւ Բելուկան եւ զայլ բազումս իւրեանց սահմանաւք, զոր աւելորդ համարեցաք յիշատակել...»⁸³²:

Այս հաղթանակների շնորհիվ սելջուկ-թուրքական տիրապետությունից ազատագրվեց Բագրատունյաց Հայաստանից ծավալներով ավելի խոշոր տարածք: Հայաստանը, անշուշտ, իր նոր, անկախ վերածնունդը կապրեր, եթե արևելքից վերահաս թաթար-մոնղոլական հորդաները չկասեցնեին այն:

---

⁸³² Դիվան, պր. VI, էջ 22:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Նշանակուած խոշոր, արժեքով անգնահատելի հայկական վիմագրերում արտացոլված է հայ ժողովրդի պատմութունն իր բոլոր հատկանշական կողմերով:

Արձանագրութունները, անկախ ժամանակից ու տեղից, կարելի է դիտարկել ընդհանուր մեջ՝ առանձնացնելով եզակին: Յուրաքանչյուր վիմագիր աղբյուրի ետևում, ուր արձանագրված է փաստ, իրադարձութուն, թաքնված է որևէ երևույթ, իրողութուն: Արձանագրութունները, անկախ ժամանակից, արտացոլում են այդ երևույթը, օրինակ՝ տարբեր դարաշրջանների վիմագրերն արտահայտում են միջավատական, ներավատական հակասութունները, պատերազմները, ապահարկութունը և այլն:

Եվ հակառակը, արձանագրութունները կարելի է դիտարկել ժամանակի ու տեղի մեջ՝ եզակիից գնալով դեպի ընդհանուրը:

Որքան էլ որ յուրաքանչյուր արձանագրութուն արտահայտի որևէ փաստ, բացահայտի որևիցե երևույթ, միևնույն է, պատվում է ժամանակի առանցքի շուրջը: IX դ. արձանագրութունների առանցքը հայոց պետականութան վերականգնումն է:

Վիմագրերն ունեն անփոխարինելի աղբյուրագիտական արժեք, երբեմն հանդես գալով որպես միակ աղբյուր՝ ճշտում են տարեթվերը, հերքում կամ հաստատում են մատենագիրներին: Նրանց պատմագիտական արժեքը կայանում է նրանում, որ օգնում են երևույթի բացահայտմանը, զարգացմանը, գնահատմանը, ճշգրտում նախկին ուսումնասիրութունները:

Ափկեսի 827 թ. խաչքարը ոչ միայն ցարդ հայտնի IX դ. թվագիր կոթողների մեջ հնագույնն է, այլև արտացոլում է Սյունյաց գահերեցության ներքին հակասութունները, իսկ Վանքի 902 թ. վիմագիրը բացահայտում է Արևիք գավառի գահակալ իշխանին՝ Սմբատին:

Արուծի 867 թ. արձանագրութունը ոչ միայն արտացոլում է ներավատական հակասութունները, այլև հայոց սպարապետի հիշատակության հարցում լրացնում պատմիչներ Հովհաննես Դրասխանակերտցուն ու Թովմա Արծրունուն, օգնում Պահլավունի իշխանական տան ծագման հարցի լուծմանը:

Սևանի 874 թ. և Գառնիի 879 թ. վիմագրերը ճշգրտում են հայոց պետականության վերականգնման տարեթիվը:

Մեծ Մասրիկի 881 թ. հիշատակագիրն արտացոլում է Սյունիք-Արցախ միջավայրի հարաբերությունները:

Կեչուտի 886 թ. վկայագիրը Վասակ Իշխանիկի գահ ստանալու հարցում հակասում է Ստեփանոս Օրբելյանի գնահատականին, ժխտում պատմիչի տեղեկությունը:

X դ. վիճական արձանագրությունները Բագրատունյաց թագավորության հզորության առհավատչյաներն են:

Սանահնի վանքին եպիսկոպոսական վիճակ տալու Սմբատ Բ-ի արքունական հրովարտակի. «...թոռն տիեզերակալ և մեծ թագաւորին Սրմբատայ...» հիշատակությունը կռվան է հանդիսացել ապացուցելու, որ «տիեզերակալ» պատվանունն առաջին անգամ կրել է նրա համանուն հայրապապ Սմբատ Ա-ը: Դա հաստատում է ժամանակամերձ Շապուհ Բագրատունուն և ժխտում ժամանակով հեռու Վարդան Արևելցուն:

Բացառիկ աղբյուրագիտական արժեք է ներկայացնում Մաղարդա վանքի 966 թվի հիշատակագիրը, որը բացահայտում է Աբաս թագավորի Հովհաննես ավետարանական անունը:

Խաչի ձորի և Թալինի Կաթողիկեի նորահայտ վիճակները լույս են սփռում Բագրատունյաց թագավորության արքունական ցարդանհայտ գործակալությունների վրա:

Գեղարքունյաց երկու վիճակներ կարևոր նշանակություն ունեն Հավնունի նախարարական տան տեղաշարժի ուսումնասիրության համար: Դրանք նաև Բագրատունի թագավորների հոգու վեհությունների վկայություններն են, ովքեր ներողամիտ գտնվեցին ժամանակին Սմբատ Ա Տիեզերակալի դեմ դավակցած իշխան Հավնունու սերունդների հանդեպ և նրանց Գեղամա ծովեզերքին տիրություններ շնորհեցին կորուսյալ հայրենիքի փոխարեն:

Վանեվանի 903 թ. վիճակները հայտնում է Բագրատունի ոչ թագազուն իշխանաց իշխանների՝ «տերանց տէր» տիտղոսը կրելու մասին:

Արդեն, ըստ X դարի երկրորդ կեսի արձանագրությունների՝ որպես երկրի բարձրագույն պատիվների արժանացածների, կենտրոնական Հայաստանում տեսնում ենք Պահլավունի իշխաններին:

Սյունիքի, Վասպուրականի, Արցախի գահերեցները՝ գլխավոր իշխանները, որոնք ի սկզբանե այդ նահանգների «իշխանաց իշխաններն» էին, արձանագրություններում սկսում են «թագաւորներ» հորջորջվել, ինչը նրանց կենտրոնախույս նկրտումների արտահայտությունն էր:

Վայոց ձորի Կարմրաշենի 990 թ. խաչքարի հիշատակագրությունը Սյունյաց թագավորության հիմնադիր արքայի ինքնության հարցում հակադրվում է պատմիչի հաղորդածին:

XI դարի առաջին կեսի վիմագրերում առկա է Բագրատունի թագավորների պայքարը հայոց պետության միասնականության համար: Արձանագրություններն արտացոլում են հարկադրական պատժիչ արչավանքների կոշտ և ամուսնական հարաբերությունների միջոցով ծայրամասերը կենտրոնին կապելու մեղմ քաղաքականությունը:

Բագրատունյաց պետականության անկումից հետո բյուզանդական կարճատև, ապա սելջուկյան շուրջ մեկուկես դարյա տիրապետության վկայագրերն են XI դարի երկրորդ կեսի և XII դարի հայերեն վիմագրությունները:

Հայաստանում այդ ժամանակներից պահպանված բազմաթիվ արաբական արձանագրություններում ակնհայտորեն երևում են սելջուկյան տարբեր ամիրայությունների միջև հայոց հայրենիքի բաժան-բաժան արված տարածքները:

Վահանավանքի XI դարի երկրորդ կեսի վիմագրերը երևան են հանում ձևավորված Սյունիք-Արցախ ռազմաքաղաքական դաշինքը, թուրք-սելջուկների դեմ Բաղայց թագավորների գլխավորած գոյապայքարը:

Երկրի տարբեր վայրերում սփռված XIII դարի սկզբների հայակերտ վիմագիր հիշատակությունները՝ Հայաստանը թուրք-սելջուկներից ազատագրելու մշտնջենական վկայություններն են: Այդ արձանագրությունների շնորհիվ և մատենագրության օգնությամբ հնարավորություն է ընձեռվում հետևելու ռազմական գործողությունների ընթացքին և գծագրելու հայկական բանակների հաղթարշավի ուղիները: Չնայած ռազմական անընդհատ գործողություններին ու կարճատև ինքնուրույնությանը, Ջաքարյաններին Հայաստանում հաջողվել էր ստեղծել կուռ իշխանապետություն՝ միջնադարյան Արևելքին հատուկ, ավատական վարչաքաղաքական կառուցվածքով: Համոզված ենք, եթե չլիներ մոնղոլ-թաթարների վերահաս տիրապետությունը, ապա հայերը Ջաքարյան ժառանգորդի գլխավորությամբ կհասնեին թագավորության, պետականության վերականգնմանը հայրենիքում: Այդ են վկայում բազմաթիվ վիմագրերը: Բացառված չէ, որ այն, միավորվելով Կիլիկիայի հայկական թագավորության հետ, կլիներ հզոր մի գերտերություն տարածաշրջանում:

Մոնղոլ տիրակալները Հայաստանում, ինչպես նաև մյուս նվաճված երկրներում, ըստ էության, վարելով երկզիմի քաղաքականութուն, որը բնորոշվում է մի իշխանական տան հովանավորմամբ ու վեր բարձրացմամբ՝ մյուսին հակադրելու ու նվազեցնելու դրսևորմամբ ու ծանր հարկահանությամբ, նպատակ ունեին ջլատելու հայոց մեծամեծների միասնականութունը:

XII-XIV դդ. հայերեն արձանագրությունները հնարավորություն են տալիս կազմելու հայոց իշխանապետների՝ ամիրսպասալարների ու աթաբեկների տարեգրությունը:

Ձնայած Ատրպատականի թուրքերի դեմ հայ ժողովրդի հերոսական պայքարին, որը Կեչուտի 1346 թ. տապանագիրն ու Բջնիի 1358 թ. գուլգ վիմագրերն են վկայում, անհետացման եզրին հայտնված Վաչուտյան ու Զաքարյան իշխանները կենտրոնական Հայաստանում, նվաղած Պռոշյաններն ու Օրբելյանները Սյունիքում, ջլատված Դոփյաններն ու Հասան-Ջալալյաններն Արցախում չէին կարող համախմբվել ու հայրենիքը գերծ պահել ճանապարհին ամեն ինչ ավերող ու մոխրացնող Սամարղանդի կաղ տիրակալի ասպատակություններից, միասնական ճակատ ստեղծել՝ դիմագրավելու թուրքմենական կարա-կոյունլու և ակ-կոյունլու քոչվոր ցեղախմբերի արշավանքներին:

Որքան էլ որ դժնակ լինեին հայ ժողովրդի պատմության հետագա ժամանակաշրջանները, այդուհանդերձ XVII-XVIII դարերում Սյունիքի և Ղարաբաղի մելիքները, որոնց երակներում հոսում էր Օրբելյանների, Պռոշյանների, Դոփյանների, Հասան-Ջալալյանների ազնվագարմ արյունը, կարողացան գլխավորել ազգային-ազատագրական շարժումների նոր փուլն այն տարածաշրջանում, որտեղ մերօրյա հերոսների անձնուերացության արգասիքն ու արյան գինը հանդիսացավ ոչ միայն Արցախի, այլև նրա ու Սյունիքի պատմական տարածքների ազատագրման սրբազան գործը:

Վիմագրագիտությունը զարգացող գիտություն է. ժամանակ առ ժամանակ հայտնաբերվող արձանագրությունները, ապագայում գտնվելիք վիմագրերը, անշուշտ, կգան ճշտելու, լրացնելու IX-XIV դարերի Հայաստանի քաղաքական պատմության շուրջ ըստ վիմական աղբյուրների մեր արծարծած խնդիրները, ժխտելու կամ հաստատելու մեր կողմից առաջ քաշված տեսակետները:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Գարեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Կ. Ա, Անթիլիաս, 1951:

«Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», Ի լոյս ընծայեաց Կ. Կոստանեանց, Աղէքսանդրոպօլ, 1910:

«Դիվան հայ վիմագրութեան», պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց Լ. Օրբելի, Երևան, 1966:

«Դիվան հայ վիմագրութեան», պրակ II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960:

«Դիվան հայ վիմագրութեան», պրակ III, Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967:

«Դիվան հայ վիմագրութեան», պրակ IV, Գեղարքունիք, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1973:

«Դիվան հայ վիմագրութեան», պրակ V, Արցախ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982:

«Դիվան հայ վիմագրութեան», պրակ VI, Իջևանի շրջան, կազմեցին Ս. Ավագյան, Հ. Ջանփոլադյան, Երևան, 1977:

«Դիվան հայ վիմագրութեան», պրակ VII, Ուկրաինա, Մոլդովա, կազմեց Գ. Գրիգորյան, Երևան, 1996:

«Դիվան հայ վիմագրութեան», պրակ VIII, Ռուսաստանի դաշնութիւն, աշխ. Գ. Գրիգորյանի, Երևան, 1999:

«Դիվան հայ վիմագրութեան», պրակ IX, Լոռու մարզ, կազմեցին Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Սաղումյան, Երևան, 2012:

«Դիվան հայ վիմագրութեան», Կոտայքի մարզ, կազմող Գ. Սարգսյան, ձեռագիր:

«Ձաքարեայ Սարկաւազի Պատմագրութիւն», Կ. Յրդ, Վաղարշապատ, 1870:

«Թովմայի վրդ. Արծրունու Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Տփղիս, 1917:

«ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950:

«Կանոնագիրք հայոց», Կ. Ա, աշխ.՝ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964:

«Կանոնագիրք հայոց», Կ. Բ, աշխ.՝ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1971:

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:

«Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862:

Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմութիւն, աշխ. թարգմ. և ծանոթ. Գ. Թոսունյանի, Երևան, 1996:

«Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVIII դդ.», հ. 1, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951:

«Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVIII դդ.», հ. 2, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956:

Մանուչարյան Աշ., Դաշտային օրագիր:

«Մատենագիրք Հայոց», հ. Ե, Անթիլիաս, 2005:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, գրաբար բնագիրը Մ. Մելիք-Աղամյանի և Ն. Տեր-Միքայելյանի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1991:

«Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց», ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1860:

Մխիթար Անեցի, Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1879:

Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քնն. բնագիրը և ներած. Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983:

«Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիվերտցոյ», աշխ. Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963:

«Պատմութիւն նահանգին Սիսական», արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի, Թիֆլիս, 1910:

«Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ», ի լոյս ածին Գ. Տէր-Մկրտչեան և Մեսրոպ եպիսկոպոս, Էջմիածին, 1921:

«Սամուէլի քահանայի Անեցոյ Հաւաքումն ի գրոց պատմագրաց», հրատ. Ա. Տէր-Միքէլեանի, Վաղարշապատ, 1893:

«Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական», հրատ. Ստ. Մալխասեանց, Պետերբուրգ, 1885:

Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական պատմութիւն, թարգմ., առաջ. և ծանոթ. Վ. Վարդանյանի, Երևան, 2000:

«Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական», ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861:

Ստեփանոս Օրբէլյան, Սյունիքի պատմութիւն, աշխարհաբար փոխագրումը Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986:

«Վիմական տարեգիր, ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց», կազմեաց Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913:

«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», թրգ. Լ. Մե-
լիքսեթ-Բեկ, հ. Ա, Երևան, 1934:

«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», թրգ. Լ. Մե-
լիքսեթ-Բեկ, հ. Բ, Երևան, 1936:

Хачатрян А., Корпус арабских надписей Армении VIII-XVI вв.,
Ереван, 1987.

Орбели И., Избранные труды, Ереван, 1963.

2. ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան,
1987:

Ալիշան Ղ., Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873:

Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վենետիկ, 1881:

Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890:

Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893:

Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1901:

Այվազյան Ար., Ագուլիս, Երևան, 1984:

Այվազյան Ար., Նախիջևանի կոթողային հուշարձաններն ու
պատկերաքանդակները, Երևան, 1987:

Ավազյան Ս., Վիմական արձանագրությունների բառաքննու-
թյուն, Երևան, 1977:

Ավդալբեկյան Թ., Մի գաղտնիք հայ վիմագրության մեջ,
Երևան, 1927:

Ատրպետ, Ճորոխի ավազանը, Վիեննա, 1929:

Բաբայան Լ., Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական
պատմությունը 13-14-րդ դարերում, Երևան, 1964:

Բասմաջեան Կ., Հայերէն արձանագրութիւնք Անւոյ, Բագնայրի
եւ Մարմաշինու, Պարիս, 1931:

Բարխուդարեանց Մ. եպս., Արցախ, Բագու, 1895:

Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և
քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963:

Գալստյան Ա., Մոնղոլական շրջանի հայ գիվանագիտության
պատմությունից, Լենինական, 1945:

Գէորգեանց Մ., Համառօտ տեղագրութիւն հնութեանց Մեծին Շիրակայ և մայրաքաղաքին Անևոյ, Աղէքսանդրոպօլ, 1903:

Գրիգորյան Գ., Սյունիքի վանական կալվածատիրութիւնը 9-13-րդ դդ., Երևան, 1973:

Գրիգորյան Գ., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981:

Գրիգորյան Գ., Վահանավանք, Երևան, 2007:

Գրիգորյան Գ., Հախվերդյան Ս., Սյունիքի պատմութիւն, Երևան, 2001:

Նղիազարյան Հ., Ազիգբեկովի շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1955:

Երեմյան Ս., Ամիրսպասալար Զաքարիա Երկայնաբազուկ, Երևան, 1944:

Երեմյան Ս., Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963:

Երզնկեանց Ռ., Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ աշխարհահոռչակ վանից, Վաղարշապատ, 1886:

Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան, հ. 2, Երևան, 1948:

Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967:

Խաչերեան Լ., Գրիգոր Պահլաւունի Մագիստրոս, Լոս-Անճելըս, 1987:

Կարապետ եպիսկոպոս (Տէր-Մկրտչեան), Դօփեանք և Մելիք-Շահնազարեանք, Ս. Էջմիածին, 1914:

Կոզեան Ս., Կամսարականք, Տեարք Շիրակայ և Արշարունեաց, Վիեննա, 1926:

Հակոբյան Թ., Սյունիքի թագավորութիւնը պատմա-աշխարհագրական առումով, Երևան, 1966:

«Հայ ժողովրդի պատմութիւն», ԳԱ հրատ., հ. II, Երևան, 1984:

«Հայ ժողովրդի պատմութիւն», ԳԱ հրատ., հ. III, Երևան, 1976:

«Հայ ժողովրդի պատմութիւն», ԳԱ հրատ., հ. IV, Երևան, 1972:

«Հայ ժողովրդի պատմութիւն», իմք. Մ. Ներսիսյանի, Երևան, 1972:

«Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները, IX-XIII դարերի խաչքարերը», Երևան, 1984:

Հասրաթյան Մ., Մեղրու շրջանի հուշարձանները, Երևան, 1987:

Հարութիւնյան Ս., Անբերդ, Երևան, 1978:

Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, գիրք Ա, Երևան, 1957:

Հովհաննիսյան Մ., Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970:

Ղաֆաղարյան Կ., Հայկական գրերի սկզբնական տեսակները, Երևան, 1939:

Ղաֆաղարյան Կ., Ավանի երկլեզվյան ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, 1945:

Ղաֆաղարյան Կ., Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948:

Ղաֆաղարյան Կ., Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957:

Ղաֆաղարյան Կ., Հաղբատ, Երևան, 1963:

Ղաֆաղարյան Կ., Երևան, միջնադարյան հուշարձաններ, Երևան, 1975:

Ղաֆաղարյան Կ., Էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի և պատմության, Երևան, 2007:

Մաթևոսյան Կ., Արուճ, Երևան, 1987:

Մաթևոսյան Կ., Մուղնու Ս. Գևորգ վանքը, Երևան, 2000:

Մաթևոսյան Կ., Մուղնու Ս. Գևորգ վանքը, Ս. Էջմիածին, 2009:

Մաթևոսյան Կ., Անի-Շիրակի պատմության էջեր, Երևան, 2010:

Մաթևոսյան Ռ., Տաշիր-Ձորագետ, Երևան, 1982:

Մաթևոսյան Ռ., Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Երևան, 1990:

Մանանդյան Հ., Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, Երևան, 1930:

Մանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934:

Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Երևան, 1952:

Մանուչարյան Ալ., Քննություն Հայաստանի IV-XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977:

Մարգարյան Հ., Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երևան, 1980:

Մնացականյան Ստ., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960:

Մեսրոբ երէց, Պատմութիւն Սրբոյն Ներսիսի Պարթեւի Հայոց հայրապետի, Վենետիկ, 1853:

Մովսէսեան Ղ., Լոռիի Կիւրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը, Վիեննա, 1923:

Մուրադյան Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977:

Յովսէփեանց Գ., *Խաղբակեանք կամ Պոռոչեանք հայոց պատմութեան մէջ*, Անթիլիաս, 1969:

Շահնազարյան Ա., *Վահրամյանների իշխանութիւնը*, Երևան, 1990:

Չամչեանց Մ., *Պատմութիւն Հայոց*, հ. Բ, Երևան, 1984:

Պետրոսյան Հ., *Գառնին 9-14-րդ դդ.*, Երևան, 1988:

Պետրոսյան Հ., *Խաչքար: Ծագումը, գործառույթը, պատկերազարութիւնը, իմաստաբանութիւնը*, Երևան, 2008:

Պետրոսյանց Տ., *Վաչուտյաններ*, Երևան, 2001:

Պողոսյան Ս., *Գյուղացիների ճորտացումը ու գյուղացիական շարժումները Հայաստանում 9-13-րդ դդ.*, Երևան, 1956:

Ջալալեանց Ս., *Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ*, Տփղիս, 1850:

Սաղումյան Ս., *Աշտարակ*, Երևան, 1998:

Սարգիսեան Ն., *Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վեներեաիկ*, 1864:

Սարգսյան Լ., *Հայաստանի նվիրատվական արձանագրութիւնները (9-14-րդ դարեր)*, Երևան, 2007:

Սմբատեանց Մ., *Նկարագիր ս. Կարապետի վանից Երնջակայ և շրջակայից նորա*, Տփղիս, 1904:

Ստեփանյան Հ., *Հայ ժողովրդի պայքարը թաթար-մոնղոլական լծի դեմ*, Երևան, 1990:

«Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ», աշխ. Յովհ. եպս. Շահխաթունեանցի, հ. Բ, Ս. էջմիածին, 1842:

Վարդանյան Ռ., *Հայաստանի չափերն ու կշիռները (10-15-րդ դդ.)*, Երևան, 1989:

Վարդանյան Վ., *Պահլավունիները հայոց պետականութեան և հոգևոր անաղարտութեան պահպաններ*, Երևան, 2008:

Տեր-Ղևոնդյան Ա., *Արաբական ամիրայութիւնները Հայաստանում*, Երևան, 1965:

Տէր-Ղազարեան Կ., *Հայկական Կիլիկիա, Անթիլիաս*, 1966:

Ութմազյան Հ., *Սյունիքը 9-10-րդ դդ.*, Երևան, 1958:

Ուլուբաբյան Բ., *Խաչենի իշխանութիւնը X-XVI դարերում*, Երևան, 1975:

Ուլուբաբյան Բ., *Գանձասար*, Երևան, 1981:

Քալանթար Ա., *Հայաստան՝ Քարե դարից միջնադար*, Երևան, 2007:

- Օրմանյան Մ.**, Ազգապատում, հ. Ա, Ս. էջմիածին, 2001:
Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Բ, Ս. էջմիածին, 2001:
Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Գ, Ս. էջմիածին, 2001:
Արակեյան Բ., Гарни, том I, Результаты работы археологической экспедиции института истории АН Арм.ССР, Ереван, 1951.
Григорян Г., Очерки истории Сюника (IX-XV вв.), Ереван, 1990.
Гюзальян Л., Персидская надпись Кей-султана Шеддади в Ани, «Акад. Н. Я. Марру», М.-Л., 1935.
Меликсет-Беков Л., Новооткрытая надпись на Севане от 874 г. Москва-Ленинград, 1939.
 أديب السيد، أرمينية في التاريخ العربي، حلب، ١٩٧٢ .

3. ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ, ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆՆԵՐ

- Աճառյան Հ.**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. I, Երևան, 1971:
Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Երևան, 1977:
Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942:
Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944:
Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, Երևան, 1962:
 «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», ԳԱ հրատ., հ. 3-րդ, Երևան, 1974:
Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986:
Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988:
Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1991:

Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 2001:

«Հայերէն բացատրական բառարան», կազմեց Ստ. Մալխասեանց, հ. III, Երևան, 1944:

«Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 1, Երևան, 1974:

«Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 3, Երևան, 1977:

«Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 5, Երևան, 1979:

«Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 6, Երևան, 1980:

«Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 12, Երևան, 1986:

Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Հ., Միջին հայերենի բառարան, հ. I, Երևան, 1987:

«Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հ. I, Երևան, 1979:

«Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հ. II, Երևան, 1981:

«Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002:

Баранов X., Арабско-русский словарь, Москва, 1977.

4. ՀՈՂՎԱԾՆԵՐ

Ակինեան Ն., Պահլավունեաց և Լամբրոնի Հեթմեաց ազգաբանու-
թիւնը, ՀԱ, Վիեննա, 1954, թիվ 1-6:

Ակինեան Ն., Մովսէս Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի)
և իր պատմութիւն Աղուանից, ՀԱ, Վիեննա, 1957, թիւ 8-10:

Ավագյան Ս., «Տանուտրութիւն» տերմինը Անիի XI դ. արձա-
նագրութեան մեջ, ՊԲՀ, 1971, № 2:

Բաբայան Յ., Քալանթարյան Ա., Ուշիի Ս. Սարգիս վանքի վիմա-
կան արձանագրութիւնները, ՊԲՀ, 2001, № 2:

Բասմաջեան Կ., Մեր հնութիւնները, «Բանասէր», հ. Դ, ապրիլ,
թիւ 4, Պարիս, 1902:

Բարթիկյան Հ., Ահարոն Մագիստրոսի արձանագրութեան (1055-
1056) մեջ հիշատակված հարկերի մասին, ՊԲՀ, 1959, № 4:

Գասպարյան Ռ., Նորահայտ արձանագրութիւն սուրբ Քրիստա-
փոր վանքից, «Էջմիածին», 2008, ԺԱ:

Գրիգորյան Գ., Պատմական Սյունիքի մի շարք գյուղերի
տեղադրութեան շուրջը, ՊԲՀ, 1966, № 4:

Գրիգորյան Գ., Վահանավանքի պեղումների նախնական
արդյունքները, ԼՀԳ, 1970, № 10:

Գրիգորյան Գ., Վիճակագրություններ Վահանավանքի 1970-1978 թթ. պեղումներից, ՊԲՀ, 1980, № 2:

Եղիազարյան Հ., Կեչառիսի վանքը և նրա վիճակը արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1955, Ժ-ԺԲ:

Եղիազարյան Հ., Մարմաշենի վանքը և նրա արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1957, Ե:

Եղիազարյան Հ., Լմբատավանքը և նրա վիճակագրությունները, «Էջմիածին», 1960, Բ:

Եղիազարյան Հ., Մուղնու վանքը և նրա վիճակը արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1960, Է:

Եղիազարյան Հ., Սաղմոսավանք, «Էջմիածին», 1961, Զ:

Եղիազարյան Հ., Ներքին Թալին գյուղի ս. Քրիստափորի անվան վանքը, նրա վիճակն արձանագրությունները և գյուղի մյուս հուշարձանները, «Էջմիածին», 1971, Ը:

Կարախանյան Գ., Դսեղի միջնադարյան ձիթհանը և նրա շինարարական արձանագրությունը, ՊԲՀ, 1977, № 4:

Կիրակոսյան Գ., Դոփյան իշխանական տան ծագման հարցի շուրջ, ԼՀԳ, 1985, № 3:

Հարությունյան Բ., Սյունյաց թագավորության հիմնադրման տարեթիվը, ԲԵՀ, 1969, № 1:

Հասրաթյան Մ., Մուղնու վանքի ճարտարապետական համալիրը, «Հայկական արվեստ», Երևան, 1984:

Հովսեփյան Գ., Ազիզբեկենք և նրանց շինարարական գործը, ԲՀ ԳԻ, գիրք Ա և Բ, Վաղարշապատ, 1921-1922:

Ղազարոսյան Ա., Սևանա կղզու եկեղեցիները, ԼՀԳ, 1990, № 1:

Մաթևոսյան Կ., Հազարամյա Կեչառիսի հիմնադրման պատմությունից, «Էջմիածին», 2004, Ա:

Մաթևոսյան Կ., Հավուց թառի վանքը և Ապիրատյան տոհմի պատմության նորահայտ տվյալներ, ԲՄ, 17, Երևան, 2008:

Մանուկարյան Ա., Վիճակագրական դիտողություն «տիեզերակալ» պատվանոցի վերագրման շուրջ, «Շիրակի պատմ. մշակ. ժառանգ. նվիրված I հանրապետական գիտաժողովի զեկ. հիմնադրույթներ», Գյումրի, 1994:

Մանուկարյան Ա., Բագրատունիների թագավորության հաստատման թվականի վիճակագրական ճշգրտում, ԲԵՀ, 1995, № 1:

Մանուկարյան Ա., Հայոց իշխանապետերի ժամանակագրությունն ըստ 13-14-րդ դդ. վիճակագրերի, ԲԵՀ, 1995, № 2:

Մանուչարյան Ա., Հայաստանը սելջուկ-թուրքերից ազատագրելու Ջաքարյանների հաղթարշավի ուղին, ՀՌԱԿ «Պայքար», 1996, թիվ 9-10:

Մանուչարյան Ա., Ջաքարե ամիրսպասալարի մահվան թվականի ճշգրտումը ըստ Բագարանի արձանագրության, «Շիրակի պատմ. մշակ. ժառանգ. նվիրված III հանր. գիտաժողովի զեկ. հիմնադրույթներ», Գյումրի, 1998:

Մանուչարյան Ա., Ո՞ւմ կարող է պատկանել Սանահնի նորահայտ տապանաքարը, «Հին Հայաստանի մշակույթը», XI, Երևան, 1998:

Մանուչարյան Ա., Նորահայտ հիշատակություն «Հայոց ասպետ» վիմագրությունը, ԵՊՀ, Աստվածաբանության ֆ-կ, «Տարեգիրք», Բ, 2007:

Մանուչարյան Ա., Հայոց Աբաս թագավորի մկրտական անունը, ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆ-կ, «Հայ աստվածաբան», Բ, 2008:

Մանուչարյան Ա., Երերույքի տաճարի վիմագրերը, «Հին Հայաստանի մշակույթը», XIV, Երևան, 2008:

Մանուչարյան Ա., Պահլավունիների ծագումն ու բարձրացումը, ՀԱ, 2011:

Մանուչարյան Ա., Մուղնին Պռոշյանների իշխանական տիրույթ, «Վէմ», թիվ 1, 2012:

Մանուչարյան Ա., Նոր վիմագրեր Հովհաննավանքից, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ, գիտ. աշխ., XVI, Գյումրի, 2013:

Մանուչարյան Ա., Սյունյաց թագավորության հիմնադիր Սմբատը Սահակի՞ որդին է, թե՞ Վասակի, ԲԵՀ, 2014, № 1:

Մանուչարյան Ա., Փարպիի Միրանավորի արձանագրությունները, «Էջմիածին», 2014, Գ:

Մելքոնեան Յ., Նոր արձանագրութիւններ Յաղաց քար վանքից, ՀԱ, Վիեննա, 1996, թիվ 1-12:

Մարգարյան Հ., Ջաքարյանների ծագումը, ՊԲՀ, Երևան, 1994, թիվ 1-2:

Մուշեղյան Ե., Բջնիի 1358 թ. արձանագրության մասին, ՏՀ Գ, 1956, № 7, նույնը նաև՝ «Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի աշխատություններ», հ. 5, Երևան, 1959:

Շահինյան Ա., Կոչի կոթողը և նրա արձանագրությունը, ՊԲՀ, 1968, № 2:

Շահինյան Ա., Մամիկոնյան-Համազասպյան տոհմը Հյուսիսային Հայաստանում XII-XIII դդ., ԼՀԳ, 1968, № 3:

Ոսկեան Հ., Մաղարդայ Նախավկայի վանքին կոնդակները, ՀԱ, 1941, թիվ 7-12:

Ոսկեան Հ., Նախճաւանի վանքերը, ՀԱ, Վիեննա, 1941, թիվ 7-12, էջ 196:

Պետրոսյան Վ., Գնթոնինների նախարարական տոհմը, «Երիտասարդ գիտաշխատող», ԵՊՀ, 1980, № 1:

Սահակյան Տ., Սյունյաց թագավորության հիմնումը և նրա քաղաքական դերը XI դարում, ՊԲՀ, 1966, № 3:

Սաղումյան Ս., Մուղղնու Ս. Գևորգ եկեղեցին և նրա վիմագրերը, «Էջմիածին», 1977, Ա:

Սաղումյան Ս., Գագիկ Ա թագավորի նորահայտ արձանագրությունը Աշտարակում, ԼՀԳ, 1989, № 9:

Սարգսյան Գ., Բղենո Նորավանք, «Էջմիածին», 1952, Գ:

Սարգսյան Գ., Անապատ կամ Նոր Վարագ վանքը և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1952, ԺԱ-ԺԲ:

Սարգսյան Գ.Գ., Նորահայտ վիմագրեր Հրազդանի շրջանից, գեկուցումների հիմնադրույթներ, ԳԱ, ՀԱԻ, 1981:

Սարգսյան Գ. Գ., Գհուկ-Բոլորահարի վանքը, ՊԲՀ, 1983, № 1:

Սարգսյան Գ. Գ., Թեղենյաց վանքի պեղումները և վիմագրական նորույթներ, գեկուցումների հիմնադրույթներ, ԳԱ, ՀԱԻ, 1987:

Սարգսյան Գ. Գ., Գրիգոր-Ապիրատ Հասանյան, հիմնադիր Կեչառիսի վանքի (վիմագրական նոր վկայություն), «Հին Հայաստանի մշակույթը», ժողովածու XII, Երևան, 2002:

Վարդանյան Ռ., Անիի Մայր տաճարի արձանագրությունից համաժամանակյա տարեթվերը, ԼՀԳ, 2000, № 1:

Վարդանյան Վ., Պահլավունի տոհմի ծագման շուրջ, «Հայոց պատմության հարցեր», 6, Երևան, 2005:

Տեր-Մինասյան Ե., Ամբերդաձորի հնույթյունները և արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1961, Ե:

Տէր-Մկրտչեան Մխ. վ., Իմ գործակալութեան ժամանակ հաւաքած մի քանի արձանագրութիւններ, «Բանսէր», Պարիս, 1903:

Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հաղբատի արաբերեն արձանագրությունը և Բագրատունի թագավորների տիտղոսները, ԼՀԳ, 1979, № 1:

Քաղբերունի (բժ. Գաբրիել Հովհաննիսյան), Ճանապարհորդական նկատողութիւնք, «Արարատ», 1889:

Бартикян Г. «Эникион» в Византии и столице армянских Багратидов Ани в эпоху византийского владычества (1045-1064 гг.), ՊԲՀ, 1968, № 1:

Григорян Г., Историкографическое значение армянских лапидарных надписей Арцаха и Сюника, ԼՀԳ, 1990, № 1:

Март Н., Новые материалы по армянской эпиграфике, СПб, 1899, Зап-вост. Отд. VIII.

Орбели И., Надписи Мрена, «Հայկական հետազոտութիւններ», ԿՐ. Ա, Երևան, 1974:

Пирузян С., Матевосян А., Шахсугарян П., Храм Звартноц: Причины и время разрушения, ՊԲՀ, 1984, № 3:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԲԵՀ	«Բանբեր Երևանի համալսարանի»
ԲՀԳԻ	«Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի»
ԲՄ	«Բանբեր մատենադարանի»
ԼՀԳ	«Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների»
ՀԱ	«Հանդէս ամսօրեայ»
ՇՀՀԿ	Շիրակի հայագիտական հետազոտութիւնների կենտրոն
ՊԲՀ	«Պատմա-բանասիրական հանդէս»
ՏՀԳ	«Տեղեկագիր հասարակական գիտութիւնների»

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

- Աբաղա իլխան - 143, 150
Աբաս Բագրատունի թագա-
վոր - 28, 36, 37, 39-41, 46-
49, 60, 192
Աբաս, Կարսի թագավոր - 72
Աբաս Կյուրիկյան թագավոր-
113, 168, 172, 173
Աբաս, հայր հայոց թագու-
հու - 92
Աբաս, որդի Գագիկ Ա-ի - 69
Աբբասյան - 24
Աբլասադենք - 117
Աբլժամ - 40
Աբլղարիբ - 31, 33, 45, 153
Աբլձահաբ Ապիրատյան - 36,
45
Աբրահամ - 52, 145, 146
Աբրահամ, Անիում աշտարակ
կառուցող - 176
Աբրահամյան Ա. - 54, 55, 59,
73
Աբրահամյան Հ. (Իվան Աբ-
րամով) - 89
Աբու Աբդուլլահ Հուսայն իբն
Ալի իբն Աբու Տալիբ ալ-
Իսֆահանի - 167
Աբու Սաիդ Արսլան իբն Յու-
սուֆ - 123, 167
Աբու Սաիդ իլխան - 150
Աբուլ Սուլար Շաուր - 167
Աբուլ Ֆաթհա Մելիք-Շահ
բեն Ալի-Ասլան (տե՛ս Մելիք-
շահ սուլթան)
- Աբուլ Ֆաթհ Մուհամմադ -
167
Աբուղամրենք - 44
Աբուղամր, որդի Գրիգոր
Ապիրատյանի - 113
Աբուղամր, որդի Վահրամ
Պահլավունու - 45
Աբուղամր, որդի Վասակ
Հոլունի - 45
Աբուղամր Պահլավունի 37-
41, 45
Աբուլմրվան Արծրունի - 86
Աբուսահլ Ավագյան - 58
Ադամյան Ս. - 140
Ադիբ աս-Սեյիդ - 17, 22, 24
Ադոնց Ն. - 31, 34, 42
Ադուդ ադ-Դին բեն Մահ-
մուդ բեն Շաուր - 167
Ազիզ (Ազիզբեկ Ա) - 106, 119
Ազիզբեկ Բ Եղվարդեցի - 107
Ազիզբեկենք - 119
Ազիզբեկ, հայր Զաքարիայի-
106
Ազքանազյան - 20
Աթաբեկ Իվանե, որդի Հասան
Ջալալ Դոլայի - 136, 147
Ալիշան Ղ. - 11, 31, 34-36,
39-43, 47, 48, 54, 76, 78,
107, 127, 129, 143, 151,
154, 173, 186
Ալի-Ասլան (Ալիասլան)-164
-166
Ախթամարյաններ - 118

Ախուհոզով Դ. - 8, 63
 Ակիրնյան Ն. - 31, 33, 42, 94
 Ահարոն (Առոն) Մագիստրոս
 - 160-162
 Ահմադ Աբուլ-Աբբաս ալ-
 Մութթամիդ ալլա-Ալլահ
 բեն Մութթաուաբիլ (տե՛ս
 Մութթամիդ)
 Ահմեդ իբն Նալիդ - 16
 Աղբուղա Զաքարյան - 96,
 128, 136, 151, 154
 Աղսարթան Կյուրբիկյան - 115
 Աղուտ Ուքանյան - 117
 Աճառյան Հ. - 34, 37, 38, 41,
 43, 78, 79, 86, 88, 101
 Ամատունի(ներ) -35, 86, 87
 Ամիր Երկաթ Պահլավունի -
 113, 128
 Ամիր Զաքարե - 137, 151
 Ամիր Հասան Ա Պոռչյան -
 100, 103-104, 129, 143
 Ամիր Հասան Բ Պոռչյան -
 103, 104, 153, 154
 Ամիր Մահսուդ - 184, 185
 Ամիր Սարգիս Արծրունի -
 97, 126, 177
 Ամիր Քուրդ Արծրունի - 97,
 112, 128, 149, 177
 Ամիրբեկ, որդի Սահմադինի -
 139
 Ամիրգե - 156
 Այվազյան Ան. - 79
 Այվազյան Ար. - 68, 99
 Այուբիներ - 188
 Անանիա Ա Մոկացի - 28
 Անանիա Շիրակացի - 43
 Անանուն Սեբաստացի - 123,
 139, 182

Անանուն, վրաց ժամանակա-
 գիր - 125
 Անաստաս - 32
 Անձևաց տուն - 35
 Անտոն Ճղունտելի - 177
 Աշոտ Բագրատունի - 12
 Աշոտ Ա Բագրատունի - 12-
 22, 34, 66-68
 Աշոտ Արգինացի (տե՛ս Աշոտ
 մարզպան)
 Աշոտ Բ Երկաթ - 20, 23, 24,
 35, 36, 39, 60, 65
 Աշոտ Գ Ողորմած - 23, 24,
 26, 28, 37, 39-42, 46-48,
 60, 79, 85, 90
 Աշոտ Մսակեր - 32
 Աշոտ, որդի Գագիկ Ա-ի - 29,
 69, 92, 93
 Աշոտ Համազասպյան-Մամի-
 կոնյան - 168
 Աշոտ մարզպան - 40, 41, 45
 Աշոտ, որդի Հովհաննես-Սըմ-
 բատ թագավորի - 91
 Աշոտ, Սյունյաց իշխան - 68,
 73, 88
 Աշոտիկ, Սյունյաց իշխանաց
 իշխան - 169, 170
 Աշրաֆ ալ-Չոբանի -155, 156
 Ապիրատ իշխան - 113
 Ապիրատյան(ներ)- 31, 113,
 166
 Առանշահիկ(ներ)- 56, 65,
 109, 178
 Առաքել Դավրիժեցի - 105
 Առաքելյան Բ. - 13, 20, 51
 Առաքելյան Վ. - 63
 Ասատու՞ր - 101

Ասողիկ (տե՛ս Ստեփանոս Տա-
րոնեցի)
Ասպետունիներ (Բագրատու-
նիներ) - 43
Աստվածատուր Հավնունի -
61
Ասփա - 108, 147
Ասփա (կին պարոն Ավագի)-
152
Ավագ Զաքարիա - 188
Ավագ Զաքարյան - 122, 125,
127, 131, 133, 134, 137,
139, 151, 152, 157, 189
Ավագ, որդի Ազիզբեկ Բ-ի -
107
Ավագ, պարոն - 152
Ավագ Սարգիս Զաքարյան -
96, 136
Ավագյան Ս. - 7, 41, 84, 139,
148, 161, 162
Ավդալբեկյան Թ. - 171
Ավետենք - 120, 137
Ավետիսյան Հ. - 163
Ատրներսեհ Առանշահիկ- 62,
63
Ատրներսեհ, վրաց բղեշխ- 66
Ատրպետ - 43
Արզուխաթուն - 112
Արիոս - 74
Արիստակես Լաստիվերտցի -
9, 27, 29, 86, 92, 93
Արիստակես Հռետոր - 47
Արծրունի(ներ)-35, 61, 66, 86
Արդութ, որդի Քարիմադինի
- 140
Արդուն իլխան - 138, 144,
147, 151, 152
Արշակ Բ - 87

Արշակունի(ներ)-19, 31, 32,
38, 44, 61, 79, 81, 84, 86
Արտակ Կամսարյան - 42, 43,
45
Արտակ Պալունի - 42, 43, 45
Արտակյան Պահլավունի - 41
Արտաշիր Զաքարյան - 137
Արուման, որդի Սահակի -54,
55
Արուզ խաթուն, առաջին կին
Տարսայիճի - 147
Ափշին - 66, 67

Բ

Բաբայան Լ. -28, 29, 59, 122,
126, 140, 150, 153, 155
Բաբայան Ֆ. - 96, 137
Բաբեկ (Բաբան) - 63
Բաբկեն (տեր Բաբկեն) - 66
Բագարատ Վխկացի -161-163
Բագարատ Դ, վրաց թագա-
վոր - 175
Բագրատունի(ներ) - 4, 6, 7,
11, 12, 19, 21, 23-25, 27,
29-32, 34, 36, 40, 60, 61,
63, 65-67, 69, 70, 72, 80,
81, 83, 84, 86-88, 90, 95,
112-114, 164, 165, 177, 182,
190, 192, 193
Բաթու խան - 134
Բակ Խաղբակյան - 42
Բահրամ- 38
Բաշիր (Բեշիր) - 36
Բասմաջյան Կ.- 41, 46-48, 97
Բասյանք - 66
Բարանով Խ. (ռուս.)- 38
Բարդադ, գրիչ - 154

Բարդուղիմեոս (Ս. Բարդուղիմեոս)- 48
 Բարթիկյան Հ. -29, 84, 160 - 162
 Բարխուդարյանց Մ. -62, 110
 Բարխուդարյան Ս. - 27, 29, 51, 67, 71, 76
 Բարսեղ Ա Անեցի - 176, 184
 Բարսեղ (տե՛ր Բարսեղ)- 176
 Բարսեղ եպոս. Ապիրատյան - 113
 Բարսեղյան Հ. - 48, 54, 56, 59, 83, 86, 189
 Բեշքեն, որդի Բուրթել Մեծի - 154
 Բեշքեն Օրբելյան - 107, 154
 Բեսուլթա, թոռ Սահմադինի - 139
 Բեր - 36
 Բեքրա դան - 145
 Բուբակ - 107-109, 126, 189
 Բուդա - 14, 18
 Բուդտա (Պուդտա)- 153
 Բունիյաթով Զ. - 8
 Բուրթել, որդի Էլիկոմի - 145, 153
 Բուրթել Մեծ Օրբելյան- 153, 154, 157, 158

Գ

Գագիկ Ա Բագրատունի - 23, 27, 29, 40, 60, 69, 70, 76-78, 80, 90, 97
 Գագիկ Արծրունի - 48, 61, 66, 86
 Գագիկ Բ Բագրատունի - 83, 93, 94

Գագիկ, Գեղարքունիքի գահակալ - 53
 Գագիկ, դատավոր - 129
 Գագիկ, Դիզակի իշխան - 77
 Գագիկ, որդի Գրիգոր Սյունյաց իշխանի - 53
 Գագիկ, որդի Սյունյաց Վասակ գահերեցի - 71, 73, 74
 Գագիկ, որդի Վասակ իշխանի - 70, 73
 Գալստյան Ա. - 124
 Գամրիկել - 106, 107
 Գայլ Շերբարիք - 119
 Գասպարյան Ռ. - 166
 Գափոյան Ա. - 140
 Գեորգ, Հայր սուրբ - 172
 Գեորգի Բ, վրաց թագավոր - 117, 175, 177
 Գեորգի Գ, վրաց թագավոր - 176, 188
 Գեորգի Լաչա - 107, 125, 130
 Գեորգի, վրաց թագավոր - 78
 Գեշ - 128
 Գիորգ (Գևորգ) Պահլավունի - 40
 Գյուզալյան Լ. (ռուս.)- 185
 Գնթունի(ներ)- 35
 Գնունի(ներ) - 35, 43, 87
 Գոհար Խաթուն - 103
 Գոռ - 37 - 41, 45
 Գոռակ - 37
 Գրիգոր աղա, Անիի պատրոն - 150
 Գրիգոր Ապիրատ - 31, 36, 94
 Գրիգոր արքեպոս. Ապիրատյան - Պահլավունի -181, 185

- Գրիգոր-Արուժան (տե՛ս Ա-
րուժան)
- Գրիգոր Ա, Սյունյաց թագա-
վոր - 169, 170
- Գրիգոր Ա Սուփան- 53, 63
- Գրիգոր Ատրներսեհյան - 51,
61, 63-66, 173, 178
- Գրիգոր Ա Դոփյան - 110, 111
- Գրիգոր Բ Դոփյան- 111, 112,
147
- Գրիգոր Բ, Սյունյաց թագա-
վոր - 171, 173, 174
- Գրիգոր Բ Սուփան-30, 59, 60
- Գրիգոր Բ Վկայասեր -45, 84
- Գրիգոր Դ Տղա - 177
- Գրիգոր-Դերենիկ - 68
- Գրիգոր, զաստիարակ Նըջի-
սի - 116
- Գրիգոր՝ հայր Դավթի, գորա-
վար Զաքարե ամիրսպասա-
լարի - 186
- Գրիգոր Լապաստակյան- 161
- Գրիգոր Լուսավորիչ (Ս. Գրիգոր
Լուսավորիչ)- 31, 32, 44, 108
- Գրիգոր իշխան, նահատակ-
146
- Գրիգոր Խաղբակյան - 99
- Գրիգոր Խաչենեցի - 146
- Գրիգոր Խուցեն - 128
- Գրիգոր-Համամ (տե՛ս Գրի-
գոր Ատրներսեհյան)
- Գրիգոր Համգե - 45
- Գրիգոր, հայոց իշխան - 35
- Գրիգոր, հայր սուրբ - 172
- Գրիգոր հեջուբ -127, 131, 184
- Գրիգոր (Ղարա Գրիգոր, տե՛ս
Գրիգոր Ա Դոփյան)
- Գրիգոր Մազիստրոս - 31-33,
36, 37, 41-43, 45, 84, 94
- Գրիգոր Մամիկոնյան - 12
- Գրիգոր Շոթոռկենց - 119
- Գրիգոր, որդի Աբուղամբ Ա-
պիրատյանի - 113
- Գրիգոր, որդի Հասան Կրո-
նավորյալի (տե՛ս Գրիգոր
Ա Դոփյան)
- Գրիգոր, որդի Վախտանգ
Սակոյանի - 110
- Գրիգոր, որդի Վահրամ Պահ-
լավունու - 45
- Գրիգոր, որդի Վառամա - 34,
35, 45
- Գրիգոր Պահլավունի -31, 39,
82
- Գրիգոր, Սյունյաց իշխան- 53,
66
- Գրիգոր (տե՛ր Գրիգոր), Սյուն-
յաց եպիսկոպոս - 71-73
- Գրիգորիկ -75, 76
- Գրիգորիկ, որդի Վախտանգի
և Շուշիկի - 174
- Գրիգորիս (տե՛ր Գրիգորիս),
առաջնորդ Դադիվանքի-
109, 110, 174
- Գրիգորիս, որդի Հասան Կրո-
նավորյալի - 109
- Գրիգորյան Գ. - 40, 50, 55,
63, 67, 73, 79, 89, 102, 107,
118, 143, 144, 169, 170, 174
- Գրոտեֆենդ Գ.- 6
- Գևորգ Բ Գառնեցի -15, 19,
20, 64, 66
- Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլ-
սեցի - 46

Գևորգ, հայր Աշոտ մարգարե-
նի - 40, 41
Գևորգ Հավնունի - 61
Գևորգ Մարգարետունի - 36,
37, 39, 42, 43, 45
Գևորգ, Սյունյաց իշխան- 73
Գևորգյանց Մ. - 40
Գուրգեն Բագրատունի - 80

Դ

Դավիթ Անհողին-79, 80, 167,
168
Դավիթ Բ Կյուրիկյան - 114,
115, 168
Դավիթ եպիսկոպոս - 53, 54,
57, 73
Դավիթ, զորավար Զաքարե
ամիրսպասալարի - 186
Դավիթ (Կեչուտի խաչքարի),
- 51, 66
Դավիթ, հայր Մխիթար Փե-
ճարենցի - 129
Դավիթ մարգարե - 114
Դավիթ Շինարար, վրաց թա-
գավոր - 175, 176
Դավիթ, որդի Շոթոռիկի -
119, 186
Դավիթ, որդի Վասակ Ա
Կյուրիկյանի - 114
Դավիթ, որդի Տաշրեկի - 127
Դարեհ Ա - 6
Դեմետրե Ա, վրաց թագավոր
- 177, 148,
Դեմետրե Բ, վրաց թագավոր
- 149, 152
Դեսուժ Դեսուժյան - 118
Դեսուժյան(ներ)- 117, 118
Դերենիկ Արծրունի - 15, 86

Դիոսկորոս Սանահնեցի - 168
Դլենյան(ներ) - 117
Դոփ Զաքարյան - 110 -112
Դոփյան(ներ)- 110, 111, 122,
131, 194

Ե

Ելբեկ - 177
Ելտկուզյան(ներ)- 108, 131,
188
Եղիա (տեր Եղիա) - 135
Եղիազարյան Հ. - 28, 32, 34,
44, 77, 98, 100, 176
Երեմյան Ս. - 62, 124
Երզնկյանց Ռ. - 175
Երկաթ, որդի Հովհաննես-
Սմբատ թագավորի - 92
Երկաթ Պահլավունի (տե՛ս Ա-
միր Երկաթ Պահլավունի)

Զ

Զազա Զաքարյան -96, 128,
153-156, 158
Զաքարե Ա ամիրսպասալար -
6, 34, 96-98, 108, 112, 113,
116, 117, 119, 121-127, 133,
134, 151, 152, 156, 157, 178,
180-189
Զաքարե Բ, որդի Շահնշահ
Ա-ի - 134, 136, 157
Զաքարե Գ, որդի Շահնշահ
Բ-ի - 151-155, 158
Զաքարե Պահլավունի - 113,
127
Զաքարե (իա) Վահրամյան - 96,
117, 131

Զաքարիա Ա Զագեցի -15, 19,
 34
 Զաքարիա, որդի Ազիզբեկի -
 106, 107
 Զաքարիա, որդի Վահրամի -
 41, 45
 Զաքարիա Սարկավազ - 97,
 98, 105, 130
 Զաքարյան(ներ)- 5, 6, 28,
 29, 95-97, 107, 109, 112,
 113, 116, 117, 119-123, 126,
 127, 129, 132, 133, 135,
 136, 140, 143, 150, 151,
 154, 156, 169, 175, 177-182,
 184, 186-189, 193, 194
 Զաքարյան-Վահրամյան
 (տե՛ս Վահրամյաններ)

Է

Էաչի Պոռչյան - 99, 101-105,
 154
 Էլիկոմ Ա (Ալակոմ) -108,
 145
 Էլիկոմ Օրբելյան, որդի Տար-
 սայիճի - 145, 153
 Էմին Մ. - 26
 Էսուգան - 104, 105

Թ

Թագուղար Ահմադ իլխան -
 144, 153
 Թագուհի, առաջին կին Ու-
 մեկի - 139
 Թադևոս (Ս. Թադևոս) - 48
 Թաղադամուր, որդի Քարի-
 մազին Ումեկյանի - 140
 Թաղիազին Կյուրիկյան - 115
 Թաղմութ - 156

Թամար, վրաց թագուհի -
 117, 124, 131, 188
 Թաջերի, դուստր Ուքանի,
 կին Ամիր Հասան Ա-ի - 143
 Թեոդորա կայսրուհի - 160
 Թեոդորոս Չրքին - 98, 157
 Թոռնիկ Մամիկոնյան - 45
 Թոսունյան Գ. - 20
 Թովմա Արծրունի -9, 16, 20,
 61, 191
 Թորամանյան Թ. - 181

Ի

Իգլիչ խաթուն, դուստր Քա-
 րիմազին Ումեկյանի - 140
 Իշխան - 184
 Իսա իբն Շեյխ - 19, 20
 Իսահակյան Տ. - 140
 Իսքանդար - 107
 Իվանե Ա Զաքարյան - 6, 96-
 99, 107-110, 112, 113, 116,
 117, 121-127, 129, 130, 151,
 156, 157, 178, 181-189
 Իվանե Բ Զաքարյան-98, 136,
 150-152, 157
 Իվանե Բ Հասան-Ջալալյան -
 157
 Իվանե, որդի Բուրթեղ Մեծի -
 154

Լ

Լալայան Ե. - 66
 Լանկ-Թամուր - 157
 Լեյարդ Հ. - 6
 Լեո - 7, 12, 17, 25, 26, 33,
 36, 38
 Լիկոս - 45

Լիպարիտ Ա Օրբելյան- 107,
108, 130, 142, 147, 188, 189
Լիպարիտ Բ Օրբելյան - 144
Լևոն Գ Հեթումյան - 138

Խ

Խաթուն, դուստր Հասանի -
172
Խաթուն, դուստր Վահրամ
հեջուբի - 127, 128
Խաթուն, կին Ջաքարե Վահ-
րամյանի - 117, 131
Խաղբակ - 122, 130, 174
Խաղբակյան(ներ) - 32, 36,
99, 101, 103, 105, 108, 110,
113, 118, 119, 121, 122, 125-
127, 129, 130, 132, 143,
153, 154, 157, 174, 180,
182, 189, 194
Խաչատրյան Ա. (ռուս.) - 123
Խաչատուր Կեչառեցի -146,
154
Խաչատուր, իշխանավոր- 166
Խաչատուր վարդապետ Տա-
րոնացի - 177
Խաչերյան Լ. - 33, 42
Խաչիկ Ա Արշարունի -28,
47, 48
Խաչիկ Բ Անեցի - 176
Խաչիկյան Լ. - 102
Խաչուտ - 128
Խոշաք, դուստր Ավագ Զա-
քարյանի - 137, 151, 152
Խոշաք, կին Իվանե աթաբեկի
- 121
Խոստրով - 116

Խոսրովանուշ թագուհի -
26, 28, 29
Խորաս Արծրունի- 97, 109, 126
Խորենացի (տե՛ս Մովսես Խո-
րենացի)
Խորիչ խաթուն, կին Արզուլ
Ումեկյանի - 140
Խորիշահ Զաքարյան, մայր
Հասան Զալալ Դուլայի -112
Խորիշահ Մամիկոնյան, կին
Քուրդ Ա Վաչուտյանի-
112, 113, 134
Խուանդ խաթուն - 99
Խուանդգե - 151, 154, 155
Խուդավերդյան Ա. (Պապիկ) -
140
Խուլթուլ Բուդա (Խուլթուլբու-
դա) Արծրունի-147-150, 158
Խուչուչ - 69
Խուլթուխ, որդի Քարիմադին
Ումեկյանի - 140

Կ

Կամսարական(ներ)-11,12,
31-33, 35, 43, 44
Կայեն - 74, 134
Կատա, դուստր Գրիգոր Բ-ի -
171, 174
Կատա, քույր Շահանդուխտի
- 169, 170
Կատրանիդե Ա թագուհի -13,
20, 51
Կատրանիդե Բ թագուհի -
29, 69, 72, 78, 79
Կարախանյան Գ. - 96, 137
Կարապետ եպս. (Տեր-
Մկրտչյան) - 110

Կիրակոս Գանձակեցի - 9, 21,
24, 99, 115, 123, 157, 175,
184
Կիրակոս վարդապետ - 156
Կիրակոսյան Գ. - 110
Կյուրիկե Ա - 167, 168
Կյուրիկե Բ - 109, 114-116, 168,
173
Կյուրիկե Գ - 115
Կյուրիկյան(ներ) - 66, 79, 113,
115, 116, 127, 168, 169
Կոզյան Ս. - 143
Կոստանդ կայսր - 33
Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի
- 134
Կոստանդին Դուկաս - 161
Կոստանդին Ը կայսր - 93
Կոստանյան(ց) Կ. - 24, 32, 40,
47, 151, 152, 155
Կրիմսկի Ա. - 64
Կուտկանենք - 118

Հ

Հաբրանց տոհմ (տե՛ս Հար-
բենց տոհմ)
Հազարբեկ, որդի Սահմադինի
- 139
Հախվերդյան Ս. - 79
Հակոբ Ա Կլայեցի - 138
Հակոբ (տեր Հակոբ), Սյուն-
յաց եպիսկոպոս - 71
Հակոբյան Թ. - 15, 48, 54, 56,
59, 71, 77, 78, 83, 86, 189
Հակոբյան Ս. - 28, 59, 139, 161
Հակոբյան Վ. - 13, 41, 123
Համազասպ, առաջնորդ Օշա-
կանի - 139
Համազասպ եպիսկոպոս - 134

Համազասպ Կամսարական-33
Համազասպ Համազասպյան -
115
Համազասպ Մամիկոնյան-33
Համազասպյան-Մամիկոն-
յաններ - 115, 116
Համամ Ամատունի - 86
Համամ Բարեպաշտ Թազա-
վոր (տե՛ս Գրիգոր Ատրնե-
սեհյան)
Համբարձումյան Գ. - 16
Համզե մանուկ - 45
Համլիկ Մամիկոնյան - 116
Հայկ - 63
Հաջի բեկ - 155, 156
Հասան, ամուսին Մամքանի
- 172
Հասան Ապիրատյան - 36
Հասան Արծրունի (Մահկա-
նաբերդի) - 97
Հասան Գեռաքաբեցի, Սյուն-
յաց Թազավոր-171, 174, 175
Հասան Գնթունի - 34, 36, 40,
61
Հասան Դեսուճյան- 117
Հասան Դոփյան - 110, 111,
113, 136, 147
Հասան Բ Դոփյան - 157
Հասան, զորական - 90, 91
Հասան Կրոնավորյալ Հա-
թերքեցի - 109, 111, 173, 178
Հասան Համազասպյան - 115
Հասան, հայր Պարսիմոյի-129
Հասան, որդի Կորի - 73
Հասան, որդի Խաղբակի- 174
Հասան, որդի Վախտանգ Խա-
չենեցու- 111, 112, 171-173, 177

- Հասան, որդի Վախտանգ Սահլո-
 յանի - 110, 184
 Հասան, պապ Ջալալ Դոլայի
 - 136
 Հասան Ջալալ Դոլա-112, 118,
 131, 135, 136, 140, 142,
 147, 172, 174
 Հասան, Սյունյաց մեծ իշ-
 խան - 171
 Հասան-Ջալալյան(ներ) - 112,
 146, 194
 Հասանյան- 31
 Հասրաթյան Մ. - 59, 100
 Հավնուների, դավադիր իշխան
 - 61
 Հավնուների(ներ)- 43, 60, 61, 192
 Հարբենց տոհմ - 118
 Հարուժյունյան Ա.- 100
 Հարուժյունյան Բ.-70, 74, 76
 Հարուժյունյան Ս. - 81, 122,
 130
 Հեթում Ա թագավոր-134, 135
 Հեթումյան(ներ)- 31, 42
 Հերակլ Հավնուների -60, 61
 Հիսուս Քրիստոս- 40, 104,
 182, 189
 Հիսե (տե՛ս Իսա իբն Շեյխ)
 Հովասաբ - 104
 Հովասաբ (առաջնորդ Հաղ-
 բատի) -108
 Հովասաբ (առաջնորդ Հայ-
 րավանքի) - 108
 Հովհան - 172
 Հովհաննես (տե՛ս Աբաս թա-
 գավոր)
 Հովհաննես (Անիի պատրոն)
 - 150
 Հովհաննես Առանչահիկ - 65
 Հովհաննես Ե Դրասխանա-
 կերտցի - 9, 19, 20, 23, 35,
 36, 39, 42, 191
 Հովհաննես եպիսկոպոս- 51,
 149
 Հովհաննես, հայր Ջուժայի -
 182
 Հովհաննես, որդի Դոփի -111
 Հովհաննես-Սմբատ Բագրա-
 տունի -27, 29, 41, 83, 92-
 94
 Հովհաննես վարդապետ Մուղ-
 նեցի - 105
 Հովհաննիսյան Ա. -23, 140,
 148
 Հովհաննիսյան Մ. - 59
 Հովսեփյան Գ. (Գարեգին Ա
 կաթողիկոս)-27, 32, 36, 47,
 99, 102-104, 106, 107, 110,
 111, 113, 119, 121, 125-127,
 139, 142, 174, 180, 182, 189
 Հռիփսիմե - 48
 Հռիփսիմյանք (Ս.Հռիփսիմ-
 յանք) - 128
 Հրահատ Կամսարական -11
 Հրահատ, որդի Գրիգոր Ա
 Սուփանի - 53
 Հրահատ, որդի Սահակի, տեր
 Գեղարքունիքի -53
 Հրահատ, որդի Սահակի, տեր
 Կոփսականի -50, 52, 54-56
 Հրահատ, իշխանաց իշխան,
 որդի Սյունյաց Գրիգոր իշ-
 խանի - 53, 54, 67
 Հրանուշ Կյուրիկյան- 168
 Հուղա -74, 82, 92, 134
 Հուլավու իլխան- 138, 143, 145

Հուստինիանոս Ա կայսր - 31,
34, 42
Հուստինիանոս Բ կայսր - 11

Զ

Զագրիկյան(ներ) - 50, 78
Զորոգետացիք - 66

Ղ

Ղազան իլխան - 151
Ղազարյան Ռ. - 163
Ղազարոսյան Ա. - 15
Ղամբ - 37, 38
Ղարա Գրիգոր (տե՛ս Գրիգոր
Ա Դոփյան)
Ղարասլան - 126
Ղարիբ Պահլավունի-113, 184
Ղաֆաղարյան Կ. -13, 16, 27,
31, 34, 87, 88, 96, 98, 99,
105, 106, 114, 115, 117, 119,
128, 130, 133-135, 138, 148,
151, 152, 168, 174, 175, 186,
188
Ղուկաս վանահայր - 114

Ճ

Ճար - 139, 142
Ճուճա - 127

Մ

Մաթևոսյան Ա. (ռուս.) -89
Մաթևոսյան Կ. -11, 12, 24,
30, 31, 34, 36, 40, 41, 94,
96, 100, 105, 152
Մաթևոսյան Ռ.- 21, 30, 34,
83, 113
Մալխասյանց Ստ.- 88, 162
Մահկան -73

Մահկանյան(ներ) - 118
Մամա թագուհի - 109, 173
Մամա խաթուն, երկրորդ կին
Սահմաղինի -139
Մամա տիկին (Մամախա-
թուն), երկրորդ կին Ումեկի
- 141-142
Մամեղովա Ֆ. - 8
Մամիկոնյան(ներ) - 11, 12,
33, 35, 115, 116
Մամքան, դուստր Բաղայ թա-
գավորի, կին Հասան Զալալ
Դոլայի - 136, 142, 172-175
Մամքան թագուհի, դուստր
Կյուլրիկեի - 116
Մամքան, կին Հասանի - 172
Մամքան, կին Հասան Դոփ-
յանի - 111-113
Մամքան, կին Մարծպան Հա-
մազասպյանի - 116, 134
Մամնա, դուստր Սարգիս
Համազասպյանի - 117
Մանանդյան Հ. - 28, 29, 84,
87, 88, 97, 121, 122, 124,
129, 140, 160
Մանգու խան - 118, 134, 138
Մանդրուտ - 109
Մանուչար - 100
Մանուչարյան Ալ.- 41, 69, 185
Մանուչարյան Աչ. - 40, 70,
81, 84, 90, 92, 101, 104,
106, 124, 140, 148, 157,
180, 183
Մանուչե - 165, 166, 176
Մաչտոց Ա Եղիվարդեցի - 18
Մառ Ն. - 16
Մասուղա աղ-Դուռնյա - 167

Մատթեոս Ուռհայեցի - 9,
 29, 37, 41, 69, 78, 79, 83,
 84, 93
 Մարգարյան Հ. - 25-27, 166
 Մարգպետունի(ներ)- 36, 39,
 44
 Մարիամ (Աբխազաց և Հա-
 յոց թագուհի) - 28
 Մարիամ իշխանուհի - 15, 18,
 30
 Մարծպան Համազասպյան -
 116, 134
 Մարտիրոս եպիսկոպոս - 105
 Մելիք-Աղամյան Մ. - 29
 Մելիք Աշրաֆ (տե՛ս Աշրաֆ
 ալ-Չոբանի)
 Մելիք-Բախշյան Ստ. - 48,
 54, 56, 59, 83, 86, 189
 Մելիք-Կարապետյան Մելիք
 Թանկի - 88, 89
 Մելիք-Շահնազարյաններ -
 110
 Մելիք-Օհանջանյան Կ. - 24
 Մելիքչազ սուլթան - 165
 Մելիքսեթ-Բեկ Լ.- 15, 124,
 131
 Մելքոնեան Յ. (Մելքոնյան
 Հ.) - 78
 Մեսրոպ եպիսկոպոս - 26
 Մեսրոպ երեց Վաչոցձորեցի -
 42
 Մինա խաթուն, երկրորդ կին
 Տարսայիճ Օրբելյանի -
 142, 147
 Մխարբրձեկ Ջաքարյան- 96,
 149, 151-153, 157
 Մխիթար Այրիվանեցի- 9, 26,
 65, 99, 123, 177

Մխիթար Անեցի - 9, 28, 97
 Մխիթար Գոչ - 8, 115
 Մխիթար Կուրտյան - 161
 Մխիթար, որդի Գրիգոր Խու-
 ցիսի -128
 Մխիթար, վարդապետ Նոր
 Վարազավանքի - 114
 Մխիթար, վարդապետ Մրենի
 - 137
 Մխիթար Փեճարենց, որդի
 Դավթի - 128
 Մխիթարիչ -128
 Մնացականյան Ստ. - 51
 Մովսես Դասխուրանցի - 9,
 33, 62
 Մովսես Խորենացի - 43, 48
 Մովսես Կաղանկատվացի-33,
 63, 64, 66
 Մովսիսյան Ղ. - 115
 Մութաուաքիլ -14
 Մութթամիդ - 14, 20
 Մուհթադի - 14
 Մունթասիր -14
 Մուշեղյան Ե. - 155, 156
 Մուսթային -14
 Մուրադ վարպետ -106
 Մուրադյան Պ. - 109, 152,
 153, 182
 Մուրացան - 36

Յ

Յիսէ (տե՛ս Իսա իբն Շեյխ)
 Յոհան (տե՛ս Հովհան)
 Յովասաբ (տե՛ս Հովասաբ,
 առաջնորդ Հայրավանքի)
 Յովսէփեանց Գ. (տե՛ս Հով-
 սեփյան Գ.)

Յուդա (տե՛ս Հուդա)
Յուզբաշյան Կ. - 21, 27
Յուստի - 43
Յուստինիանոս Բ (տե՛ս Հուս-
տինիանոս Բ)
Յուսուֆ (Յուսուֆ իբն Աբու
Սալ Դևդադ) -23, 24, 26,
30, 34, 35

Ն

Նանա Զաքարյան- 87, 113,
114
Նաջմադին Ուքանյան - 117
Նասր Դոլա - 112
Ներսեհ Կամսարական - 11
Ներսես (առաջնորդ Հայրա-
վանքի) - 108
Ներսես Ե Աշտարակեցի - 89
Ներսես Մեծ - 42
Ներսես Շնորհալի -31, 39,
41, 42
Ներսիսյան Մ. -15
Նիկիտ - 19
Նիկողայոս Դ պապ - 138
Նրջիս Զաքարյան - 116
Նրջիս, դուստր Հասանի -172

Շ

Շադդադյան(ներ)- 80, 123,
165-167
Շահանդուխտ Ա, Սյունյաց
թագուհի -71
Շահանդուխտ Բ, Սյունյաց
թագուհի - 169, 170
Շահանդուխտ, քույր Սևադա
նահատակի -146
Շահառունենք - 118

Շահարմեններ - 188
Շահինյան Ա. - 51, 115, 182
Շահխաթունյանց Յ. (Հ.)- 46-
48, 110, 121, 128, 134, 137,
152
Շահնազարյան Ա. - 97
Շահնշահ Ա Զաքարյան - 97,
98, 113, 116, 122-125, 127,
133, 134, 136, 137, 150-152,
157, 180, 185, 189
Շահնշահ Բ Զաքարյան- 96,
119, 148, 150-152, 154, 155,
158
Շահնշահ Գ Զաքարյան- 154
-158
Շահսուվարյան Լ. (ռուս.)-89
Շամպոլյոն Ժ. - 6
Շամս ադ-Դին ալ-Ջուվեյնի
սահիբ ադ-Դիուան - 137, 151
Շապուհ Ամատունի - 86
Շապուհ Բագրատունի -9, 26,
86, 192
Շապուհ Բագրատունի սպա-
րապետ - 29, 30
Շեյխ Հասան - 154
Շոթոռիկ - 119, 186
Շուշան - 11, 45, 49
Շուշան թագուհի - 46
Շուշիկ, դուստր Գրիգոր Բ
Սյունյաց թագավորի - 174

Ո

Ոսկյան Հ. - 47, 48
Ովասաբ (տե՛ս Հովասաբ)

Չ

Չամչյան(ց) Մ. -25, 36, 37,
39, 123

Չեսար Օրբելյան - 157
Չորանյաններ - 157

Պ

Պալուներ(ներ) - 32, 42
Պահլավունի(ներ)- 30-33, 35-
37, 39, 41-45, 83, 84, 93,
113, 153, 164, 185, 191, 192
Պահլավունի-Ապիրատյան-
ներ (տե՛ս Ապիրատյաններ)
Պապաք Պոռչյան- 99
Պարսիմո, որդի Հասանի- 129
Պետրոս Ականատես - 182
Պետրոս Գետաղարձ -83, 84,
92
Պետրոսյան Հ.- 52, 56, 128,
129, 137
Պետրոսյան(ց) Տ. (Վ.)- 35,
98, 180, 181
Պողոսյան Ս.- 14, 15, 28, 59,
97, 160
Պոռչ Խաղբակյան- 99, 100,
103-105, 129, 130, 143, 154
Պոռչյաններ (տե՛ս Խաղբակ-
յաններ)

Ջ

Ջալալ ադ-Դին - 114-132
Ջալալ Դոլա (տե՛ս Հասան
Ջալալ Դոլա)
Ջալալ, որդի Աթաբեկ Հա-
սան-Ջալալյանի - 147
Ջալալ Օրբելյան - 144
Ջալալյանց Ս. - 76
Ջաղեկ Հեջուբ - 128
Ջանիփուղյան Հ.- 7, 139, 148

Ջուժա, որդի Էսաչի Պոռչյանի
- 154
Ջուժա, որդի Հովհաննեսի-
182

Ռ

Ռատուլինսոն Հ. - 6
Ռոմանոս Գ կայսր - 93
Ռուստամ Օրբելյան - 107
Ռուբըն ադ-Դին - 167

Ս

Սադուն Արծրունի -97, 126,
127, 143, 148, 149, 152,
153, 157
Սալահ ադ-Դին ալ-Այուբի- 8
Սակոյաններ - 110
Սահակ, հայր Հրահատի 53-
55, 59, 60
Սահակ, հայր Սյունյաց Սմբատ
Թաղավորի - 66, 71, 72, 74
Սահակ Սևադա - 71, 178
Սահակ Հիզանցի - 106
Սահակ Պարթև - 38, 42, 44
Սահակ (Սյունյաց կարծեցյալ
Թաղավոր) - 79
Սահակյան Տ. -79, 169
Սահիբ Դիվան (տե՛ս Շամս
ադ-Դին սահիբ ալ-Ջուվեյ-
նի ադ-Դիուան)
Սահլ իբն Սուժբատ - 56, 63,
65
Սահմադին Սենոպ - 137-139
Սադունյան Ս. - 27, 96, 100,
181, 187
Սամուել Անեցի - 9, 26

- Սասանյան - 24
- Սասնա Արծրունի (Մահկանաբերդի)- 97
- Սարգիս - 51
- Սարգիս Ա Սևանցի - 62, 69
- Սարգիս Արտավազդյան- 161
- Սարգիս Զաքարյան - 69, 88, 112, 116, 178, 181, 182, 188, 189
- Սարգիս (տեր Սարգիս), Հաղբատի առաջնորդ - 168
- Սարգիս Համազասպյան- 115, 117, 186
- Սարգիս, նահատակ -164
- Սարգիս Վաչուտյան - 98
- Սարգիս, որդի Ապիրատի - 113
- Սարգիսյան Ն. - 93, 124
- Սարգսյան Գ. - 114, 128
- Սարգսյան Գ. Գ. - 31, 81, 85, 88, 94, 125-127, 139, 155, 156, 184
- Սարգսյան Լ. - 29
- Սբուկ ոստիկան - 23
- Սեդա Պահլավունի - 41, 45
- Սենեքերիմ Դեսուճյան - 118
- Սենեքերիմ, Սյունյաց թագավոր-72, 73, 169-171, 173
- Սենեքերիմ, Վասպուրականի թագավոր - 69
- Սերոբ, իշխանավոր - 166
- Սիթի - 185
- Սիմեոն վանական - 16, 17
- Սիմեոն վարդապետ Այրիվանցի - 107
- Սմբատ, Արևիքի գահակալ- 57, 58, 191
- Սմբատ Ա Բագրատունի -20, 26, 27, 30, 34, 35, 39, 61, 65-68, 73, 86, 192
- Սմբատ Ա Կյուրիկյան - 168
- Սմբատ Բ Բագրատունի 24- 28, 40, 69, 72, 192
- Սմբատ, եղբայր Սյունյաց Գրիգոր Բ Թագավորի - 171, 173
- Սմբատ Լիպարիտյան - 145
- Սմբատ Խաչենեցի - 172
- Սմբատ Համազասպյան- 115, 186
- Սմբատ, հայր Նաջմադինի - 117
- Սմբատ, հայր Տուրքի - 127
- Սմբատ (Հոռոմոսում հիշատակված) - 184
- Սմբատ Մագիստրոս - 40, 45
- Սմբատ Շոթոռկենց - 119
- Սմբատ, որդի Աշոտի՝ Սյունյաց իշխանի - 77, 88
- Սմբատ, որդի Աշոտիկի՝ Սյունյաց իշխանաց իշխանի - 88
- Սմբատ, որդի Վախտանգ Խաչենեցու - 112, 131
- Սմբատ, որդի Վախտանգի և Շուշիկի - 174
- Սմբատ, Սյունյաց թագավոր, որդի Սահակի - 66, 70-74
- Սմբատ, Սյունյաց թագավոր, որդի Վասակի - 66, 70, 71, 73, 76-79
- Սմբատ, Սյունյաց գահերեց- 68
- Սմբատ, Օձունում հիշատակվող - 152

Մմբատ Ուքանյան - 117
 Մմբատ Օրբելյան - 130, 142-
 145, 153
 Մմբատյանց Մ. - 48
 Մմիթ Ջ. - 6
 Սոկրատ - 11
 Սողոմոն, Մեծիրանց եպիս-
 կոպոս - 50, 65
 Սողոմոն, Սյունյաց եպիսկո-
 պոս - 53, 57
 Սոփի, Աղվանից թագուհի -
 170
 Սոփի, դուստր Աշոտ Գի-
 23, 27
 Սոփի, դուստր Դերենիկ Արծ-
 րունու, Սյունյաց իշխա-
 նուհի - 68
 Սոփի, դուստր Տիգրան Ան-
 ձևացու - 35
 Սպրամ - 63
 Ստեփանոս, Աղվանից կաթո-
 ղիկոս - 170
 Ստեփանոս եպիսկոպոս - 123
 Ստեփանոս Տարոնեցի Ասո-
 ղիկ-9, 22, 25, 27, 72, 77, 84
 Ստեփանոս Օրբելյան- 9, 15,
 18, 20-22, 50, 51, 53-55,
 57-59, 62, 65-67, 70-74, 78,
 79, 102, 107, 123, 126, 130,
 142, 144-146, 170, 171, 173,
 174, 188, 189, 192
 Սուսե - 51
 Սուքիաս - 177
 Սևադա թագավորազն -169,
 170
 Սևադա Դեսուձյան - 118
 Սևադա, եղբայր Շահանդուխ-
 տի - 146

Վ

Վախտանգ թագավորազն
 Սակոյան - 110, 112
 Վախտանգ Տանգիկ Խաչենե-
 ցի - 111, 112, 131, 136, 172,
 177
 Վախտանգ, որդի Ումեկի-142
 Վախտանգ Սակո- 109, 173,
 174
 Վախտանգյան(ներ)-111, 122,
 131, 132, 173, 184
 Վախտանգյան-Սակոյան 65,
 122, 173
 Վահան Ա Սյունի - 42, 50,
 70, 73, 74
 Վահան Հավնուներ - 61
 Վահրամ Բ Վկայասեր (տե՛ս
 Գրիգոր Բ Վկայասեր)
 Վահրամ Բագնայրեցի - 41,
 45
 Վահրամ Գագեցի - 126, 131
 Վահրամ Դոփյան - 157
 Վահրամ դուքս (տե՛ս Գրի-
 գոր Բ Վկայասեր)
 Վահրամ Զաքարյան- 153,
 155, 158
 Վահրամ հեջուբ - 127, 128
 Վահրամ (Վառամ) նահա-
 պետ - 45
 Վահրամ Պահլավունի-31, 35,
 39-42, 44, 45, 83, 94, 164
 Վահրամ Ուքանյան - 117
 Վահրամյան(ներ)- 97, 117, 121,
 131
 Վանական վարդապետ Տա-
 վուշեցի - 115

Վանենի, դուստր Սադուն
 Արծրունու - 152, 153
 Վանենի-Նանա (տե՛ս Նանա
 Զաքարյան)
 Վաչե Ա Վաչուտյան- 34, 97,
 98, 122, 130, 133, 134
 Վաչե Բ Վաչուտյան- 98, 182
 Վաչուտյան(ներ)- 98, 107,
 118, 121, 122, 130, 132, 181,
 194
 Վասակ Ա Կյուրիկյան, որդի
 Կյուրիկե Բ-ի - 114, 115
 Վասակ Ապիրատյան -36, 45
 Վասակ Բ Կյուրիկյան, որդի
 Դավթի -114, 115, 127, 169
 Վասակ Գաբուռ - 53
 Վասակ դուքս (տե՛ս Վասակ,
 որդի Գրիգոր Մազիսորոսի)
 Վասակ Իշխանիկ -15, 66, 67,
 192
 Վասակ Խաղբակյան- 99,
 122, 130, 131, 175, 188, 189
 Վասակ, հայր Սյունյաց Սըմ-
 բատ Թագավորի- 66, 70,
 71, 73, 75
 Վասակ Հոլուժ- 41, 45, 82,
 83, 90, 164
 Վասակ, որդի Գրիգոր Մա-
 գիսորոսի - 45
 Վասակ, Սյունյաց Թագավոր-
 29, 69, 71-74, 78, 79
 Վասակ, Սյունյաց նահա-
 պետ- 50, 54, 58, 59, 63
 Վասիլ Ա կայսր - 19, 21, 22
 Վասիլ Բ կայսր - 92, 93
 Վարազ, Սյունյաց հազարա-
 պետ - 88
 Վարդ - 129

Վարդան Արևելցի- 9, 13, 19,
 21, 28, 40, 78, 79, 115, 123,
 146, 179, 180, 182, 185-188,
 192
 Վարդան Ումեկյան - 139
 Վարդանյան Ռ.- 69, 70, 161-
 163
 Վարդանյան Վ. -32, 42, 84
 Վեստ Սարգիս - 86, 93, 94
 Վլադիսլավ, Բուլղարիայի
 Թագավոր - 160

Տ

Տաշրեյ, հայր Դավթի - 127
 Տարսայիճ Օրբելյան -111,
 130, 131, 144-147, 149, 153,
 158
 Տեր-Ղազարյան Կ. - 135
 Տեր-Ղևոնդյան Ա.- 12, 24-26
 Տեր-Մինասյան Ե.- 41, 96,
 180, 182
 Տեր-Միքայելյան Ն. - 29
 Տեր-Միքելյան Ա. - 26
 Տեր-Մկրտչյան Գ. -26
 Տեր-Մկրտչյան Կ. - 110
 Տեր-Մկրտչյան Մխ. - 180
 Տիգրան- Աբլղարիբ - 45
 Տիգրան Անձևացի - 35
 Տիգրան, գործակալ Զաքարե
 ամիրսպասալարի - 184, 186
 Տիգրան Հոնենց- 5, 120, 124,
 185
 Տիգրան Մեծ - 37
 Տրդատ ճարտարապետ - 25
 Տրդատ Մեծ - 43
 Տուղրիլ սուլթան - 167
 Տուրք, որդի Սմբատի - 127

Յ

Յողիկ - 79

Ռ

Ութմաղյան Հ. - 50, 53-55,
57, 59, 67, 74

Ուրուբաբյան Բ. - 7, 63-65,
110, 118, 135, 172, 173

Ումեկ - 139-142

Ումեկյան(ներ) - 120

Ուրտուրիտա, առաջին կին Սե-
նուպ Սահմադրինի - 137, 139

Ուքան Ուքանյան - 117, 143

Ուքանյան(ներ)- 116

Փ

Փատրուն (Ֆադլուն) Շադդադ-
յան - 165, 166, 171, 176

Փավստոս Բուզանդ - 87

Փեհլևի - 42

Փիլիպե Ա - 50, 53, 54, 63

Փիլիպե Բ - 50

Փիլոն - 11

Փիրուզյան Ս. (ռուս.) - 89

Փոտ (Փոտիոս)- 13

Ք

Քալանթար Ա. - 28, 49

Քալանթարյան Ա. - 96, 137

Քաջբերունի (Հովհաննիսյան
Գաբրիել) - 76

Քարամ ադ-Դին - 167

Քարիմադին - 137

Քարիմադին Ումեկյան - 140

Քափիկ - 127

Քեյ- Սուլթան - 185

Քեյդաթու իլխան - 139

Քուպրիդուլտ - 54, 55

Քուրդ Արծրունի (տե՛ս Ամիր
Քուրդ Արծրունի)

Քուրդ Ա Վաչուտյան- 98,
112, 113, 130, 133, 134

Քուրդ Բ Վաչուտյան - 98

Քուրդ Հազարապետ - 85, 86,
89, 90

Քուրդ Համադասպյան - 115

Օ

Օրբելի Հ. - 11, 23, 24, 28,
32, 35, 44, 84, 101, 113,
137, 164, 181, 185

Օրբելի տոհմ - 107, 108

Օրբելյան(ներ)-102, 107, 108,
118, 121, 122, 130, 132,
142-145, 153, 154, 174, 194

Օրմանյան Մ. - 41, 79, 83,
84, 86, 89, 124

Ֆ

Ֆախր ադ-Դին Շադդադյան
- 123, 165, 166

Ֆիրդուսի - 38

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԾԱՆԿ

Ա

- Աբգավանք - 51
Աբխազիա - 23
Ագարակ - 115
Ագուլիս - 68
Ագատ - 145
Ազիզբեկովի շրջան - 51, 77
Ալաշկերտ (Աղաշկերտ)- 26
Ալարեքս գետակ- 115
Ալդարա - 54
Ալ(ղ)եքսանդրոպոլ (տե՛ս Գյումրի)
Ալվանք - 54
Ախթալա - 133
Ախուրյան գետ- 25
Ական - 111, 189
Ականաբերդ - 189
Աղահեճք - 76, 77
Աղավնո գետ- 64, 144
Աղբերիս - 108
Աղորինք - 26
Աղջկաբերդ (Անիում)- 121
Աղջոց վանք - 126
Աղստե - 183
Աղվանք-19, 23, 26, 33, 51, 62-66, 72, 77, 80, 109, 131, 147, 169, 170
Ամաղու - 149
Ամբերդ (Անբերդ) - 97-99, 122, 130, 157, 167, 179, 181-183, 187, 189
Ամբերդաձոր - 41, 96, 180
Ս. Ամենափրկիչ եկ. (Սանահյունում)- 149
Այրարատ - 11, 14, 34-36, 46, 57, 61, 70, 76, 86, 96, 102, 107, 122, 130, 132, 134, 143, 155, 157, 186-188
Այրիվանք - 121, 124, 134
Անապատ վանք (Արցախում)- 135
Անապատ վանք (տե՛ս Նոր Վարադ)
Անդրկովկաս - 132
Անթիլիաս - 27, 32, 33, 135
Անի - 23, 25-27, 32, 37, 40, 41, 59, 69, 70, 72, 78-80, 83-86, 96, 97, 113, 120, 121, 123-125, 128, 132, 134, 136, 139, 144, 148, 151, 153, 155, 159-162, 164-167, 176, 179-181, 183, 184, 189
Անձախիձոր - 86
Անտառուտ - 98, 182
Անտիոք - 45
Աշնակ - 97, 181
Աշտարակ-27, 96, 100, 181, 187
Ապահունիք - 26
Առան - 23
Առաջաձոր - 55, 136
Առաջավոր Ասիա - 44, 95
Ս. Առաքելոց եկ. (Անիում)- 134, 151

- Ս. Առաքելոց վանք (Իջևանի տարածաշրջանում)- 144, 148
- Առբերան - 26
- Առինջ - 108
- Ասկերան - 63
- Ասորեստան - 6
- Աստապատ - 47, 48
- Ս. Աստվածածին եկ. (Անտառուտում)- 182
- Ս. Աստվածածին եկ. (Բարձրաքաղում)- 116
- Ս. Աստվածածին եկ. (Բըջնիում)- 154
- Ս. Աստվածածին եկ. (Դարբասում)- 147
- Ս. Աստվածածին եկ. (Դիլիջանում)- 183
- Ս. Աստվածածին եկ. (Թալինում) - 11, 16
- Ս. Աստվածածին եկ. (Կոթիում)- 59, 144
- Ս. Աստվածածին եկ. (Հացառատում) - 51
- Ս. Աստվածածին եկ. (Հերհերում) -145
- Ս. Աստվածածին եկ. (Մաղարդավանքում) - 48
- Ս. Աստվածածին եկ. (Մարմաշենում) - 181
- Ս. Աստվածածին եկ. (Նոր Գետիկ վանքում)- 8, 127, 139
- Ս. Աստվածածին եկ. (Նոր Վարազ վանքում)- 127
- Ս. Աստվածածին եկ. (Սանահնում) -148, 152, 186
- Ս. Աստվածածին եկ. (Վահանավանքում)- 169
- Ս. Աստվածընկալ վանք- 118
- Ավան - 96, 147, 148
- Ավարայր - 42
- Ավետարանոց -64
- Ատրպատական -19, 30, 34, 67, 90, 138, 155, 183, 188, 194
- Արաբիա - 14, 19
- Արագած - 89, 97
- Արագածոտն- 11, 35, 96, 100, 130, 134, 151, 154, 166, 178-184, 186, 187
- Արամոս - 60
- Արայի լեռ - 119, 164
- Արատես -99, 130, 131, 143, 189
- Արարատյան դաշտ - 180, 181
- Արաքս գետ - 46, 48, 61, 77, 97, 144, 188
- Արգինա - 40, 41
- Արդաբիլ - 188
- Արզական - 184
- Արիտ - 171
- Արծիվ գյուղ - 53
- Արծվանիստ - 144
- Արճեշ - 188
- Արմինիա - 13, 16
- Արշարունիք - 11, 12, 43, 186
- Արտազ - 86
- Արտանիշ - 125
- Արտավազա վանք - 87
- Արուճ - 11, 30, 33, 34, 62, 89, 96, 120, 152, 191

Արփա ավան- 108, 118
Արփա գետ - 67
Արցախ - 8, 50, 51, 54, 56,
62, 64, 65, 70, 71, 77, 95,
109, 110, 117, 131, 133,
135, 136, 147, 167, 169-
171, 177, 178, 182-184,
189, 192-194
Արևելք - 52, 121, 123, 166,
182, 193
Արևիք - 26, 56-59, 107,191
Արևմուտք - 8
Ափկես- 51-53, 55, 56, 58,
191

Բ

Բաբելոն - 6
Բազարան -30, 124, 129,
186
Բազնայր - 40, 41, 97, 113,
121, 126, 127, 129, 186
Բազրևանդ - 12, 188
Բակտրիա - 43
ԲաՆլ- 43
Բաղաբերդ - 78, 171, 174
Բաղդադ - 143
Բաղք (Բաղաց գավառ) -
26, 50, 54, 70, 71, 78,
107, 171-175, 193
Բասեն - 26, 61, 178, 187
Բարգուշատ- 108, 130, 131,
175, 188, 189
Բարձրաքաղ - 116
Բերդաձոր - 62
Բերդկաներեչի - 53, 73
Բելուկան -184, 190
Բեհեսթուն - 6
Բղեն - 188

Բյուզանդիա - 18, 19, 21,
32, 61, 69, 84
Բյուրական - 41, 181
Բոլորաբերդ - 99
Բորոտան - 188
Բջնի -35, 96, 121, 130, 137,
154-157, 186, 187, 189,
194
Բռնակոթ - 88

Գ

Գադ -96, 97, 117, 121, 131,
184
Գանձակ -80, 131, 165, 167,
170, 171, 178, 183, 184
Գանձասար - 104, 111, 131,
135, 136, 142, 147, 171,
172, 177
Գառնի - 13, 15, 20, 28, 51,
59, 99, 128-131, 137, 175,
189-191
Գավազանք -189
Գավառ (Արազածոտնում)-
34
Գավառ (Գեղարքունիքում)-
61
Գարդման- 70, 96, 117, 131
Գեղամա երկիր - 8, 63, 70,
110, 192
Գեղայո (Քեղի) - 36
Գեղարդավանք - 189
Գեղարքունիք - 29, 30, 50,
51, 53, 59-63, 96, 100,
102, 104, 107, 108, 143,
144, 184, 188, 192
Գեռաքար - 99, 174, 177
Գլաձոր - 104, 154

Գհոուկ-Բոլորահարի
 վանք - 127
 Գյումրի - 32, 40, 91, 124, 182
 Գնդեվանք - 68
 Գողգոթավանք - 116
 Գողթան գավառ - 46
 Գոմեր - 119
 Գոշավանք - 131, 138
 Գորիս - 71, 73
 Գտջավանք - 132
 Ս. Գրիգոր եկ. (Անիում) - 120
 Ս. Գրիգոր եկ. (Բռնակոթում)
 - 88
 Ս. Գրիգոր եկ. (Դափուց
 վանք) - 60
 Ս. Գրիգոր եկ. (Կեչառի-
 սում) - 125
 Ս. Գրիգոր եկ. (Հաղարծ-
 նում) - 177
 Գրիգորիոպոլ - 89
 Գուգարք - 70, 79, 84, 133,
 160, 163, 167
 Ս. Գևորգ եկ. (Մաղարդա-
 վանքում) - 48
 Ս. Գևորգ եկ. (Մուղնի)-
 100, 105

Դ

Դաղիվանք - 109, 111, 112,
 173, 174, 177
 Դամասկոս - 143
 Դաշտաղեմ - 28, 51, 96, 166,
 167
 Դաստակերտ - 136, 150
 Դարաբաս - 130, 147
 Դարաշամբ (տե՛ս Շամբ)
 Դարատափ - 54

Դեբեդ - 115
 Դերբենդ - 144
 Դիզակ - 77
 Դիլիջան - 133
 Դոնի Ռոստով - 89
 Դսեղ - 96, 115, 116, 133
 Դվին - 26, 76, 77, 96, 125,
 130, 164, 167, 186, 187

Ե

Եգիպտոս - 6, 8, 14, 84,
 106, 144-146
 Եղբայրիկի բուրգ - 125
 Եղեգիս - 50, 59, 77, 107,
 143, 154
 Եղեգյաց ձոր - 99, 189
 Եղեգնաձոր - 51
 Եղվարդ - 119
 Երազգավորս - 41
 Երասխ (տե՛ս Արաքս գետ)
 Երասխաձոր - 130
 Երերուլք - 91, 92
 Երնջակ - 26, 48
 Երուսաղեմ - 8, 33
 Երևան - 6, 7, 11-13, 15, 16,
 20, 21, 23-25, 27-29, 31,
 32, 34, 37, 40-43, 48, 50-
 52, 54, 56, 59, 64, 71, 76,
 77, 79, 84-88, 97-100,
 102, 105, 107, 109, 114,
 120, 122-124, 135, 138,
 148, 155, 161, 163, 169,
 171, 180-183
 Եփրատ - 132

Զ

Զանգեզուր - 89

Զանգեղան - 171
Զորաց տաճար (Վայոց ձորում) - 142
Զվարթնոց - 89

Է

Էջմիածին - 26, 41, 46, 89,
100, 105, 107, 110

Թ

Թալին - 11, 16, 85, 86, 88,
89, 96, 137, 166, 192
Թաղամայրի (Թաղամիր) - 58
Թանատի (Թանահատի) վանք
- 125, 129
Թավրիզ - 138, 188, 189
Թեժառույթ - 109
Թեղենյաց վանք - 88
Թերեք - 145
Թիֆլիս (տե՛ս Տիֆլիս)
Թոս - 56, 58

Ի

Իբերիա - 23
Իզմաիլյան - 89
Իմերեթ - 76
Իշխանավանք - 104
Իջևան - 7, 118, 144, 148,
150, 168
Իրաք - 138

Լ

Լ. (ռուս. տե՛ս Լենինգրադ,
տե՛ս Սանկտ-Պետերբուրգ)
Լամբրոն - 31, 42
Լաչին - 64

Լենինական (տե՛ս Գյում-
րի)
ԼՂՀ - 21, 63, 77
Լմբատ(ավանք)- 113, 176
Լոռի - 27, 96, 109, 119, 168
Լոս Անճելլոս (Լոս Անջելոս) -
33

Խ

Խաղարի (Խաղայի) վանք-
111, 147
Խաղտիք - 86
Խանբերդ - 135
Խաչեն - 27, 63, 64, 77, 99,
109, 111, 112, 118, 122,
135, 136, 142, 147, 157,
171-174, 178, 184, 189
Խաչենաբերդ - 109
Խաչի ձոր - 81, 82, 192
Խլաթ - 26, 167, 188, 189
Խձկոնք - 93, 119, 124, 125,
186
Խոխանաբերդ - 135
Խոյ - 86
Խոյախան բերդ - 111, 135,
136
Խոտ - 54
Խորանաչատ - 115
Խորասան - 70, 114, 132, 144
Խրամ - 115
Խփչախք (Խազրաց դաշտ)
- 145

Մ

Մաճարդ - 74
Մաղկոտն - 115
Մաղկոցածոր - 25

Ծաղկունյաց - 31
Ծար- 62, 110-112, 132, 157,
184
Ծիրանավոր եկ. (Աչտարա-
կում) - 27, 181, 187
Ծիրանավոր եկ. (Փարպի-
ում) - 90, 179-181
Ծղուկ - 54, 70, 71, 73, 74,
76-78, 107, 171
Ծոբ - 117

Կ

Ս. Կաթողիկե եկ. (Երևա-
նում)- 138
Ս. Կաթողիկե եկ. (Թալի-
նում)- 85, 89, 192
Ս. Կաթողիկե եկ. (Հաղարծ-
նում)- 183
Ս. Կաթողիկե եկ. (Մարմա-
շենում) - 185
Կայան (Կայեն) - 96, 97,
118, 189
Կայծոն - 189
Կապան - 50, 55, 78, 170
Կաչաղակաբերդ - 64
Կասպից ծով - 133, 138
Կավակերտ - 53
Կատարո վանք - 64
Կարակորում - 106, 134, 143
Ս. Կարապետ եկ. (Երնջա-
կում) - 48
Ս. Կարապետ (Նորավան-
քում) - 108, 145
Ս. Կարապետ եկ. (Սևանի
թերակղզում)- 15
Կարբի - 98
Կարին- 61, 66, 70, 167, 189

Կարմիր եղջի եկ. (Հաղրու-
թում) - 77
Կարմրաշեն (Վայոց ձո-
րում) - 75, 78, 193
Կարմիր քար - 115
Կարս - 72, 123, 144, 167,
187-189
Կարուց - 72
Կաքավաբերդ - 58, 59
Կենտրոնական Հայաստան-
90, 143, 156, 164, 187,
188
Կեչառիս - 31, 32, 125, 136,
140
Կեչուտ - 51, 66, 67, 156,
192-194
Կկուաշեն - 115
Կիլիկիա - 106, 134, 135,
138, 146, 154, 193
Կիրակոսի տապանատուն
(Անիում)- 139
Կոթի (Գեղարքունիքում)-
59, 144
Կոթի (Նախիջևանում) - 99
Կոթի (Տավուշում) - 97
Կողբ - 30
Կողես - 132
Կոչ - 34, 39, 96, 120, 137,
166, 182, 183
Կոչավանք - 154, 182, 183
Կոստանդնուպոլիս-13, 132
Կովսական - 50, 54, 56, 171
Կոտայք- 100, 102, 107, 115
Կոտորոց - 86
Կոտուր գետ - 86
Կուր - 62

Հ

Հաբանդ-50, 54, 71, 78, 107
Հադրութի շրջան - 77
Հաթերք- 109, 110, 112, 173, 189
Հալեպ - 17
Ս. Հակոբ վանք - 65
Հաղարծին - 121, 168, 176, 177, 183, 187, 189
Հաղբատ(ավանք)- 24, 28, 80, 96, 97, 117, 124, 128, 131-134, 143, 149, 151, 152, 168, 175, 176, 178
Համիա - 108
Համս - 144
Հանդաբերդ - 63, 109, 111
Հայաստան- 3, 4, 7-9, 12, 14-21, 23, 26-31, 36, 38, 39, 41-44, 48, 50, 51, 54, 56, 59, 62, 63, 67-70, 76, 79, 83, 84, 86-88, 93, 95-97, 100, 109, 112, 115, 117, 118, 121-125, 132-134, 136, 139, 140, 149, 150, 153-157, 160, 161, 163-165, 167, 169, 176-178, 180-182, 185, 187, 189, 190, 192-194
Հայրավանք - 108, 126
Հայք - 11, 26
Հառիճավանք - 127
Հավապտուկ - 172, 177
Հավնիկ (Ավնիկ) - 61
Հավնուհիք - 61
Հավուց թառ - 31
Հավ(ք)ախաղաց - 64, 109
Հարաշակաբերդ - 108

Հարժիք - 73, 74

Ս. Հարություն եկ. (Վահանավանքում) -169

Հարք - 26

Հացառատ - 51

Հերհեր - 118, 145, 146, 154

Հնդկաստան - 38

Հոռոմ - 144

Հոռոմոս(Հոռոմոսի վանք)- 114, 121, 127, 132, 133, 153, 155, 184

Հովհաննավանք- 87, 88, 91, 98, 105-107, 114, 119, 130, 133-135, 139, 140, 174, 188, 189

Հյուսիսային Հայաստան- 95, 115, 116, 166, 175, 178

Ս. Հոփսիմե վանք (Վաղարշապատում) - 151

Հոռոմ - 138

Հրազդան - 87, 109, 127, 139, 184

Ձ

Ձորագետ - 70

Ձորափոր - 96

Ձորք - 78

Ղ

Ղազախ - 97

Ղարաբաղ (տե՛ս Արցախ)

Ղափանի շրջան - 54, 71

Ճ

Ճահուկ- 70, 71, 76, 77, 99

Ճորոխ - 43
Ճվաղ - 448

Մ

Մ. (տե՛ս Մոսկվա)
Մազազ - 108, 178, 184
Մաթոսավանք - 133
Մալև (Վերին) - 56, 58
Մաճնաբերդ - 113, 115, 168
Մակարավանք-98, 118, 127
Մահկանաբերդ - 97, 118,
132, 143, 149
Մաղարդավանք - 47, 48,
192
Մաղարդի լեռ - 46
Մաղրեք (Մարոկկո)- 14
Մաճ - 55
Մայր տաճար (Անիում) -
69, 78, 79, 139, 159-161
Մայրի -59
Մանազ - 135
Մանազկերտ - 139, 188
Մանթաղ - 115
Մարաղա - 138
Մարանդ - 188, 189
Մարմաշեն - 28, 31, 32, 35,
41, 44, 81, 83, 97, 113,
164, 181, 185
Մարտակերտի շրջան- 65,
111, 133, 136, 146, 150, 177
Մարտունի - 100, 125
Մարտունու շրջան (ԼՂՀ) -
77
Մարց - 84, 115, 132
Մաքենյաց վանք - 59
Մեծ Հայք -43, 48, 59, 87,
93, 124

Մեծ Մասրիկ -51, 62, 192
Մեծիրանց (Մեծարանց) -
50, 56, 65, 112
Մեհմանա - 133
Մեղրի - 50, 54, 57-59
Մերձավոր Արևելք -14, 18
Միջագետք - 6, 45, 132
Մխիթարի բուրդ - 125
Մղարդ(թ) - 109, 115
Մյուս Բաղք - 55
Մյուս Հաբանդ - 54
Մուղղվա - 89
Մոնղոլիա -134, 135
Մոսկվա -26, 174, 185
Մորո ձորո վանք - 183
Մսր (տե՛ս Եգիպտոս)
Մրեն- 23, 27, 84, 120, 137,
140
Մուղնի - 100-102, 104-107
Մուրց - 61

Ն

Ս. Նախավա եկ. (Նորավան-
քում) - 108
Նախճավան - 11
Նախջավան (Նախիջևան) -
8, 26, 47, 48, 68, 70, 99,
167
Նեղուցի վանք (Հրազդանի
ենթաշրջանում) - 139
Ներքին Խաչեն - 111, 131
Նիզ - 35, 39, 91, 97, 118,
130, 186, 188, 189
Ս.Նիկողայոս եկ. (Դոնի Ռոս-
տովում) - 89
Ս. Նշան (Հաղբատում)- 149

Ս. Նշան (Քարկոփի կամ Խոտակերաց վանքում) - 99, 102

Նոր Բերդ - 113, 114, 127, 128, 169

Նոր Գետիկ - 8, 127, 138-140

Նոր Նախիջևան - 89

Նոր Վարագ - 114, 127, 128

Նորագյուղ - 99

Նորաշինիկ (Նորաշենիկ) - 54, 55, 108

Նորավանք - 108, 118, 125, 126, 143-147, 149, 153, 189

Նորատու - 60, 124, 129, 132, 154, 184

Նրբուն բերդ - 118

Նփրկերտ - 146

Շ

Շահապիվան - 41

Շահապունիք - 99, 102

Շաղատ - 78

Շամ (Դամասկոս) - 144

Շամբ - 46, 48

Շամիրամ - 34

Շամքոր - 97, 184

Շաքի - 189

Շիրակ - 11, 12, 14, 32, 40, 41, 43, 57, 70, 81, 83, 96, 97, 113, 124, 127, 130, 151, 166, 178-181, 184, 187

Շիրակավան - 13, 40, 121, 128

Շիրվան (Շրուան) - 190

Շողագ - 111

Շողագավանք - 53

Շուշի - 62

Ո

Ոռնակ - 119

Ոսկե Հորդա - 134

Ոստան Հայոց - 178

Որոտնավանք - 71

Որոտն բերդ - 108, 188

Չ

Չարեքդար - 146

Պ

Պալխար - 43

Պարխ (տե՛ս Փարիզ)

Պարսկաստան - 6, 14, 43, 88, 132

Պարտավ - 26, 41, 76, 184, 190

Պետերբուրգ (տե՛ս Սանկտ-Պետերբուրգ)

Պղնձահանք - 96

Ս. Պողոս-Պետրոս եկ. (Տաթևի վանքում) - 51

Պոնտոս - 132

Ջ

Ջուղա (Հին) - 46, 188

Ջողտ Պռավաձառի կամ Բարևաձառի վանք (Մարտունու շրջանում) - 77

Ջուխտակ վանք - 183

Ռ

Ռուսաստան - 89

Ս

Սաղմոսավանք - 90, 98

Սամառա - 17

Սամարղանդ - 194

Սամշուլդե - 175

Սանահին - 26-28, 31, 34,
114-117, 119, 128, 148,
149, 152, 153, 168, 175,
176, 178, 186, 192

Սասուն - 167

Սարգսի աշտարակ - 124

*Ս. Սարգիս եկ. (Խծկոն-
քում)* - 93, 119

Ս. Սարգիս եկ. (Տեկորում) -
29

Ս. Սարգիս եկ. (Ուշիում) -
96, 137

Սեբաստիա - 69

Սերկևիլ - 90, 164

*Ս. Սիրոն եկ. (Վահանավան-
քում)* - 169

*Սանկտ-Պետերբուրգ (Ս. Պե-
տերբուրգ)* - 22, 28, 185

Սիս - 41

Սիսական - 47, 48, 50, 53,
54, 56, 76, 78, 143, 145,
153, 170, 171, 173, 174,
188

Սիսիան - 71, 73, 88, 125,
129, 130, 147

Սմբատաբերդ - 77

Սյունի - 188

Սյունի բերդ - 108

Սյունի վանք - 88

Սյունիք - 8, 14, 15, 30, 41,
50-60, 62, 63, 66-74, 76-79,
88, 95, 96, 99, 102, 107,
108, 118, 119, 122, 130,
133, 142-144, 146, 147, 153,
156, 157, 167, 169, 171,
172, 174, 175, 188, 189,
191-194

Սող(ք)-50, 62, 63, 111, 184

Սվարանց - 73

*Ս. Ստեփանոս եկ. (Աղջոց
վանքում)* - 126

Ս. Ստեփանոս եկ. (Կոչում)
- 183

*Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկ.
(Մաղարդավանքում)* - 46-48

*Ս. Ստեփանոս եկ. (Որոտնա-
վանքում)* - 71

*Ստամբուլ (տե՛ս Կոստանդ-
նուպոլիս)*

Սրկղունք - 99

Սուլթանիա - 154

Սունպեց վանք - 128

Սուրմառու - 93

Սևան - 13, 15-17, 97, 178,
184, 191

Սևորդյաց գավառ - 118

Վ

Վահանառծիշո - 119

Վահանավանք - 40, 50,
73, 169, 170, 193

Վահրամաբերդ - 83

Վաղաղին - 153

Վաղարշապատ - 26, 96, 175

Վաղարշավան - 26

Վաղուհաս - 50, 56, 146
 Վաճառ - 111
 Վայկունիք - 62, 63, 110,
 111, 184
 Վայոց ձոր - 26, 27, 50, 68,
 70, 71, 75-78, 96, 99, 102,
 107, 108, 118, 122, 130,
 142, 143, 145, 157, 175,
 189, 193
 Վանանդ - 66, 72, 178
 Վանեվան - 29, 30, 192
 Վանք - 57, 58, 191
 Վարազավանք - 69, 114,
 132
 Վարաժնունիք - 100, 102,
 178, 184
 Վասպուրական - 14, 15, 23,
 30, 35, 48, 57, 61, 66, 68-
 70, 86, 114, 160, 188, 192
 Վարդաբլուր - 168
 Վարդենիկ - 100, 104
 Վարդենիս (Արագածոտ-
 նի) - 134
 Վարդենիս (Գեղարքունիքի) -
 125
 Վենետիկ - 11, 13, 31, 34,
 40, 42, 59, 93, 107, 140,
 179
 Վերին Խաչեն - 109, 110,
 112, 122, 131, 136, 147,
 173, 184
 Վերնաչեն - 99
 Վիեննա - 31, 43, 47, 48,
 78, 115
 Վիրք - 19, 26, 63, 123
 Վրաստան - 24, 66, 76,
 117, 126, 128, 133, 135,
 139, 166, 175, 177, 180

Վրաց դաշտ - 26

Տ

Տաթև - 50, 51, 53-55, 57-
 59, 65, 66, 71-74, 78, 130,
 146, 171
 Տայք - 26, 43, 115
 Տաշիր-Չորագետ - 79, 114,
 167
 Տավուշ - 96, 114, 117, 118,
 131, 168, 184
 Տարոն - 26, 45
 Տարսոն - 135
 Տեկոր - 28, 29, 49, 93, 94,
 186
 Տեղ - 71
 Տեղեր - 182
 Տերունական - 96, 117, 131
 Տիրաչեն - 83
 Տրապիզոն - 92, 93
 Տումի - 77
 Տուրուբերան - 188
 Տփլիս - 15, 16, 26, 48, 76,
 144, 174

Ց

Ցաղաց քար - 78, 118, 131
 Ցիցք - 176
 Ցուր - 73
 Ցուրաբերդ - 73
 Ցուրագետ - 73

Ռ

Ռևխտիս - 70
 Ռևկրաինա - 89

Ուշի - 96, 136

Ուտիք - 131

Ուրծ 115

Փ

Փայտակարան - 26

Փառականք - 100

Փառիսոս - 27, 71, 77, 80,
97, 109, 169

Փարիզ - 41, 46, 180

Փարիսունք - 26

Փարպի - 90, 96, 136, 179-
181

Փոքր Հայք - 69, 93, 124

Ք

Քանաքեռ - 108

Քաշունիք - 50, 54-56

Քարկոփի (Նոտակերաց) վանք
- 99, 102

Քարվաճառ (Քելբաջար) - 62

Քեղի (տե՛ս Գեղալո)

Քոբայր - 149, 152, 168

Քոբայրավանք - 116

Ս. Քրիստափոր եկ. (Դաշտա-
ղեմի կամ Ներքին Թալինի)-
28, 166

Քուլջերթ - 56, 58

Օ

Օձուն - 152

Օշական - 120, 128, 129, 138,
139:

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան.....3

**Գլուխ Ա.- ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱ-
ՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ**

1. Հայոց պետականությունից վերականգնման տարեթվի վիճաբանության
կան ճշգրտում 11

2. Բազրատունիների տիտղոսները. վիճաբանության
դիտողություններ..... 23

3. Արուճի 867 թ. վիճաբանը և պահպանվածների ծագումն ու
բարձրացումը..... 30

4. 966 թ. հիշատակագիրը և հայոց Աբաս թագավորի մկրտական
անունը..... 46

5. Սյունիք-Արցախ իշխանական տների վիճաբանության քննու-
թյուն.....50

6. Հայոց պետությունից միասնականությունից համար Բազրատունի թագա-
վորների մղած պայքարի արտացոլումը վիճաբանում: Սյունյաց թագավո-
րությունից հիմնադիր Սմբատը Սահակի^o որդին է, թե՞ Վասակի 66

7. Բազրատունյաց թագավորությունից նորահայտ գործակալություն-
ներ..... 81

8. Պետականությունից անկման մի շարք նախադրյալների արտացոլումը
վիճաբանում.....90

**Գլուխ Բ.- ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐ-
ՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐ-
ՆԵՐԸ**

1. Իշխանական նոր տների պատմական ասպարեզ իջնելու նախադրյալ-
ները, նրանց ավատական տիրույթներն ըստ վիճական աղբյուրների.....95

2. Զաքարյանների իշխանապետությունից վարչաքաղաքական կառուցվածքի
վիճաբանության քննություն..... 121

3. Իշխանական տների վիճաբանական արտացոլումը XIII-XIV դդ. Հայաս-
տանի քաղաքական պատմությունից մեջ..... 132

Գլուխ Գ.- ՕՏԱՐՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

1. Բյուզանդական տիրապետության արտացոլումն Անիի վիմագրերում.....159

2. Սելջուկ-թուրքական ասպատակությունները, տիրապետությունը, հայ ժողովրդի գոյապայքարը.....164

3. Հայաստանը սելջուկ-թուրքերից ազատագրելու Զաքարյանների հաղթարշավի ուղիները.....177

Վերջաբան.....191

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ

1. Սկզբնաղբյուրներ.....195

2. Մենագրություններ, աշխատություններ.....197

3. Բառարաններ, հանրագիտարաններ.....201

4. Հոդվածներ.....202

Համառոտագրություններ.....206

Անձնանունների ցանկ.....207

Տեղանունների ցանկ.....225

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Ա. Գ. ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ

**ՎԻՄԱԳՐԵՐԸ ՈՐՊԵՍ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ
(IX-XIV ԴԴ.)**

*Համակարգչային ձևավորումը՝ Ա. Սարգսյանի, Տ. Լևոնյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Դերձյանի*

*Չափսը՝ 70x100^{1/16}: Տպ. մամուլը՝ 15:
Տպաքանակը՝ 150 օրինակ:*

*ԵՊՀ Հրատարակչութիւն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1*

